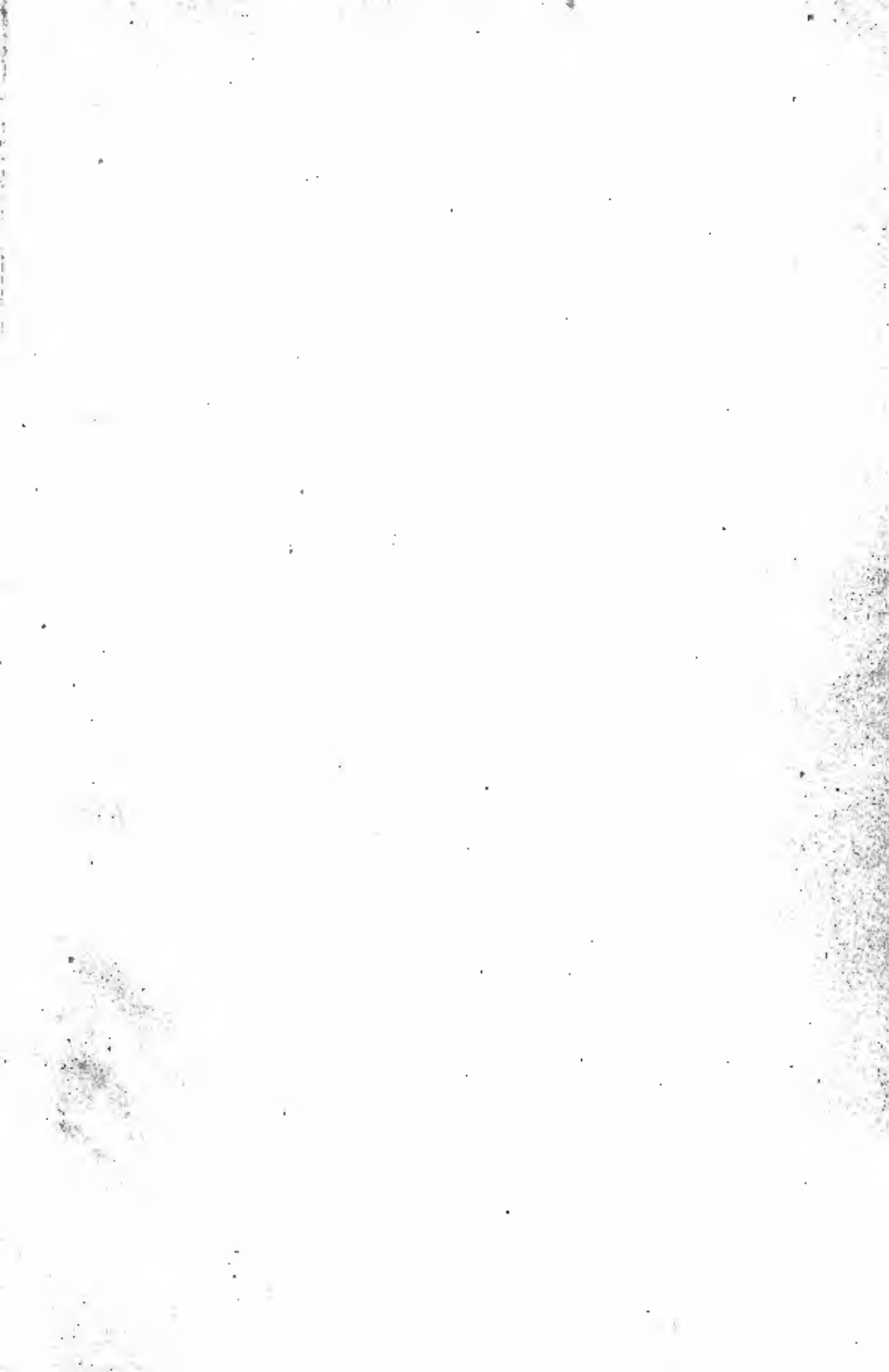

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

Acc 1889
CLASS _____
CALL No. Sa 2 V 51. 34. 1/2

D.G.A. 79.

1889

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

सप्तदशाष्टादशप्रश्नात्मकः सप्तमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्रीमाखलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

आलिवाहनशकाब्दाः १८५०

ख्रिस्ताब्दाः १९२८

(अल्प सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यमेको रुपकः पञ्चाऽऽणकाश्च (१०५)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1887~~ 1889

Date 25. 8. 56

Call No. 6a 2v 51 / Sar / Aja

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्यापाठविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथ सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्थ-
लसच्चिदानन्दमुक्तं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुद्राऽहं
हिरण्यकेशाख्यगुरुं कृपाविधम् ॥
ईरितः षोडशप्रश्ने द्वादशाहविधिमया ।
एकाहादिविधि(धे)स्तन्त्रं प्रश्ने सप्तदशे ह्यथ ॥

अथैकाहानां कर्पोच्यते—

सर्वकृतनां प्रकृतिरग्निष्टोमः ॥ १ ॥

‘य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते, इत्यारभ्य तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति’ (तै० सं० ७-१-१) । यस्मात्सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनाग्न एतेना-
यजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चायमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्थ्यादीनां मूल-
प्रकृतिभूत इत्यर्थः । अग्निविषयेण ‘यज्ञायज्ञा वो अजयः’ इति मन्त्रेण संपाद्यमानो
योऽयमेकविंशस्तोमस्तेन समाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ॥ १ ॥

निकायिनां तु प्रथमः सर्वत्र ॥ २ ॥

निकायिनां तु प्रथममहर्त्रादंशो निकायिनः । चत्वारः साहस्राश्चत्वारः सावस्का-
श्चत्वारो द्विराश्वा इत्येवंविधा निकायिनः ॥ २ ॥

यथादिष्टं वा ॥ ३ ॥

एकाहेष्वहीनेष्विति प्र-निर्दिष्टिणा ददाति । यथासामानातं वा चोदकप्राप्तानामनुवा-
दकसूत्रद्वयमिति भाष्यकारमतिः सूत्रस्यात्रोभयाद्यथाश्रुतम् ॥ ३ ॥

ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकटुकाः ॥ ४ ॥

केचिदत्र विरोधे त्वेकाहाहीनसत्राणां प्रायेण च्छन्दोगब्राह्मण आम्नातत्वम् । तस्माच्छन्दोगब्राह्मणस्य तत्सूत्रमभ्यस्य तस्मिन्नाम्नातानामस्मिन्नागमनं कर्तव्यम् । यथा ऋतवे ये यजन्त इत्युक्त्वा प्रसर्पन्ति, इत्यापस्तम्बेनोक्तम् । तस्य स्वरूपं नोक्तम् । तच्छन्दोगसूत्रकारेणोक्तम् । छन्दोगसूत्रे यदाम्नातमेकाहादिविषयं तत्सर्वं प्रायेण सूत्रकारेणोक्तमनुक्तानि यानि तानि सम्यग्व्याख्यास्यामः । एवं बह्वृचशाखाया अप्यागमनं कर्तव्यम् । च्छन्दोग उपह्व्यो नमैकाहोऽनेककार्थतयाऽऽम्नातः । तत्र सूत्रकारेण भगवताऽऽयुः स्वर्गकामस्येति तत्र सर्वेषां कामानामुपसंहारः कर्तव्यः । दक्षिणा दीक्षोपसदश्चाध्वर्युशाखाया एवोपसंहर्तव्येति भगवता कपदिनोक्तम् ।

सत्राणां मध्य ऊहमप्यनुक्तं छन्दोगबह्वृचेभ्य आगमयितव्यमिति । एकाहेष्वनिरुक्त-
वेदिर्वा त्रिकल्पेन भवितव्यम् । पक्षिभ्यामित्यादौ नियत एव महाग्निः साद्यस्क उत्तर-
वेदिर्नियता सत्राहीनेषु काठको महाग्निर्वा ॥ ४ ॥

प्रथमोऽग्निष्टोम उक्थ्यो वा ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यम् 'तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः' इति वाक्येनोक्तम् । तत्प्राथम्य-
त्प्राथम्यमुक्थ्यस्यापि वैकल्पिकमस्ति ॥ ५ ॥

सर्वे ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमादय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्योतिषि सहस्रं ददातीति ॥ ७ ॥

विज्ञायत इति शेषः । एवं भरद्वाजोऽपि ॥ ७ ॥

श्यैतनियमाद्बृहत्पृष्ठो गौर्भ्रातृव्यवतः ।

आयुः स्वर्गकामस्य । अग्निष्टोमः सभ्रातृव्य-

वतः । विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमः सर्व-

पृष्ठयः श्रेष्ठयकामस्य । सहस्रं दक्षिणाः ।

सर्ववेदसं वा यावतीर्षा कृतोः स्तोत्रियाः ॥ ८ ॥

अथ सर्वस्तोमेन यजेत (तै० सं० ७-१-३) इति वचनात्स्तोममनुतिष्ठेदिति विधि-
रुल्लेखः । अग्निष्टोमे चत्वारं एव स्तोमास्त्रिवृदादयः । अतिरात्रे तु त्रिणवत्रयस्त्रिंशदपि
स्तोमौ विद्येते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ।

एकाहेषु सहस्रदक्षिणायुक्तेषु नाधिकेतः । अथोच्यते संस्थापृष्ठयदक्षिणा आगूर्वा-
क्येऽनुद्वुत्यमानामेवं विधिषु निर्दिश्यते यत्र पृष्ठयविकल्पः । यत्र यत्र पृष्ठयस्यैकनियतिः,
यत्र संस्थाविकल्पस्तत्रैकस्याः संस्थायाः, यत्र दक्षिणाविकल्पस्तत्रान्यतरस्य नियतिः ।
यत्र त्रयाणां समुच्चयेन नियतिस्तत्र त्रयाणां समुच्चयेन विकल्पः । यत्र त्रयाणामभ्य-

तमस्य नियतिस्तत्र त्रयाणामन्यतमस्य विकल्पः । यत्र द्वयोर्विकल्पस्तत्र द्वयोरन्यतरस्यैवं संकल्पः । ज्योतिषा त्रिकद्वकेण साग्निचित्येनाग्निष्टोमेन यक्ष्ये स्वर्गार्थम् । ज्योतिषा त्रिकद्वकेणोक्त्येनेति वा । केचिदेकाहेषु सर्वत्र पृष्ठत्रयस्था दक्षिणाश्च सर्वत्रेच्छन्ति ।

अथ वैकल्पिके च तदैव ज्योतिषा त्रिकद्वकेण साग्निचित्येनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्रा द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये । स्वर्गार्थमिति वा । ज्योतिषा त्रिकद्वकेण साग्निचित्येनोक्त्येन बृहत्साम्रा सहस्रदक्षिणेन यक्ष्ये । केचिद्वायव्रीत्रिकद्वकेण यक्ष्य इति । सर्वमुक्त्यवत् । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनस्त्रिकद्वको गोरिति त्रिंशत्रयस्यैवातर्कीया च । साग्निको नाचिकेतो वा ।

आयुरुक्त्योऽग्निष्टोमवद्भ्रातृव्यवतः । आयुरित्यत्राऽऽमयाविनस्तासामनुक्रमेण तस्य कर्माऽऽयुषा त्रिकद्वकेणोक्त्येन रथंतरसाम्रा द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये स्वर्गार्थमायुषा त्रिकद्वकेणाग्निष्टोमेन यक्ष्ये सर्ववेदसेन वा । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनो विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति प्रतिवचनम् ॥ ८ ॥

सर्ववेदसे ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य संविदो विपर्याचेत ॥ ९ ॥

सर्ववेदसे ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं कृत्वा दानं सहस्रादधिकम् । सर्ववेदसे समाप्य पुनः पुनः पुनः याद्वेतसो (नो) (चेन्नो) विद्याद्वाऽन्यद्भूमेः पुरुषेभ्यश्च ॥ ९ ॥

दक्षिणाकाले सर्वस्वं ददाति ॥ १० ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते सहस्रं ददाति, सर्ववेदसं वोभयत्राश्वतरीदानम् । 'सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकल्पतः' (तै० सं० ७-१-१) इति वचनाद्यावतीर्वास्तोत्रियास्तावतीर्दक्षिणा विश्वजितः ॥ १० ॥

यदन्यद्वाह्मणानां दिक्षु विचान्भूमेः सेनाभ्यश्च ॥ ११ ॥

मतः ॥ ११ ॥

उत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय वा दक्षिणे-

नौदुम्बरीं प्राङ्निषद्य ब्रूयाद्यन्मेऽद ऋणं

यददस्तत्सर्वं ददामीति ॥ १२ ॥

यदुक्त्यो विश्वजिच्छालान्तरवचनात्तदाऽपि त्रयोऽतिग्राह्या गृह्यन्ते । विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्याः (तै० सं० ७-१-१) इति वचनादुत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय दक्षिणेनौदुम्बरीं प्राङ्निषद्य जुहुयाद्यन्मेऽद इति ॥ १२ ॥

उदवसाय रोहिणीं वत्सच्छवीं सकर्णपुच्छां
सखुरां सखुरीकामवाच्यतां परिधत्त । उष्णीवे-
ण शिरो वेष्टयत आदत्त औदुम्बरं चमसम् ।

औदुम्बरीं चाग्निम् । स्वादिरीं वैणवीं वा ।
कल्माषीं सुषिरामसुषिरां बोभयतः क्षणू । ताम-
न्यतरतः क्षणू । तां वा मूलभक्षो वा फलभक्षो
वाऽरण्ये तिस्र उदुम्बरे वसतः । खनित्रेण जीवतो
मूलं परिखायौदुम्बरे पात्रेऽवधायान्योन्यमध्या-
दयतो मृन्मयेन पिबतो निषादे तिस्रो वैश्ये
तिस्रो राजन्ये तिस्रो ब्राह्मण इत्येकेषाश्च ॥ (ख० १) ॥ १३ ॥

उदवसानीयां कृत्वा रोहिणीं वत्सच्छत्रीमिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ १३ ॥
संवत्सरं द्वादशाहं वा न याचेन्न दीयमानं प्रत्याचक्षते ॥ १४ ॥
संवत्सरं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १४ ॥

इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोमोऽनभिजितस्याभिजित्यै ।
उभे बृहद्रथंतरे भवतः । परोक्षपृष्ठे वा ॥ १५ ॥

इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोम इन्द्रेण दृष्ट इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोमेनोभयसाक्षा सहस्रदक्षिणेन
यक्ष्ये । अनभिजितस्य स्वर्गस्याभिजित्यर्थः स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एतच्च साग्निकोऽ-
नग्निको वा । केचिदिन्द्रस्याभिजिता यक्ष्य इति । कचिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीन इन्द्रस्या-
भिजित् । त्रिंशत्रय न (अंशत्रयोऽ)क्षतरक्षोभयत्र त्रैधातवीया च ॥ १५ ॥

बृहत्तु श्रोतुः पञ्चवर्षैकादशैकयूपे ॥ १६ ॥

यूपच्छेदनकाले एक एव यूपः । अग्निकोऽप्युपशयश्च, न पात्नीवेतः । अग्नीषोमीय-
काले द्वाभ्यां रशनाभ्यां यूपे परिव्ययणमाश्विनं गृहीत्वा वित्तस्य त्रिवृदभ्यां परिवीय ।
एकयूप एकादशिनीनाम् । उपाकरणमाग्नीयादिधारणपर्यन्तानामुपशयं निधाय कुप्पमृ-
गस्ते पशुरिति निर्देशः ॥ १६ ॥

सहस्रदक्षिणा वराणां वा द्वादशशतम् ॥ १७ ॥

दक्षिणाकाले सहस्रं ददाति । अथतरं च । समाप्य त्रैधातवीया साग्निश्चेत्
सौत्रामणी मैत्रावरुणी च नाचिकेतो वेति भाष्यकृतम् ॥ १७ ॥

सर्वजिताऽग्निष्टोमेन सर्वपृष्ठेन सर्वमाप्नोति

सर्वं जयति ॥ १८ ॥

प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा सर्वजिताऽग्निष्टोमेन साग्निचित्येन महाव्रतपृष्ठेन सहस्रदक्षिणेन
यक्ष्ये, सर्वावाप्त्यर्थमिति संकल्पः । षष्ठ्युत्तरपञ्चशतेन दक्षिणेन, इति वा सर्वजयो
विफलमन्नादनसामर्थ्यं सर्वपापक्षयो विफलपाप्मानं तरति । सर्वं पाप्मानं तरतीति
च्छन्दोगब्राह्मणवचनात् । सर्वावाप्तिर्मुक्तिः । कचिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः सर्वजित् ।

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३९९

सहस्रपक्षेऽशत्रयोऽग्निश्च नियतो नाचिकेतो वेति । केचिदग्निवदौषवसंस्थान्तं महारात्रे
बुधेत्यादि सर्वं महाजतवत् । नात्र त्रयस्त्रिंशदतिग्राह्याः किंतु प्राकृता एव त्रयः । न तु
प्राजापत्यः पशुः । आग्नेयश्छाग एव तस्य प्रचरणमित्यादिसर्वं पूर्ववत् । याजनं प्रति
मैत्रावरुणी च ॥ १८ ॥

अज्ञादश्च भवति ॥ १९ ॥

पूर्ववत्फलनिर्देशः ॥ १९ ॥

तस्य महाजतं पृष्ठयमर्क्यं शस्यते ॥ २० ॥

तस्य सर्वपृष्ठस्य महाजतं पृष्ठयमर्क्यं शस्यते प्रशंसतीत्यर्थः ॥ २० ॥

सहस्रं दक्षिणा । विश्वतिर्वाष्ट्राविश्वती-

नाम् ॥ २१ ॥

सहस्रदक्षिणेन पृष्ठयुत्तरशतपञ्चशतेन वा ॥ २१ ॥

चत्वारः साहस्राः ॥ २२ ॥

चत्वारः सहस्रदक्षिणा निकायिनः ॥ २२ ॥

ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा । सहस्राणां प्रथमः ।

प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति । गौरुक्थ्यो बृह-

त्सामा द्वितीयः । पशुषु प्रतितिष्ठति । सर्वज्योतिर-

ग्निष्टोम उभयसामा तृतीयः । सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्व-

स्यावरुद्ध्यै । त्रिरात्रसंमितोऽग्निष्टोमो रथंतर-

बृहत्सामोभयसामा वा चतुर्थः । त्रिरात्रस्य फल-

मवाप्नोति ॥ २३ ॥

ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा प्रथमः प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति त्रिषु (प्रतितिष्ठती-
ति) सर्वमायुरेतीत्यर्थः । सहस्रैर्ज्योतिषोऽष्टः साम्नाऽग्निष्टोमेन (साम्ना) सहस्रदक्षिणेन
यक्ष्ये । सर्वमायुष्यमवाप्नवानीति संकल्पः । केचित्सहस्रैर्यक्ष्य इति संकल्प्य सर्वमग्नि-
ष्टोमवत् । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः साहस्रो ज्योतिरिति । अंशत्रयः सहस्रदक्षिणा
अथतरश्चोभयत्र त्रैधातवीया । गौरुक्थ्यो बृहत्सामा द्वितीयः । पशुषु प्रतितिष्ठतीति ।
सहस्रैर्यक्ष्ये पशुमान्भूयासमिति नामधेयप्राप्तानां गोधर्माणामविरोधेन निकायधर्मः ।
नामधेयाद्बृहत्पृष्ठनिकायादाग्निष्टोमः । शेषं पूर्ववत् । सर्वज्योतिरग्निष्टोमस्तृतीयः । सह-
स्रेण सर्वज्योतिषा यक्ष्ये । सर्वलोकनयार्थम् । शेषं पूर्ववत् ।

उभयपृष्ठतस्त्रिरात्रधर्मोऽग्निष्टोमश्चतुर्थस्त्रिरात्रस्य फलमवाप्नोति गर्गात्रिरात्रस्य यत्फ-
लं तदवाप्नोति । प्रजापतिं भूमानमित्यादि वसुद्रानिति वा सहस्रेण त्रिरात्रसंमितेन

यक्ष्ये । उक्तानामन्यतरकामानां सर्वमग्निष्टोमवत् । एतेष्वन्युत्तरवेद्योर्विकल्पः । ताण्डिनां चत्वारः साहस्रा ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथमः सर्वज्योतिर्द्वितीयोऽग्निष्टोमो विश्वज्योतिरुपध्वस्तु-
तीय उभयसामाऽतिरात्रसंमित एव चतुर्थः ॥ २३ ॥

चत्वारः साद्यस्काः ॥ २४ ॥

चत्वारः साद्यस्का निकायिनो दीक्षामभूति सद्यः कियन्त इति साद्यस्काः ॥ २४ ॥

तेषां विशेषः ॥ २५ ॥

तेषां प्रथमस्य कर्मोच्यते ॥ २५ ॥

रथंतरसामा बृहत्सामोभयसामा वा प्रथमः । तस्मि-

न्कामाः सोमाहारे प्राधान्ये स्पर्धायां भ्रातृव्यव-

तस्तितीर्षा ॥ (स्व० २) ॥ स्वर्गः पञ्चवो वा ॥ २६ ॥

यसन्ते त्रयोदश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा साद्यस्क्रेण यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नुवानीति पशुमान्मूयासमिति वा । विद्युदसि चतुरग्रे सोमप्रवाकान्वृणीते । वर्गचतुष्टयस्य वरणा-
र्थमृत्विजो नानादिक्ष्ववस्थिता भवन्ति । एकः सोमप्रवाकोऽध्वचतुष्टययुक्तं रथमारुह्य तथैव द्रुतिं कृत्वा तथैवोत्तरतस्त्रिक्रोशं गच्छति । एकोऽध्वचतुष्टययुक्तं रथमारुह्य प्रतीचीं दिशं प्रति क्रोशमाश्रमेक एकाध्वयुक्तं रथमारुह्य तथैव द्रुतिं कृत्वा दक्षिणां दिशं प्रति क्रोशं गच्छति । तस्मिन्तस्मिन्नावस्थिता ऋत्विजो भवन्ति । प्राच्यां दिक्ष्वध्वर्युरुत्तरस्यां ब्रह्मा पश्चाद्धोता दक्षिणत उद्गाता एवं गत्वा पूर्वस्यां दिश्यध्वर्युः पृच्छति । आङ्गिरसो भ्रातृव्यो यजमानस्य तं प्रति सोमप्रवाकमाह यज्ञशर्मणस्तृतीयेऽहनि सोमो भविष्यति कश्चिन्नाहीन इति पृष्टे नाहीनः साद्यस्क इति महाव्रतमेवोच इति जपितवन्तं रथेऽव-
स्थाप्य यजमानगृहं गच्छति सोमप्रवाकोऽध्वर्युः—पन्था नामासी (सि) देवो देव-
मेत्विति च रथस्य एव यजमानगृहं गत्वा पितरो भूः, एवं ब्रह्माणमानयति उत्तरतः पश्चाद्धोतारं दक्षिणत उद्गातारम् । होत्रोद्गात्रोः स्वस्वसूत्रोक्तप्रश्नप्रतिवचनमिति भाष्यकृत् ।

तानृत्विजो वृणीते होतृप्रभृतीन् । अथ मधुपर्कः सस्तेदं नान्दीश्राद्धं विधाय सस्ते-
दान्तं प्रकृतिवत् ॥ २६ ॥

पूर्वेद्युराग्नेयः सौम्यो बार्हस्पत्यश्च पञ्चवः ॥ २७ ॥

पशुबन्धेन यक्ष्ये । उदयसाय न विद्युत्पद्भोता पश्चिष्टयादौ शाखाहरणादिवेदिमान-
काले आदित्यं मघ्ना (ध्ना) मीतिवत् । तत्र मध्ये दक्षिणतो यूपस्थानमिति यद्वदिह
वेदिमानम् । तस्मादद्वादशः कुलवृद्धिमानदण्डस्य दशपदोत्तरवेदिरिति केचित् । अपरे तु
शंभ्यामात्रमिति । यूपच्छेदनकाले यूपत्रयस्य (यूपत्रीन्) च्छेदनमुपशयस्य च धार-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४०१

यत्याहवनीयं व्याचारयत्युत्तरवेदिं यथाप्राप्तानुवादो द्व्यहकालः पशुरिति न्यायः । न सद्यस्कालः । अतः परं धारयत्याहवनीयमित्यादि ।

श्वोभूते व्याधारणप्रभृति तस्मिन्नहनि प्रोक्षणान्तं कृत्वा विरामः । सर्पि-
ष्पदशनं जायापत्योरावश्यकमिति भाष्यकृत् । रात्रौ शयनकाले हिरण्यं मुखे न्यस्य
(निधाय) प्रियाया (भार्याया) वोरू (रौ) शेते ब्रह्मचारी भूत्वा यजमानः ।
उपधानस्यानमूरुं कृत्वा रात्रौ न मैथुनादि । ब्रह्मचारिवचनात् ।

श्वोभूतेऽग्निप्रणयनादि आज्यानि सादयित्वा युनाज्मि तिल इति केचित् । एता
असदानिति यूपत्रयस्योच्छ्रयणं, पशुभिरेहीत्यादि । केचिदाग्नेयं कृष्णग्रीवमुपाकरोति ।
श्वेतपृष्ठं बार्हस्पत्यमुपाकरोति । एकादशिनीवदिति । अग्नये त्वा जुष्टं० सोमाय त्वा
जुष्टं० बृहस्पतये त्वा जुष्टं० उपशयनीयानामाखुनिर्देशः सर्वमेकादशिनीवत् वपाहोमान्तं
कृत्वा शेषं पूर्ववत् । केचिद्धाता रातिरिति नव समिष्टयन्त्रं जुहोतीति । ब्राह्मणतर्पणा-
न्तोऽयं पशुरिति भाष्यकृत् ॥ २७ ॥

तदलाभ एतासां देवतानामनुपूर्व्येणाऽऽग्नेयोऽ-

ष्टाकपालश्चरौ ॥ २८ ॥

अथवा — एतासां देवतानामष्टाकपालः प्रथमः पुरोडाशः, इतरौ चरू । एवमि-
ष्टिर्वा पशुर्वा भवतीति भरद्वाजवैखानसावाहृतः ॥ २८ ॥

धारयत्याहवनीयम् ॥ २९ ॥

पाशुकवदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

व्याधारयत्युत्तरवेदिम् ॥ ३० ॥

आधारो यज्ञस्य शिरःस्थानीयः । प्राधान्यात् प्राथम्याद्वा । गतमन्यत् ॥ ३० ॥

सर्पिष्पदशनम् ॥ ३१ ॥

दंपत्योः ॥ ३१ ॥

हिरण्यं मुखेऽन्वास्यान्तरौ प्रियायै भार्यायै ब्रह्म-
चारी शेते ॥ ३२ ॥

व्याकृपातम् ॥ ३२ ॥

इष्ट्या यक्ष्ये ; ऋत्विजः समारूढा भवन्ति ॥ ३३ ॥

एवमिष्टिकर्म पशुकर्म वा समाप्याग्नीन्समारोप्य देवयजनम् ॥ ३३ ॥

तान्निधाय श्वोभूते सर्वदिशोऽश्वरथा सशिर-
हतयः सोमप्रवाका विद्यावन्ति ॥ ३४ ॥ तेभ्यो

यश्चवनीतमुदीयास्तदाज्येऽवनयेत् ॥ ३५ ॥ यो-
जने चतुर्थ्या माच्यां दिशि युग्यक्रोशोत्सर्गेणे-
तरासु प्रसव्यः स्थूरीणां ततः परिक्रमयेदश्वत-
री रथो वैकप्रदाक्षिणं योजनादीनि वा क्रोशान्य-
श्वरथेन प्रदाक्षिणम् ॥ ३६ ॥

व्याख्यातमिदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

व्याख्यात उत्सर्गः ॥ ३७ ॥

एवं देवयजनं गत्वाऽध्यवसायाग्निहोत्रहोमं कृत्वा महारात्रे मुद्धां प्रातरग्निहोत्रं
जुहोतीति च्छन्दोगवचनात् । हुत्वाऽऽज्यं पशव इत्यादि रात्रावेव संभारयजुः । अथ
सोमपारिवेषणत्थं सप्तहोता, उदित आदित्ये पुनः प्रणीय स्वे दक्ष इत्युपस्थाय दीक्षणी-
याद्यभिधानान्तम् । अत्र व्रतलोपः । व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्ग एवाग्निर्ज्योतिष्मत् इति
प्रकृतिवत् जागरणं, न पूषा सवेति केचित्कुर्वन्ति । एष्टी स्येत्यन्तं कृत्वाऽहं तदस्मि०
आजुह्वान इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः ॥ ३८ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य सोमक्रयणः । त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः । तत्र सोमक्रयण-
काशकानां मन्त्राणामूहो मीमांसकैरभिहितः । केचिदूहेन तस्या आत्मा तस्या रूपमिति
तत्र दशकुण्ड एव कर्तुपरत्वेन विधानादेव द्रष्टव्या । अन्ये त्वेवं मीत्वा सोमं तत आति-
ध्यप्रचारो न तु वृत्तं कालाभावात् । तानूनप्रादि । न तु प्रवर्त्यः काललोपात् ।
केचिदिच्छन्ति । या त अन्न इत्यादि मार्जनान्तम् ॥ ३८ ॥

उपसत्सु त्रिः संमीलेत् ॥ ३९ ॥

उपसदः कर्मोपसत् संवर्तमानासुः त्रिः संमीलेत् । एकासामुपसदामसंमीलेनेन त्रिरा-
त्रभक्तिः ॥ ३९ ॥

संमील्य वा प्रचरेत् ॥ ४० ॥

अपि वा नापराह्निकयोपसदस्तस्माद्विकल्पः । पौर्वाह्निकीनां लोप एव । पौर्वाह्-
निक्या प्रचर्य संमील्य वेदिमानम् ॥ ४० ॥

यबोर्वरा वेदिः ॥ ४१ ॥

भक्षतीति शेषः । यवभूमिः सस्यायति(स्ययुता) वेदिर्भवति तां यवभूमिं विमैत्वेति
मिनोति इमां नराः कृणुतेति न भवति । पश्चादिषु खननार्थस्य वेदं कृत्वा स्तम्बयजुरादि
क्रियते । खनिं प्रीत्यवेक्ष्य वसवस्त्वा० अपारस्मेत्यस्य लोपः । इमां नरा इति च
लुप्यते । देवस्य सवितुः, चतुःशिखण्डा तस्यां सुपर्णाविति भवति ॥ ४१ ॥

यचानीं खल उत्तरवेदिः ॥ ४२ ॥

यवखल उत्तरवेदिस्थाने स्यात्तदनुसारेण वेदिः । तत्खले विज्ञायनी मेऽसीत्यादि क्रियते । एवं चात्वालदेशोऽभ्याधानादि लुप्यते । ध्रुवोऽसि० देवेभ्यः कल्पस्वे-
स्थादि सर्वं भवति । न तूत्तरनाभिनिवपनम् । षतुःशिक्षण्डा । इन्द्रघोषस्त्वा०
इत्यादि प्रच्छादनान्तम् । न त्वत्र व्रतप्रदानम् । सर्वत्र साधस्के तदानीमेवाऽऽपराह्णिक्या
प्रचर्याप्रचर्य वा पौर्वाह्णिक्या, अग्रे त्व० मुजागृहीत्यादेर्लोपः । अग्निं ज्योतिष्मत
इत्यादेश्च पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्णिक्या प्रचर्याप्रचर्य वाऽग्निप्रणयनं
व्याधारेणादि क्रियते उत्तरवेदेः परिग्रहश्च भवति । अग्निवत्युत्तरं परिग्राहम् ॥ ४२ ॥

आरोहणे हविर्धाने ॥ ४३ ॥

आरोहणे हविर्धाने देशगमनार्थं शक्य इत्यर्थः । हविर्धानप्रवर्तनाद्याग्नीध्रमण्डपसं-
भारनं प्रकृतिवद्बोध्यम् ॥ ४३ ॥

विमितं सदः ॥ ४४ ॥

परिमितं सदो न्याख्यातम् । पूर्वमेव कृतं भवति सद इति भरद्वाजः ॥ ४४ ॥

स्फथो यूपः स्फयाग्रः खलेवालीति वा ॥ ४५ ॥

स्फथो यूपो भवति । स्पष्टमन्यत् । केचिदौदुम्बर्यादेर्लोप एन्द्रमसीति संमिताभिर्मर्श-
नमौदुम्बर्यादिहोमश्च लुप्यते । केचित्तत्स्थाने स्थाणुमिच्छन्ति ॥ ४५ ॥

अग्नीषोमीयकालेऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्व-

पति । ईजानस्य गृहाद्वसतीवरीर्गृह्णाति ॥ ४६ ॥

अग्नीषोमीयपशुकालेऽग्नीषोमीयेष्टिरेव । प्रस्तरादिहरणं नत्वातिथ्याया बर्हिः पारि-
स्तरणादि कर्मणे वा । यज्ञपात्रसादनादि प्रचरणीं सुचं पञ्चमीं प्रयुनक्त्येकादशकपा-
लानि स्फथश्च द्वंद्वं (कृष्णाजिनादिषट्सर्वाण्यष्टकादीनि) पवित्रकरणं यजमान वाचं
यच्छ संविशन्तां वायतः पात्राणि० वानस्पत्याऽसीत्यादि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमित्यादि ।
सं ब्रह्मणः पृच्यस्त्वेत्येवमन्तं कृत्वा वेदिकरणादि । प्रोक्षणीरासादयेत्याज्यस्य ब्रह्म-
काले प्रचरणमादित इत्यादि गृहीत्वा प्रैषु ब्रह्मणस्पत्नीत्यादि नत्त्वजमनुनयन्ति तथे-
ध्माबर्हिषोः प्रोक्षणादि आज्यान्यभिमन्थ्य यूपमानं सामिधेनीभ्य इत्यादि । अग्नीषोमी-
येन पुरोडाशेन प्रचर्य पिता पुत्रीयार्थं संप्रेष्यति । तमाह्वारं (ये) ज्ञानस्य गृहाद्वह-
याजिनो गृहादित्यर्थः । तस्माच्च वसतीवरीर्गृह्णाति । अपरेण शालामुत्तीयमुपसाद-
यित्वा स्विष्टकृदादिसिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ।

संस्थितायां वा वसतीवरीः परिहृत्य संप्रेष्यति । या यजमानस्येत्यादि पञ्चदेहार्थं
शास्त्राद्वपाहरणमातिथ्याया बर्हिस्तूष्णीमुपसन्नहति । तान्परिधीन्पाशुक इध्म उपसन्नह-

त्येवं परिस्तरणान्तम् । सवनीयवत्तदानीमेवाश्वे नयेत्यादिसौमिकं कर्म । पशुपाशसादनकाले तिस्रः पशुरशना द्वे यूपरशने । तथैव वषाश्रपण्यादयः । आश्विनं गृहीत्वा यूपं संमार्जनकाले खलेवाली यूपो भवति । यूपः स्थाने पूर्वमेव निहितो भवति । तदनुसारेण यूपकल्पनादि वृक्षनियमतक्षणच्छेदनाष्टाली(श्री)करणश्रयणसंमार्जनादयो निवर्तन्ते । अपरः संस्कारश्च निवर्तते । स्फयाकृतिर्वा लेङ्गले(लाङ्गली)वाकृतिर्वा । खलेवाली लोकप्रसिद्धैव । आश्विनग्रहणोत्तरकालं खलेवाल्याज्यमानीयानुब्रूहीत्यादि । यजमानो येन यूपान्कालेनानक्ति कालोऽपि ॥ चषालो दूतामित्यर्थः । दूतं चषालमाग इति च्छन्दोगवचनात् । अद्वतमैन्द्रमसीत्यनक्ति सुषिप्पलेति प्रतिमुञ्चति । देवस्य त्वेति लुप्यते । रशनादेशे संमृशति । खलेवाल्यै परित्यज्यमाणायानुब्रूहीत्यादि । द्वाभ्यां परित्ययणं न स्वस्मूहनं, येन केनचिच्छाज्ञियकाष्ठेनोपवेषवत् ॥ ४१ ॥

सवनीयकाले सह पशूनालभते ॥ ४७ ॥

अत्र सवनीयकाले सह पशूनालभते प्रथममाश्वे सवनीयमुपाकरोति स्थानात् ॥ ४७ ॥

अग्नीषोमीयः सवनीयमनुबन्ध्यां च ॥ ४८ ॥

अग्नीषोमीयानुबन्धयोः प्रतिनिधिर्वक्ष्यते । न च सवनीयस्येति वाच्यम् ॥ ४८ ॥

अग्नीषोमीयस्य स्थानेऽग्नीषोमीय एकादशकपालोऽनुबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुण्याऽऽभिसया यजेत ॥ ४९ ॥

गतः ॥ ४९ ॥

सदश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ ५० ॥

बाह्यीकजातः सैन्धवोऽश्व इत्यर्थः । स्वमप्रतिमु(यु)क्तं दद्यादित्यापस्तम्बः ॥ ५० ॥

तमाङ्गिरसाय भ्रातृव्याय वा दद्यात् ॥ ५१ ॥

तमश्वमाङ्गिरसायाध्वये शत्रवे वा दानं वचनात् ॥ ५१ ॥

द्वेष्यं वा ब्राह्मणं दृत्वा तस्मा अश्वः

श्वेतः स्वमप्रतिमुक्तं दद्यात् ॥ ५२ ॥

कृ(क)तोरारम्भात्पूर्वमेव भ्रातृव्यः पश्चान्मित्रभूतः । एवं मूताय भ्रातृव्यायाध्वर्थेन आङ्गिरसाय दद्यात् । अश्वं दक्षिणाऽपनीय इतरेषां केचिदुद्गातुरेव दीयत इति च्छन्दोगवचनात् । सुत्येऽहनि समाप्ते क्रतौ प्रतिपूरुषमितरेषां प्रतिपूरुषमेका गोदीयते छन्दोगवचनात् । सुत्येऽहनि ऋत्विग्भ्यः कश्चिद्व्यादित्येवमश्वदानं कृत्वा विषाणप्रासनं सर्वमग्निः (श्री)षोभवत् । प्रागस्तमयादवभृथः । अनुबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुण्याऽऽभिसया, उदवसानीयान्तं, अस्य क्रतोरङ्गिरसोऽध्वर्युर्भवति ॥ ५२ ॥

संवत्सरं नोपर्युपविशेत् । न मन्त्रसमश्नीयात् ।
न स्त्रियं नावपयेत् । न पादावनेनिजीत
नाङ्गीत नाभ्यङ्गीत । सा दीक्षा । यदि संव-
त्सरं नोदाश्रसीत् । द्वादशाहम् ॥ (ख०४) ॥ ५३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा पादावनेजनादि व्रतम् ॥ तत्र श्लोकः—

एकाहेष्विति यत्सूत्रं प्राप्तस्याप्यनुवादकम् ।
केचिद्विषायेकं न्युरानर्थक्यमयात्ततः ॥
बृहस्पृष्टे कृतावेवं सहस्रं तत्र दक्षिणाः ।
इयैतस्य विद्यमानत्वात्सहस्रेणैव शिक्षति ॥
अग्निरुत्तरवेदिश्च विकल्पेन विधीयते ।
ज्योतिस्त्रिकटुकस्तवाद्या गोक्षिकटुक एव च ॥
आयुक्षिकटुकस्तवायुर्वाक्यानामद्वयं भवेत् ।
एकाहेषु च साद्यस्के नाग्निः पक्षयोर्व्यतिर्भूवा ॥
एकाहेषु सहस्रेषु नाचिकेतस्तु वा भवेत् ।
नियतं केचिदिच्छन्ति सहस्रेऽध्वतरः स्मृतः ॥
त्रैधातवीथयाऽऽदौ स्यादन्ते चैव ततः परम् ।
दक्षिणापृष्ठसंस्थाननिर्देशे नियमो न हि ॥
एषु त्रैधातवीया हि सर्वपृष्ठस्तु विश्वजित् ।
अथावश्यतरं प्रोक्तं दीयते सकलं धनम् ॥
ज्येष्ठस्य च विभज्यैवं दत्त्वा भावेत्सुतं पुनः ।
उत्तमां दक्षिणां नीत्वा यन्मेदस्तु जपेत्ततः ॥
संस्थाप्य रोहिणीमादि शेषमुत्तरतः परम् ।
इन्द्रस्याभिजिता थज्ञे सहस्रं तत्र दीयते ॥
एकयूपे ह्यनग्नौ च तथैकादशिभाः स्मृताः ।
उत्तरं सर्वजित्कर्म पापस्याद (पापानाम्) पनीदकम् ॥
चयनं नियतं प्रोक्तं व्रतं वत्सरमेव च ॥ ५३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंस्कृतायां प्रयोगचन्द्रिकायां
सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

द्वितीयस्यैकविंशतिमग्निष्टोमसाम कृत्वाऽऽमया-
विनं याजयेदेतेमावाचकामं प्रजाकामं पशु-
कामं वा ॥ १ ॥

एतेनोत्तरे व्याख्याताः—द्वितीयस्य कर्म साधक्रेण यक्ष्ये चिरोगमुक्त्यर्थमामया-
व्यमादिकामी पशुकामी वा । एतेन यजेत । शेषं पूर्ववत् । पञ्चदशमग्निष्टोमसाम
कृत्वा (२२-४-२) इत्यापस्तम्बः । पञ्चदशस्तोममग्निष्टोमसाम । छन्दोगानामेकविं-
शमग्निष्टोमसाम द्वितीयस्य कर्म ॥ १ ॥

तिसृभिस्त्रिसृभिरावर्तते ॥ २ ॥

अग्निस्त्रित्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीयस्य चतुर्थस्याष्टादशानुत्तरौ पवमानौ वा ॥ ३ ॥

हीनानुजावरोऽनुक्रिया । तस्याष्टादशानुत्तरौ पवमानौ चेत्यापस्तम्बः ॥ ३ ॥

परोक्षपृष्ठौ वा चतुरष्टादशः । पञ्चमो होतुराज्य-
मष्टादशानुत्तरौ पवमानौ । होतुः पृष्ठं परिक्री-
यतुर्विंशन्नहिषवमानः स्वर्गकामा भवन्ति ॥ ४ ॥

छन्दोगादणमतात् ॥ ४ ॥

हीनानुजावरोऽनुक्रिया । तस्य चतुर्विंशानुत्तरौ
पवमानौ ॥ ५ ॥

हीनानुजावरोऽधिकारी । आनुजावरो व्याख्यातः । स एव हीनः दुःखमीर्दारिद्र्या-
दिभीर्वा न मन्त्रिरिति कर्म नाम । अथः सुत्येति च । तस्य कर्म साधक्रेणानुक्रियया
अथः सुत्या यक्ष्ये । आदित्यान्वाप्नवानीति संकल्पः सर्वं प्रथमवत् ॥ ५ ॥

अश्वसादः सोमप्रवाकः ॥ ६ ॥

एक एवाश्वारोहः । न रथारोहः ॥ ६ ॥

दधिद्वुतिश्च त्रिकोशेऽन्ततः माह ॥ ७ ॥

क्षीरद्वुतिस्थाने दधिद्वुतिर्भवति । त्रिकोशेऽन्ततो गन्धूत्यन्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

क्षीणौः सोमकयणीः ॥ ८ ॥

योजने प्रथमं तत्राऽऽक्षिरसमध्वर्युमप कोशे दक्षिणतो ब्राह्मणोऽथ द्विकोशे पश्चिमे
भारद्वाजं होतारमत्रोत्तरतस्त्रिकोशेऽन्तत उद्गातारमेवं सोमप्रवाके तत्र तत्र गत्वा वरणं

६-पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचरित्रकाव्यरूपासमेतम् । २४४७

कुर्यात् । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः साद्यस्कोऽनुकृतिश्च । श्वः सुत्येत्यधारात्
ऋत्विज आग्नेयाद्यादिष्टिर्वा पशुर्वा पूर्ववत् ॥

शयनं चाशयनं च तथैव दीक्षणीयादि प्रायणीयान्तं विधाय विरामः । श्वोभूते
सोमक्रयप्रभृत्युद्वसानीयान्तं छन्दोगवचनात्तस्य क्रयप्रभृत्युत्तराहः स्यादिति वचनाच्चि-
(स्त्री) गौः समक्रयणी प्रकृतिवत् ॥ ८ ॥

श्वश्रुताग्रो यूषः ॥ ९ ॥

स्तक्षुणाग्रो यूषो भवति ॥ ९ ॥

संमीलनं चेदिहविर्धानेऽग्नीषोमीयो वसतीवरीर्दक्षिणा च ॥ १० ॥

ग्रीष्मपूर्वा वेदिः । ग्रीहीणां खल उत्तरवेदिः ॥ १० ॥

प्रथमेन समानं चात्र द्वेभ्यस्य वरणम् ॥ ११ ॥

गतः ॥ ११ ॥

यद्यत्स्वाराज्येन सद्यः स्वाराज्यं गच्छति ॥ १२ ॥

यद्यत्स्वाराज्येन च्युत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अग्रेरग्निष्टोमेन सर्वमन्वाद्यमवरुन्धे ॥ १३ ॥

अन्नं ददातीति ह्यन्नाद्यं प्रतिबध्नातीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रजापतेरेकत्रिकोऽग्निष्टोमः । प्रजापतिमाप्नोति ॥ १४ ॥

तेन प्रजापतिस्वाराज्यमाप्नोति ॥ १४ ॥

आनृज्येप्सायामनुक्रियौ पञ्चालम्भौ भोजनं हि-

रण्यान्वसनं श्रव्यावनयनम् । प्रथमेन समा-

नं सदः ॥ १५ ॥

गतः ॥ १५ ॥

सोममवाको दधिद्रव्यं तिष्ठ ॥ १६ ॥

व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अत्राग्निपदं परं मध्ये क्रोश ऋत्विजो विरहिता

भवन्ति ॥ १७ ॥

ऋत्विजोऽध्वर्यादयः ॥ १७ ॥

त एनं प्राप्त्यसमेत्य प्रजापतिर्गोधूमोर्वरा वेदि-

र्गोधूमानां खल उत्तरवेदिरोहणे हविर्धाने

विमितं सदः । स्फ्यो यूषः स्या(स्फ्या) अग्नः

खलेवाली वा । बहवा श्वेता दक्षिणा । ब्रह्मणे
देया । यथा मकुतीतरेभ्यः परिक्रिया चतुर्विं-
शतिस्तोत्रीयेण आतुन्वाय प्रोच्य यजेत । विश्व-
जिच्छित्येन सर्वस्वामेन सर्वान्कामानवाप्नोति
॥ १८ ॥

मुख्यं षोडशिमन्तं कृत्वा पुनश्च कर्म एवमग्निष्टोममिन्द्रस्तुतं विश्वजित्सर्वष्टोऽतिरात्रो
दशमाहविकारः पूर्ववन्मानादि । तैत्तिरीयाणां षष्ठसिः । तृतीयच्छन्दोऽनुक्रमाच्छन्दो-
वतां दशरात्रेण यक्ष्ये पुरुषं पशुमोजो विद्यामी(न्दानीः)ति फलनिर्देशः । अहविशेषः—अ-
भ्याससङ्ख्यः षडन्तः । यत्र छन्दोमातिरात्रस्तत्रापि मानसम् । अभ्याससङ्ख्य इति कोऽर्थः ।
तृतीयसवनषट्त्रिंशस्तोत्राणां समुदायः । अथैतेषामभ्याससङ्ख्यः पञ्चाहश्चत्वारः छन्दोमा
अतिरात्रपृष्ठचमहरतिरात्रो धि(विधी)यते । उभयपक्षे चतुर्थं षोडशीं, चत्वारश्छ-
न्दोमा इति । अपि वाऽन्वेन सहातिरात्रे छन्दोमानां चतुर्थस्य नामातिदेशान्मानसप्रा-
प्तिरतिरात्रस्य स्थानात्प्राप्तिः । एवं सत्युभयत्र केचित्कुर्वन्ति । अतिरात्र एवोभयपक्षेऽ-
ग्निषोमयिपशुवल्गुसिश्च पूर्ववत् ।

कौसुरविन्दश्चतुर्थः—कौसुरविन्देनातिरात्रेण यक्ष्ये । बहवो भूयादिपूर्ववत् । अह-
र्धागविशेषः—कृतोऽग्निष्टोमः पार्थिकस्य पूर्वज्यहविकारः, त्रयः पञ्चदश उक्थ्याः ।
उत्तरज्यहविकाराख्यः सप्तदश उक्थ्याः । छन्दोमानामविरामः । एकविंशोऽतिरात्रः ।
अत्रापि मानसमन्त्रिका पशुवल्गुसिश्च पूर्ववत्पथस्यान्तम् ।

पौण्डरीक एकादशरात्रोऽयुतदक्षिणाऽत्र कर्म द्वादशाहवत् । शिशिर एकाष्टकायां
पौण्डरीकेण यक्ष्ये सर्वाभृद्धिमवाप्नवानीति । अथवा परमेष्ठितां गच्छामीति । अथवा—
स्वर्गार्थमिति । महाग्निः काठको वौपवसध्यान्तं द्वादशाहवत् । अग्निषोमीये रात्रौ
वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वाऽभ्याससङ्ख्यः षडहस्याऽऽरम्भः । अभ्याससङ्ख्यः
षडहश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमश्चयश्छन्दोमातिरात्रश्छन्दोमानामिति वाक्यधर्माः केचित्स(षड)-
हान्तः । मघशनादि । अथ चतुष्टोमच्छन्दोमानां पृथग्विकारोऽन्वहं सहस्राणि ददाति ।
अथसहस्रमुत्तमेऽन्वहं शतमाना अत्र गावः । अथग्रहः—ऐन्द्रवायवाग्रः शुक्राग्र आग्रयणाग्र
एव त्रिरावृत्तिर्भवत्यहं दशम ऐन्द्रवायवाग्र इत्यादि ।

अथ कपेयसोमसङ्ख्यः एकैकम् व्यत्यासेनाग्नौ यूपः प्राकृत एव । चण्डलो यूपो
भवति । श्रीशुचस्र वेदिः श्रीक्षीणो खल उक्ता (तरा)वेदिः । भारद्वाजो होता भवतीत्या-
पस्तम्बः । आस्मिन्कृताविति शेषः । शेषं पूर्ववत् ॥

विश्वजिच्छिरूपश्चतुर्थः । तस्य कर्म—साद्यस्त्रेण विश्वजिच्छिरूपेण यक्ष्ये । सर्वस्या-
च्चाद्यस्य प्रस्वं(प्रसवं) गच्छेयमिति नामधेयाद्विश्वजिति विरोधेन निकायिनां धर्माः । सर्व
प्रथमवत् । ऋत्विग्भरणादयो नाहीनो विश्वजिच्छिरूपः साद्यस्कः पञ्च(शव)श्च ।
तथैवोदित आदित्ये दीक्षणीयादिद्व्यहसाद्यस्कः सुत्या च चन्द्रोगवचात् । अथ वा व्यह-
साद्यो(व्यो) वा दीक्षाप्रभृतिप्रायणीयान्तः प्रथमाहः क्रयप्रभृत्युदवसायान्तं सवनीयप-
रिस्तरणान्तं द्वितीयं सौम्यमुत्तमे च विश्वजिद्धर्माः सर्वपृष्ठसर्वस्तोमादयः सर्ववेदसदक्षिणा
विश्वजिच्छिरूप इति । शिल्पयुक्त इत्यर्थः । बालशिल्पवृषाकपिकुन्तादिभिरित्येके । तत
उदवसानीयान्तं विधाय रोहिणी वत्समित्यादि । ततः पादावनेजनादिसाद्यस्कधर्मा
भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इयेनेनाभिचरन्त्यजेत ॥ १९ ॥

इयेनादिशब्दास्तेषु गुणविविक्त कर्मनामधेयं वेति संशयः । अत्यन्तनिरुद्धत्वाद्गुण-
विधिर्ज्योतिष्टोमादिषु काम्यत्वाच्च नित्यमुत्पत्तिशिष्टमपि सोमं वाधते । यद्वा गुणविशि-
ष्टकर्मविधानमप्रसिद्धार्थकल्पनातो वरं मत्वर्थलक्षणा सोमादिवत् । नच यथा वै इयेनो
निपत्येत्यादिवाक्यशेषदार्शित्यक्रियासामान्येन कर्मणि गौणत्वेन कर्मवचनत्वं युक्तम् ।
अत्यन्तविप्रकृष्टार्थत्वाद्गौणत्वस्य लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भृत्तिर्गौणीति वक्ष्यति । तद्धरं लक्ष-
णेनाऽऽश्रिता । गौणत्वे चात्यन्तार्थान्तरपरत्वाच्छ्रुतिबाधः । लक्षणायां तु तद्वत्त्यपि कर्त-
मानः इयेनशब्दो लोहितोष्णीषादिवदुपसर्जनार्थइयेनविधिपर एव करणीभूतेन तु
यागेन करणीभूतस्यैकवाक्यता नान्तरेण मत्वर्थलक्षणां लभ्यत इत्येकवाक्यत्वार्थं लक्ष-
णाश्रयणम् । तात्पर्यं तु श्रुत्यर्थ एवेति न श्रुतिबाधः । उच्यते—गुणविधौ तावत्स
एव स्तोतव्यः । तस्य चाऽऽत्मनैवोपमानमनुपपन्नमिति तद्व्यपदेशात्मकवाक्यशेषानु-
पपत्तिः । विशिष्टविधिस्तु गौरवादेवायुक्तः । न च सोमादिवत्पदान्तरस्यानन्यगतिस्त्वं
यथा वै इयेन इति वाक्यशेषानुसाराद्गौणत्वेन नामत्वसंभवात् । अवश्यं हि वाक्य-
शेषस्येदमेव प्रयोजनम्—कथं नाम इयेनशब्दस्य आगनामधेयता विज्ञायतेति । तस्मा-
न्नामधेयम् (जै० सू० १-४-९) ।

तस्य कर्म इयेनेन यक्ष्ये । शत्रुभरणार्थमिति संकल्पः । ऋत्विग्भरणाकाले मात्यपुत्रा-
न्वृक्षशास्त्रकुशलाननूचानान्वा ऋत्विजो वृणीते । अति(वाता)नवनीतमाज्यप्रतिनिधिः ।
सर्वेषामङ्गानामाज्यकार्योणां वाताया दुग्धम् । अभिवाता न्याधिगता इति चन्द्रो-
गवचनात् द्रु(द)तौ क्षिप्तं भवति ॥ १९ ॥

रथो हविर्धाने ॥ २० ॥

भवत इति शेषः ॥ २० ॥

तैल्वको बाधको वा स्फ्याग्रो यूपः ॥ २१ ॥

चषालस्थाने विद्यते ॥ २१ ॥

श्रावमभ्ये अधिषवणफलके भवतः ॥ २२ ॥

चोदनाद्भवतः ॥ २२ ॥

अग्नये रुद्रवते लोहितः पशुः ॥ २३ ॥

लोहितवर्णः पशुः ॥ २३ ॥

सादयत्युपाश्वन्तर्यामौ ॥ २४ ॥

हविर्धाने इति शेषः ॥ २४ ॥

शरमयं बर्हिः ॥ २५ ॥

भवतीति शेषः । यत्र यत्र बर्हिर्भवति तत्र तत्र औद्धवः प्रस्तर इत्यापस्तम्बः ॥ २५ ॥

वैभीदक इध्मः ॥ २६ ॥

वैभीतक इध्मः सर्वत्र । बाणवन्तः परिधय इत्यापस्तम्बः ॥ २६ ॥

लोहितोष्णीषा लोहितवसना निर्वीता ऋत्विजः

प्रचरन्ति ॥ २७ ॥

छन्दोमवचनात्प्रधानधर्मा हिरण्यमालावधजमानस्य लोहितोष्णीषादिनियमः । याग-

काले निर्वीताः कण्ठालम्बितयज्ञोपवीता ऋत्विजः प्रचरेयुः ॥ २७ ॥

नवनवदक्षिणाः कर्णा बण्डाः कूटाः ॥ २८ ॥

खण्डा काणा इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ २८ ॥

तां दक्षिणाकाले कण्टकैर्वितुदेयुः ॥ २९ ॥

तां लोहितोष्णीषादिकाम् । वितुदेयुः पीडयेयुरुद्धाता लोहितोष्णीषादिभि-
र्वितुदेयुः समारूयानात् । अत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—‘इच्छन्हन्येतेति कण्वरथंतर-
पवमाने कुर्याद्बृहत्पृष्ठम् । जीयेतेत्येतद्विपरीतम् । परां परावतं गच्छेन्न प्रतितिष्ठेदिति
पूर्ववत्प्लवं च ब्रह्मसाम कुर्यात् । प्रजापतेरेकत्रिकोऽग्निष्टोमः सर्वस्य पाप्मनो निर्दिश्य
गच्छति । ‘चतुर्विंशतिं गा दक्षिणा ददाति’ (आप० श्रौ० २२ ४-२९) इति ।
यदीच्छन्हन्येतेति तथा रथंतरपवमाने माध्यन्दिने बृहत्पृष्ठो भवत्येतद्वा विपरीतसाम्नोः
सर्वज्यानि जीयेतेति श्येन आरब्धश्चेत्तदानीं विपरीतं बृहत्पवमाने रथंतरपृष्ठ इति सर्व-
ज्यानि पक्षे परां परावतं गच्छेद्यत्र तत्रापि न प्रतितिष्ठेदिति श्येन आरब्धस्तदा पूर्व-
वत्समानविधिः, रथंतरपवमाने (वा) बृहत्पृष्ठ इति तदा प्लवं ब्रह्मसाम कुर्यात् । इतर-
थोस्तु पक्षयोः प्लव आहवे वरमाणं सर्वज्यानिश्च । यत्र कुत्रचित्प्रतिष्ठानिवृत्तिश्च श्येनफलं
शेषमुक्तं साध्वस्त्रो वा श्येन एकत्रिकस्ताः षट्साध्वस्त्रा इति शौचि(?) वक्षति(वक्ष्यति)

इति च्छन्दोगवचनात् । आपस्य साधस्क इति शबरस्वामिना व्याख्यातं जैमिनीयतृती-
याध्याये । तदा प्रथमसाधस्कवच्छेदो (च्छन्द्ये) नधर्माश्च वर्तन्ते । प्रजापतेरेकान्निकोऽग्नि-
ष्टोमो भवति । तस्य कर्म—प्रजापतेरेकान्निकेण यक्ष्ये । सर्वपापक्षयार्थमिति संकल्पः ।
शेषं सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २९ ॥

प्रयो वाचस्तोमास्तेषां द्वावाग्निष्टोमौ । सर्वस्तो-
मोऽतिरात्र उत्तमः । तस्मिन्सर्वा ऋचः सर्वाणि
सामानि सर्वाणि यजूंषि प्रयुज्येरन् ॥ ३० ॥

साग्निकोऽनग्निको वा भ्रूणहत्वापनोदकं सर्वपापानोदकमेतत्कर्म तृतीयो वाचस्तोमा
निकायिनः पूर्वावाग्निष्टोमौ सरथंतरसामानौ । प्रथमस्य कर्म । वाचस्तोमेन यक्ष्ये । सर्व-
भूतानामाधिपत्यार्थमिति । तस्याग्निष्टोमवत्कल्पः । नाहीनो वाचस्तोमस्तत्र विशेषः—
तस्मिन्निति । सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूंषि प्रयुज्यन्ते । तत्रैव समाम्ना-
तमेकया बहिष्पवमानं सहस्रेणाज्यान्वयुतं नियुतमर्बुदं न्यर्बुदं निवर्बुदं समुद्रं सलिलम-
न्तमिति स्तोत्राणां संख्यामुक्त्वाऽऽह—‘तस्मिन्सर्वा ऋचः’ इति । ऋग्वेदविहिताः
सर्वे (र्वाः) जप्याः । यत्र यजुषो यजुर्वेदविहिताश्चार्चश्चाकरणा जपोपस्थानानुमन्त्रणाः
सर्वे (र्वाः) समुच्चयेन प्रयोक्तव्याः । केचित्—करणा विप्रयोगा यथाभागं व्यावर्ते-
याम् । पूषा वां बिले विष्यतु । देवो वां विभजतु । अर्यमा वां विभजतु इत्येवमादी-
नामपि चतुर्भिर्वाग्निमादते । अष्टामिः संभरति, इत्येवमादीनां समुच्चयः । साम्येकया
प्रथमया बहिष्पवमानं दशभिर्द्वितीयया अन्तेन तृतीयया सहस्रेण चतुर्थ्येतेषां समा-
न्नातश्छन्दोगः । तत्र चत्वारो वाचस्तोमा एवं शंसत्वे साति अनेकाध्वर्यून्वृणोते ।
तथैव गोमृगाणां तथैकोद्गातृगणाननन्तत्वाद्ब्रह्मसामयजुषामनन्तत्वेदाध्यादिन ऋत्विजो
भवन्ति । तथा कात्यायनेन भावतोक्तम्—‘छन्दोगोऽथ यावद्भिरुद्गातृगणैः’ इति ।
इहानन्तवेदाध्यायिनोऽमावादास्मिन्कालेऽस्मदादीनां नाधिकार इति ।

केचिदाहुः—ऋष्यधिकारत्वादस्मिन्कालेऽस्मदादीनां नाधिकारः । मनुष्या विद्य-
माना इत्यस्मिन्काले नाप्याधिकारोऽस्ति । तस्मात्सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि
प्रयुज्यन्त इत्यर्थवादे सहस्रप्रयोगः । अनेका ऋच आवपेच्छंशोदावापस्थाने (षु)
स्तोमातिशंसनवजुषस्तथा जपोपस्थानादयस्त्वथ सामानि पवमानेष्वावापो विह (वा)-
चस्तोमवधे (दे) वं सर्वमग्निष्टोमवत् कार्यम् । द्वितीये सामानि विशेषः—तृतीयस्य
वाचस्तोमेन सर्वस्तोमेन यक्ष्ये । सर्वभूतानामाधिपत्यार्थमिति । सर्वं ज्योतिष्टोमातिरात्रवादिति
गुणविधिरत्वात् सर्वस्तोमविकारः । उक्ता वाचस्तोमधर्माः । चतुर्थः सामवेदोक्तस्या-
प्येवं प्रयोग इति भाष्यकम् ॥ ३० ॥

ब्रात्यानां प्रवासो ब्रात्यस्तोमः ॥ ३१ ॥

ब्रात्यास्याम इति शेषः । ब्रात्यः संस्कारहीनः । प्रवासोऽन्यत्र द्वीपान्तरनिवासः ।
अन्यत्र वासः प्रवास इति भाष्यकृत् ॥ ३१ ॥

त्रिष्टोऽग्निष्टोमो रथंतरसामान उक्थ्या द्विषतीः
षोडशीः सर्वेषाम् ॥ ३२ ॥

उक्थ्या रथंतरसामानु (नो) द्वितीयो वाऽग्निष्टोमो वाक्या (ब्रात्या) नां प्रवा-
सेभ्यः पुनरागमने ब्रात्यस्तोमैर्यजेतेत्यर्थः । षट्षोडश्य इति ब्रात्यस्तोमविशेषः । त्रीणि
पञ्चानानि त्रीण्यच्छावाकसामान्याज्यपृष्ठयोक्तृगतानि । त्रिषट्षोडश्यध्वर्युस्तोमो
ज्येष्ठानां ब्रात्यानां ययसा ज्येष्ठानां वा पुण्यकर्मभिर्वा ब्रात्यस्तोमः कुर्यादिति स्मृत्यन्त-
रात् । तत्र पञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तु (छि) ण्वञ्च्य (■) यस्त्रिंशः स्तोमो भवति ।
चतुःषोडशी सर्वेषां ब्रात्यानां मीने रवौ वा यजन्ते, इति वचनम् । एते हीयन्ते,
एते हीयन्ते यथं ब्रात्याः प्रवसन्ति नहि ब्रह्मचर्यं चरन्ति नहि कृषिवाणिज्यं मि(च)
रन्ति । अदीक्षितवाचं वदन्ति इति च षोडशो वा एतेषां स्तोमः प्यामानं निह-
न्मुमर्हति । य एते चत्वारः षोडशा भवन्ति, तेन पाप्मनो निर्मुच्यत इति च्छन्दोग-
ब्राह्मणम् । (अ) हीना वा, इत्यादिना य उक्तास्ते चतुःषोडशिनमुपेयुः । वाक्या-
(ब्रात्या) उपनयनादिसंस्कारहीना अप्यन्यस्य पूर्वं समानगोत्रोद्भवां भार्यात्वेन परिगृही-
तवन्तस्तेषामपि अवकीर्णिवद्(द)पतिका एवोपेयुः पृथक्पृथग्वा हि यज्ञोपकरणादीनि पात्रादीनि
च कृत्वा प्रथमयज्ञेनेष्टा ब्रात्यस्तोमैर्यजेरन्निति द्राह्यायणमार्तः । दविद्युतमिति ब्रात्याय
प्रतिपदं कुर्यादिति ज्योतिष्टोमे विहितं, तस्माज्ज्योतिषेष्टा ब्रात्यस्तोमैर्यजेरन्निति निदान-
कारमिति । ब्रात्या बहवः सह त्रयस्त्रिंशदिति केचिदनियतपरिभाषा इति । बहुयजमाना
अहीनभूतद्वादशाहवत्प्रयोगः— न शिशिरे दक्षिन्त इत्यादि सर्वे ज्योतिष्टोमवत् ॥ ३२ ॥

उष्णीषं प्रतोदो ज्याहोदो रथो विपथः फलका-
स्तीर्णोऽश्वोऽश्वतरश्च युग्यौ कृष्णं वासः कृष्णवलक्षे
अजिने राजतो निष्कः ॥ ३३ ॥

उष्णीषं च प्रतोदश्चेत्यादयोऽप्याहाऽऽपस्तम्बः । उष्णीषं शिरसो वेष्टनक्रमम् ।
प्रतोदो ज्याहोदः कशा । रथः प्रासिद्धः । फलकास्तीर्णः फलकाभिरेवाऽऽस्तीर्णो न
कलशप्रभिः । केचिदधिकफलकामिरिति । अश्वोऽश्वतरश्च युग्यौ रथान्तरवाहौ । कृष्णं
वासः । कृष्णदशमित्यर्थः । कृष्णवलक्षे अजिने आविके द्वे चर्मणि एकमेव द्वाभ्या-
माविरुषां क्रीतं भवति । तयोश्चर्मणोः पार्श्वे संहिते कृष्णवलक्षे अजिने भवतः । कृष्ण-

ध्वेते इत्यर्थः । राजतो निष्को रजतेन सहितो निष्को योजितो आस्थानामलंकरणार्थं
आभरणविशेष इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तद्गृहपतेः ॥ ३४ ॥

गृहपतियजमानः । एतत्सर्वं गृहपतेराहरेत् । एतानि द्रव्याणि गृहपतेः सम्भार्याणि
अथस्त्रिशदाच(तं गाव्)गृहपतेराहरेदिति च्छन्दोगेन स्पष्टमुक्तम् ॥ ३४ ॥

बलूकान्तानि दामतूषाणीतरेषाम् ॥ ३५ ॥

इतरेषां यजमानानां वक्ष्यन्ति बलूकान्तानि दामतूषाणीतरेषामिति भावः ॥ ३५ ॥

द्वे (द्वे) दामनी द्वे (द्वे) उपानहौ ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

द्विषश्चितान्यजिनानि ॥ ३७ ॥

संहितं संधिः ॥ ३७ ॥

अथस्त्रिशता अथस्त्रिशता गृहपतिमुपसमायन्ति ॥ ३८ ॥

गवां अथस्त्रिशच्चैवमेकैकस्य यजमानस्य, एषा व्याख्या । बलूकान्तानि दामतूषाणि
वासांसीत्यर्थः । केचिद्बलूकान्तानीति आषिकानि सोहिमि(तप्रा) याणि असनानि स्युः ।
रत्नकम्बलमिष वासांसीत्यर्थः ॥ द्वे द्वे दामनी द्वे द्वे एकैकस्य देशे स्यातामेकं वस्त्रं म-
यत्र दशायुक्तं भवतीत्यर्थः । एकैकस्य यजमानस्य द्वे द्वे उपानहवेकैकस्य द्विषहिता-
न्यजिनानि त्रीणि पूर्वाभ्यामजिनाभ्यां व्याख्यातान्याविके द्वे चर्मणी । एकमेकं द्वाभ्यामा-
विभ्यामिति । व्याख्याता गवां अथस्त्रिशच्चैवमेकैकस्य बलूकप्रभृत्येतदन्तानि, इतरेषां यज-
मान(नानाम्) । (?) हनं नवेत्युपोषणं पृथक् सर्वस्यैव । दहनम् । यदि जीवेत्तदोदवसानो-
यान्तं करोति ॥ ३८ ॥

दाक्षिणा भवन्ति ॥ ३९ ॥

गतः ॥ ३९ ॥

अपि वा षट्षष्टिर्गावो दाक्षिणा भवन्ति ॥ ४० ॥

अथ वा षट्षष्टिर्गा दद्यादित्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ४० ॥

अथो सत्त्वाहुर्यदेवेषां संपादितस्यात्तथुस्तदि-
व्रात्यधनमिति विज्ञायते ॥ ४१ ॥

अथ व्रात्येभ्यो यानि निचाय्यरुष्णिषप्रतोदादिबलूकान्तानि च ये व्रात्याचार्याया-
व्रताः स्युस्तेभ्यो ब्रह्मचर्यवे परमाणवाय वेति च्छन्दोगवचनात् । एवमुदवसानीयान्तम्
॥ ४१ ॥

षट्षोडशी निन्दितानाम् । द्विषोडशी कनिष्ठानाम् ।

ऊर्ध्वस्तोमो ज्येष्ठानाम् । चतुष्षोडशी सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

वाचः स्तोमेन यजेत । न च वसन्ते ब्राह्म्यस्तोमः । ब्राह्म्यस्तोमेन चतुःषोडशिना यक्ष्यामह इति संकल्पः । अक्षान्यार्थः प्रायश्चित्तार्थस्तस्मान्न फलनिर्देशः । नार्हानो ब्राह्म्यस्तोमश्चतुःषोडशी सर्वेषां गृहपतीनां दक्षिणतो दण्डस्थानीया । तदुक्तं भाष्यकारेण कपर्दिना-इतरेषां प्राकृत एव दण्ड उष्णीषं प्रतोदो यूपः । यथा प्रतोद उष्णीषेण सह पशुनियोजनार्थो भवति । उष्णीषो रशनास्थानीयः । पशोरुपकरणेऽसमर्थत्वात्प्रतोदस्य काष्ठान्तरं समर्थं (तेन) सह मिनोति । अथवा प्रतोदाकृतिर्यूप उष्णीषेण सह सर्वेषां यजमानानां कुर्युर्द्वादशाहवत् दक्षिणाकाल एवं कुर्वन्ति । एते भवा(भावा)-स्त्रयस्त्रिंशद्विगम्यो दद्युरिति च्छन्दोगवचनम् ।

षट्षोडशीयेनांशो निन्दिता वाक्या(ब्राह्म्या) उपेयुः । पूर्ववद्ब्राह्म्यस्तोमेन षट्षोडशिना यक्ष्ये । शेषं पूर्ववत् । स्तोमे वा शेषः ॥ द्विषोडशी कनिष्ठा प्रथमवद्यु(दु)पेयुः । पूर्ववद्ब्राह्म्यस्तोमेन द्विषोडशिना यक्ष्ये । शेषं पूर्ववत् । ऊर्ध्वस्तोमश्चतुर्थो ज्येष्ठब्राह्म्या उपेयुः । अथैव शमनीयानां मेघ्यानां स्तोमा ये ज्येष्ठा इति च्छन्दोगब्राह्मणम् । प्रजननात्ते शमनीया इति च्छन्दोगसूत्रकारवचनात् । प्रजननसामर्थ्याज्येष्ठब्राह्म्या, ब्राह्म्यस्तोमेनोर्ध्वस्तोमेन यक्ष्यामह इति । शेषं पूर्ववद्विधाय स्मृतिचोदितप्रायश्चित्तानि कृत्वा त्रैविध्यवृत्तिं समवतिष्ठेयुः । ऊर्ध्वमन्यैः सह भोजनादयः । तत् इतरेषां याजयेच्चैतान् । याजयेयादिभिरुपनयनं कृत्वेति च्छन्दोगवचनात् । अथ नाकसदः पञ्च निकायिनस्तेषां प्रथम आतिथ्यानामत्यनिरुक्तमितरेऽग्निष्टोमा द्वितीय नाकसदो मरुतां चतुर्थो नाकसत्रयस्त्रिंशत्सामवेदविशेष आगमयितव्यः, न च्छन्दोगे विद्यते तस्मात्साम वेदान्तरं दृष्ट्वा पदार्थविज्ञानं कर्तव्यमिति भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ४२ ॥

आदित्यानां प्रयतिरुक्थ्यो नाकसदां प्रथमः ॥

४३ ॥ न्यावृत्तिं पाप्मना भ्रातृव्येण मच्छन्ति

॥ ४४ ॥ अग्निष्टोमा इतरे अङ्गिरसां द्वितीयः ।

साध्यानां तृतीयः । मरुतां चतुर्थेनौजो वीर्य-

माप्नोति । त्रयस्त्रिंशः पञ्चम इत्येके । राजा-

पत्यः पञ्चमः । प्रजाकामोऽभिभवा भ्रातृव्यमाभि-

भवति(ते) । विनुत्त्या भ्रातृव्यं विनुदते ॥(स्व० ५) ॥ ४५ ॥

आदित्यानां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति संकल्पः । द्वितीयस्याङ्गिरसां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये, स्वर्गार्थं पापक्षयार्थमिति वा । निकायिनां तृतीयस्य साध्यानां

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४१५

नाकसदा (प्रयतिना) यक्ष्ये । पूर्ववत्फलम् । चतुर्थस्य मरुतां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये, तेजस्वी भूयासं वीर्यार्थमिति वा । पञ्चमस्य नाकसदा प्रयत्तिशेन प्रयतिना यक्ष्ये । प्राजापत्येन वेति स्वर्गार्थमिति । अथाभिभूरभिभुवा यक्ष्ये भ्रातृव्यमभिधानीति । सर्व-
मग्निष्टोमवत् । अथ विनुदत विनुदुक्त्या यक्ष्ये, भ्रातृव्यविनोदनार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४६ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

चित्तिस्तोमः प्रजननकामः ॥ ४६ ॥

चित्तिस्तोमेन यक्ष्ये प्रजननार्थमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ४६ ॥

गायत्रेणोक्त्येन रथंतरसाम्ना ब्राह्मणः पुरोधा-
कामो यजेत् । द्वौ गायत्रौ पूर्वे ब्राह्मणस्य ॥ ४७ ॥

गायत्रेण रथंतरसाम्नाऽग्निष्टोमेन ब्रह्मवर्षसकामो यजेतेत्यापस्तम्बः । अस्मिन्कर्मणि ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । गायत्रावग्निष्टोमौ प्रथमयज्ञावित्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ ४७ ॥

उत्तरः क्षत्रियस्य ॥ ४८ ॥

पूर्ववद्ब्राह्मणम् ॥ ४८ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्य पूर्वेण क्षत्रियस्यो-

त्तरेणोग्रमव्ययं न तु बहुपशू भवतः ॥ ४९ ॥

बृहस्पतिसवनं तस्य कर्म-त्रिकटुकेणाग्निष्टोमेनोभयोः संकल्पः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसं फलम् । क्षत्रियस्य राष्ट्रं जनपदमुग्रमायुर्वायुपुरुषप्राप्त्यर्थी मविचक्षुः (अविचाल्यो) भवति । राष्ट्रनिवासिनोऽपि क्षत्वास्तथाऽऽयुधीयजनाश्च तथैव फलनिर्देशः । न तु बहुपशू इव भवत इति निन्दार्थवादः । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्यजमानयोः कर्तव्यौ प्रथमयज्ञाविति ॥ ४९ ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेनापूतो यजेत ॥ ५० ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेनापूतो यजेत ब्रह्महत्यादिदोषदुष्टः सर्वपापक्षयार्थमिति । सोमप्रवाकादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ५० ॥

आग्नेयः पुरोरुचः । आग्नेयी सुब्रह्मण्या ॥ ५१ ॥

दशकथ एव । केचिद्विकारेण अश्शुरश्शुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामप्रय एकघनविद् आ तुम्यमग्निः प्यायतामा त्वमग्नेनाऽऽप्यायस्वेत्यादि ॥ ५१ ॥

आग्नेयीषु स्तुवतेऽजां हिरण्यं च दक्षिणा ॥ ५२ ॥

अग्निरजयोः साम्यत्वात्प्रतिनिधित्वाच्च ॥ ५२ ॥

एतमेव चतुःष्टोमं कृत्वा ओत्रियोऽक्षहतः स्त्रीहतः

कामहतश्चरणहतो वा यजेत ॥ ५३ ॥

एतमेव चतुःष्टोममिति । एतमेवाग्निषु तं चतुःष्टोमं कृत्वा श्रोत्रियोऽक्षहतो ब्राह्मणो
 श्रुतकारः । कितव इत्यर्थः । स एतेन चतुःष्टोमेनाग्निष्टुता यजेत । सर्वं पूर्ववत् । एतेन
 चतुःष्टोमेन स्त्रीहतो यजेत स्त्रीषु परिकि(रकी)यासु सक्तः । सर्वं पूर्ववत् । क्रमहतोऽ-
 प्येतेन चतुःष्टोमेन यजेत । स्पष्टमन्यत् ॥ ५३ ॥

अश्वः श्यावो दक्षिणा ॥ ५४ ॥

गतः ॥ ५४ ॥

स ब्रह्मणे देयः ॥ ५५ ॥

सोऽश्वः ॥ ५५ ॥

यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ ५६ ॥

अध्वर्यादिभ्यो दक्षिणा अग्निष्टोमवदिति मावः ॥ ५६ ॥

एतस्यैव वायव्यासु पञ्चदशमग्निष्टोमसाम कृत्वाऽऽमया-
 विनं याजयेत् । अन्नाद्यकामं प्रजाकामं पशुकामं वा ॥ ५७ ॥

याजयेदित्यन्वयः सर्वत्र । एतस्यैव वायव्यास्त्विति कर्मान्तरोपदेशः । अग्नि-
 षुष(ष्टुष्टु)र्मात्मकस्तेन मेवावी यजेत । अग्निष्टुता यक्ष्ये, विररोगमुक्त्यर्थं सर्वं पूर्ववत् ।
 अन्नाद्यकामोऽप्येतेन यजेत । अग्निष्टुता यक्ष्ये अन्नाद्यमवाप्नवानीति । प्रजाकामः प्रजा-
 मवाप्नवानीति । पशुकामः पशून्वाप्नवानीति विशेषः ॥ ५७ ॥

(एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा
 ब्रह्मवर्चसकामम् ।) एतस्यैव शक्ररीषु वार-
 वन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामम् । एतमेव
 चतुःष्टोमं कृत्वा ग्रामकामः । (अगवर्ग्यो भवन्ती-
 त्येके ।) त्रिवृताऽग्निष्टुता ब्रह्मवर्चसकामः । पञ्च-
 दशेनाग्निष्टुता वीर्यकामः ॥ ५८ ॥

एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । तस्य कर्म
 पूर्ववत् । ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति । प्रजाकामः प्रजामवाप्नवानीति भरद्वाजापस्तम्भौ ।
 फलनिर्देशः सर्वत्र द्रष्टव्यः । एतस्यैव चतुःष्टोमं कृत्वा ग्रामकामो ग्राममवाप्नवानीति
 फलनिर्देशः । एतेष्वप्रवक्तव्या इति केचित् । त्रिवृताऽग्निष्टुताऽन्नाद्यकामः । पञ्चदशेना-
 ग्निष्टुता वीर्यकामः (आप० श्रौ० २२-६-१३) इत्यापस्तम्बः ॥ ५८ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो यजेत ।
 यास्मिन्वा यज्ञकृतौ विभ्रष्टे ॥ ५९ ॥

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४१७

सप्तदशेनाग्निष्टुता यज्ञविभ्रष्टो यजेत । नैमित्तिकमेतत् । यस्मिन्कर्मणि विभ्रंशिते पुनः पुनः क्रिया । अथवा यस्मिन्कृतौ विभ्रंशितस्तं कृतं पुनः कुर्यात् । अग्निष्टोमवत्कुर्यादिति भाष्यकृतम् । तत्र समञ्जसम् । सूत्रार्थस्तु—यज्ञविभ्रष्टः प्रमादादालस्याद्वा चेत्पुनः संकल्पादारभ्य सर्वं कुर्यात् । छन्दोगसूत्रेऽप्येवम् ॥ ५९ ॥

त्रिवृदवाघं वदतः ॥ ६० ॥

अवाघं पैशून्यादि राजगामि । त्रिवृदग्निष्टुत् ॥ ६० ॥

पञ्चदशोऽनिहत्यस्य निघ्नतः ॥ ६१ ॥

अनिहत्यस्य शास्त्रे योऽनिहनत्सहस्रेण चातयादित्येवमादिविशिष्टस्य पञ्चदशोऽग्निष्टुत् ॥ ६१ ॥

सप्तदशोऽनाशा(इषा)क्षस्य भोजने प्राश्यैकविंशो जन् यतो गान्धारकलिङ्गभागधान्पारस्करान्सौवीराणां ॥ ६२ ॥

सप्तदशेन ब्रह्महृदेरक्षस्य भक्षितेन यजेत प्रायश्चित्तम् । एकाविंशमानं यतो गान्धारदिदेशान् गत्त्वैकविंशेनाग्निष्टुता यजेत । एतेन पापदेशगमननिषेधः प्रतीयते ॥ ६२ ॥

त्रिणवेनौजस्कामः ॥ ६३ ॥

यजेतेति शेषः । ओजो बलमिन्द्रियं वीर्यमिति मन्त्रवर्णाच्च । ओजस्कामस्त्रिणवेनाग्निष्टुता, नियमोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ६३ ॥

पञ्चदशेन वीर्यकामः । सप्तदशेन भजाकामः । एकविंशेन प्रतिष्ठाकामः । (त्रयस्त्रिंशेन स्वर्गकामः) ॥ ६४ ॥

गतः । त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टुत्स्वर्गकामस्य ॥ ६४ ॥

अपिवा ज्योतिष्टोम एव । आग्निष्टोमे सर्वान्कामान्कामयेत् ॥ (ख० ६) ॥ ६५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथवा यदग्निष्टुत्फलप्राप्तात् नैमित्तिकं तत्सर्वं प्रकृते ज्योतिष्टोम एव विकारे कामयेत । तत्र ' प्रजननं ज्योतिः ' (तै० सं० ७-१-१) इत्यधिकृत्य यदेतत्फलप्राप्तात् ' यं कामयते तमेतेनाभ्यश्रुते ' इति ज्योतिःप्रकृतिविकारोऽग्निष्टुतां सर्वेषां प्रकर्तव्यं विकल्पः । सर्वेषामग्निष्टुता यक्ष्ये सर्वान्कामानवाप्नुवानीति फलनिर्देशः । गत-

मन्वात् ॥ १९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

त्रिवृताऽग्निष्टोमेनानिरुक्तेनाग्रायकामो यजेत ॥ १ ॥

अथारात्रिवृतोऽग्निष्टोमा रयंतरसामानः । तेषां प्रथमेनानिरुक्तेन ग्रामकामो यजेत,
(आष० श्रौ० २२-७-१।२) इत्यापस्तम्बः । निकायिनस्त्रिवृत्स्तोमा अग्निष्टोम-
संस्था रयंतरसामानः । त्रिवृता यक्ष्ये ग्रामसिद्धार्थमग्निष्टुपहवेन यक्ष्ये, (यक्ष्यं)
इत्यादि शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

अनिरुक्तं ग्रातःसचनमित्येके ॥ २ ॥

एक इति शास्त्रान्तरोक्तं सर्वमग्निष्टोमवदित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्धः नेतो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देवः ॥ ३ ॥

व्याख्यातमेतत्साधके । इतरेषां किंचिद्दानमुक्तम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिसधो द्वितीयः ॥ ४ ॥

द्वितीयो द्वितीययज्ञः । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः पुरोधाकामो वा यजेत ।

यं वा स्थापत्वायाभिषिञ्चेयुः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्य यज्ञो न राजन्यवैश्ययोः । त्रिवृता बृहस्पतिसत्वेन यक्ष्ये, बृहस्पतिमवा-
प्रवानि, पुरोधार्यमिति वा संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ५ ॥

परिस्रजी होता भवति ॥ ६ ॥

परिस्रज्वतीति वचनाद्धेतुवरणकाले परिस्रजी होता भवति ॥ ६ ॥

अरुणो मिर्मिरस्त्रिशुक्रः ॥ ७ ॥

अरुणो वर्णतः । अक्षिणी यः पुनः पुनरुन्मीलति स मिर्मिरः त्रिशुक्रः कर्मभिः
भेद्यः । मातृपुत्रः पितृपुत्रश्च स्वयमभिजनविद्यावृत्तैर्वा । एवंभूतं होतारं वृणीत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

बृहस्पते जुषस्व न इति बर्हस्पत्ययतिग्राह्यं शुक्रयति ॥ ८ ॥

अतिग्राह्यकाले ग्राह्यतौ द्वौ गृहीत्वा बर्हस्पत्ययतिग्राह्यं गृह्णात्यग्नेमैन्द्रसौर्वाणामन्ध-
क्रमस्य विक्रमः । अविश सवुचय एव न विक्रमः । अन्ते निवेशः प्राकृतान्गृहीत्वा
स्वप्नपक्ष्मत्तसौर्विक्रमः । बृहस्पते जुषस्व न इत्युच्युन्त्वोपग्रामगृहीतोऽसि बृह-

स्पतये भ्राजस्वते । सौर्यपक्षे तथैव — एष ते योमिरिति ॥ ८ ॥

बार्हस्पत्यः पशुरुपालक्यः ॥ ९ ॥

‘आग्नेयं सवनीयं’ पशुमुपाकृत्य बार्हस्पत्यमुपाकरोति । इति वचनाच्च । प्रजापतये स्वाः जुह्वमुपाकरोमीत्यादि । प्रजानस्त इत्यादि(षु) द्विवचनेभ्योः । सर्वमेकादशिनीवदेक एव यूपः । केचित्पृथगिच्छन्ति । तदोपशययत्नीकितौ । एकयूपपक्षे द्वे रश्मि इत्यावयः स्वरुद्वित्वं सर्वदात्वेन । चोदनाभावादुपगणगणवर्मा न प्रवर्तन्त इति केचित् ॥ ९ ॥

प्रातःसवने सन्नेषु नाराशसेष्वेकादश दक्षिणा
व्यादिशति ॥ १० ॥

प्रातःसवने सन्नेषु नाराशसेष्वेकादश दक्षिणा गावस्तुथो वो विश्ववेदा विभजत्विति विभज्य दानम् । दक्षिणादिहोमो नयनादि च व्यादिशति ॥ १० ॥

आज्येन माध्यंदिने सवनेऽग्निमन्वारब्धं कृष्णा-
जिनेऽभिषिञ्चति । यथाऽग्निचित्यायः शुक्राम-
न्यिनोर्वा संस्त्रावेण ॥ ११ ॥

माध्यंदिने प्रातःसवनवहानमात्रं दक्षिणाहोमं कृत्वा प्रातःसवने दक्षिणा दद्याद् इह न दीयमानास्तृतीयसवने दातव्याश्चास्मिन्काले तीर्थेन वेयाः ॥ ११ ॥

अथद्वादश माध्यंदिने सवने ता उभर्यरूपाक-
रोति । द्वादश तृतीयसवने ॥ १२ ॥ ता वशापा-
रूपाकरोति ॥ १३ ॥

अथद्वादश माध्यंदिने ददात्येकोऽधोऽन्या गावस्ता उभर्यरूपाकरोतीति या माध्यं-
दिन आग्नेयीस्तृतीयसवनार्थाऽस्तासां सर्वासामुभयोः पृथक्करणमित्यर्थः । माहेन्द्रस्तोत्रं
प्रत्यभिषेक आज्येन । कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानमभिषिञ्चति । शुक्राम-
न्यिनोर्वा । संस्त्रावेण । बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य । वत्तं
रायिः स्तुवते किरये विद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः, इति सूत्रान्तरोक्तमन्त्रेणातिप्राक्-
काले बृहस्पते भ्राजस्विन्भ्राजस्वी त्वमित्यादि सुवच्छदसीत्यनुमन्त्रणम् । सौर्यपक्षे तृती-
यसवने सन्नेषु नाराशसेष्वेकादश गावः प्रदीयन्ते ॥ १२ ॥ १३ ॥

अपिचाऽहौ प्रातःसवन एकादश माध्यंदिने सवने
द्वादश तृतीयसवने । अथ तृतीयशोऽनुसवनं
दद्यादित्येकेषाम् । सर्वा माध्यंदिने सवन इत्येके
॥ १४ ॥

अपि वेति विकल्पः ॥ १४ ॥

मनसेतरयोः सवनयोर्न वा मनसा च न ॥ १५ ॥

अयं कल्पः शास्त्रान्तरस्थोऽपि वेत्यापस्तम्बीये दर्शनाच्च ॥ १६ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमस्येषु विकृ(ष्ट)तिं कृत्वाऽभिचरन्त्यजेत ॥ १६ ॥

शेषं सर्वमग्निष्टोमवदिति न्यायाच्च । इषुस्तृतायोऽभिचारार्थः । इषुणा तु (त्रि) वृता यक्ष्ये परमरणार्थम् । इयेनवत् ॥ १६ ॥

तत्र विशेषः—

समानमितरच्छयेनेन ॥ १७ ॥

व्यक्तम् ॥ १७ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमः ॥ १८ ॥

‘अथः इयावो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देयः’ (आप० श्रौ० २२-७-१२) इत्यादि पूर्ववत् ॥ १८ ॥

छुनस्कर्णस्तोमः । सर्वस्वारः ॥ १९ ॥

चतुर्थः सर्वस्वार इत्यापस्तम्बः । सर्वस्वार उत्तरे धनस्यधिकारः । सायस्कादीनि कर्माणि कृत्वा जातपुत्रवानस्मिन्कर्मण्यधिक्रियते । त्रिवृताऽग्निष्टोमेन शुनस्कर्णस्तोमेन सर्वस्वारेण यक्ष्य इत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

मरणकामो यजेत यः कामयेतानामयतां स्वर्गं
लोकमियामिति विज्ञायते ॥ २० ॥

त्रिवृता शुनस्कर्णस्तोमेन सर्वस्वारेण यक्ष्ये । स्वर्गलोकमवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् । दीक्षाप्रभृति यजमानस्याऽऽर्म्यकाले मरणं यथा संभविष्यति तथा यत्नः कर्तव्यः । छन्दोगवचनात् । सर्वमक्षान्प्राणमक्षान्भक्षयति । न व्रतादीनि । अनशनमेवं मासापवर्गदीक्षाः । आरब्ध्वे यान्भक्षान् गर्तेऽवनयेत् । सूक्तवाकं आयुसादिष्टोपो मरणकामार्थत्वाच्च ॥ २० ॥

याम्यः पशुः शुक्रहरितं वपालम्भ्यः ॥ २१ ॥

पशुकाल आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकृत्य यमदेवत्यं पशुं शुक्रवर्णमालभते । यमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमो भवति ॥ २१ ॥

कृताञ्चं दक्षिणा ॥ २२ ॥

गतः ॥ २२ ॥

आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीमहतेन वाससा
पत्तोदशेन प्राचृत्य दक्षिणाशिराः संविशति

ब्राह्मणाः समापयतमेतं यज्ञमिति ॥ (ख० ७) ॥ यज्ञ-
संस्थामनु संतिष्ठते ॥ २३ ॥

आर्भवे स्तूयमाने (पवमाने) स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरी कृष्णाजिनमास्तीर्य दक्षिणा
शिराः पक्षोदशेनाहतेन वाससा संवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयतमेतं यज्ञमिति प्रथमुक्त्वा
तत्रैव संतिष्ठते पारिसमाप्यते ॥ २३ ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोह्योत्तरनारायणेनाऽऽदित्य-
मुपस्थाचारण्यमभिप्रैति । यदि ग्रामे विचसेत्पृथ-
गरणीष्वग्नीन्समारोह्योत्तरनारायणेनाऽऽदित्यमुप-
स्थाप्य गृहेषु प्रत्यवश्येत् । यद्यनभिप्राप्नुयात्तान्य-
ज्ञक्रतूनाह । तेन भूरुक्थ्यो रथंतरसामा । भूति-
कामो यजेत । घेनुर्दक्षिणा ॥ २४ ॥

गतार्थः । मृत्तिकामो भूरुक्थ्येन यक्ष्ये भूतिमवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वमुक्थ्य-
वत् ॥ २४ ॥

अक्षय्यं ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनः ॥ २५ ॥

अक्षय्यं ह वा इति । चतुर्थं चतुर्थं मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि तत्प्रयुक्-
तानि वैश्वदेवादीनि, तैरिष्टवाञ्छातुर्मास्ययाजी ' करणे यजः ' (पा० सू० ३-२ ८९)
इति मूलकाले यजतेर्णिनिः । तस्य चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं यागजनितफलसाधनधर्मा-
परपर्यायमपूर्वमक्षय्यं सेतुमशक्यं न कदाचिदपि भोगेन क्षययितुं शक्यते । ' अक्षय्यज्यौ
शक्यार्थे ' (पा० सू० ६-१-८१) इति । शि क्षये (भ्वा० धा० २३६) इत्यस्मात्त्रि-
धातितः । व्याख्यातमन्यत् ॥

शिशिरे द्वादश दीक्षाः कृत्वा द्वादशोपसदश्च कृत्वा फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां सुत्या
यथा भवति तथोपक्रमः । अथ वा चैत्र्यां वा यथा स्याद्वैश्वदेवस्याहनि वैश्वदेवशुनासी-
रीये स्याताम् ॥ प्रतिपदीत्यर्थः । उत्तरं च वारुणप्राधासिकं वारुणप्राधासिकयोरुत्तरपर्वणि
प्रतिपद्युत्तरसक्रमेणैषानामातिरात्रं पञ्चदश्यां द्वादशीं (श) दीक्षाद्यविरोधेनोपक्रम-
श्छन्दोगवचनात् । फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामिति पक्षमाश्रित्य प्रयोगः—शिशिरे
षष्ठ्यां प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा चातुर्मास्यैर्यक्ष्ये अक्षय्यं मे सुकृतं स्यादिति संकल्पः ।
नित्यभिदं कर्मेति भगवता मनुनोक्तम् । सोमचातुर्मास्यैर्यक्ष्ये इति संकल्पं कृत्वा त्रिवृतां
यक्ष्ये, विशुदसि० सोमप्रवाकादि सर्वमग्निचयनवदिति भाष्यकृत् । यज्ञदत्तशर्मणश्चातु-
र्मास्यानि भविष्यन्ति तत्रभवता इत्यादिना । चातुर्मास्यानीति सूत्रवचनमतिरात्रप्रभृ-
तयश्चाहर्गणा अन्यत्र चातुर्मास्यानि राजसूयाभ्याम्, इति च्छन्दोगवचनात्तास्मिन्नेवाहनि

दीक्षा द्वादशाहवदत्रापि अन्वारम्भणीलोपं केचिदिच्छन्ति । द्वादशोपसदश्च कृत्वा द्वादशाहवद्व्यपच्छेदनकाले न व्यपच्छेदनम् । उत्तरेदिकाले नोपवपति चात्वालस्य लोपः । वेदिभानं कृत्वा चतुःशिसण्डेत्ययोः द्योत्करं कृत्वा विंशत्यनीत्वादि स्मृतिं लुप्यते प्रच्छादनान्तं शिष्टं सर्वमहीनभूतद्वादशाहवत् । पयस्वार्थं वत्सानपाकृत्य वैश्वदेवस्याऽऽमिस्ताया अपाकरणमग्नीषोमीयस्येधमसनहनकाले आतिथ्यायां प्रयुक्तान्पारिषीयान् युनक्ति (पारिदध्यात्) पशुनियोजनसमर्थं संनहति । आतिथ्ये काले अग्नीषोमस्यस्याऽऽज्याभिर्मन्त्रणान्तं कृत्वाऽऽम्नादानादि लुप्यते । स्वमतीभिः प्रोक्षणं पृथिव्यै त्वेति पारिषेः सर्वा अपः पारिसंयोज्यमानाथालुङ्गहीति संप्रैषः । येन केनचिच्छकलेनानक्ति । न चषाछः, नियोजनकाले पारिषौ नियोजनम् । दक्षिणे पारिषौ, वपत्या प्रचर्य पुनोद्वाशमनु वैश्वानरपार्जन्यहविषी निर्वपति, इति आश्रलायनोक्तं पयसो विश्वसमं कृत्वा वैश्वदेव्या आमिस्ताया दोहनं पूर्ववदुक्तम् (ततो) वत्सापाकरणं कृत्वा (त) त्वेवं पारिस्तरणान्तम् ॥ २९ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य लोके ॥ २६ ॥

श्रोभूते महारात्रे मुद्ध्वाऽग्रे नयेत्यादि (त्रिवृद) अग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य लोके वैश्वदेवस्य स्थाने सवनीयानां निर्वापः काले सवनीयार्थानि सर्वाणि वैश्वदेवानि सर्वाणि च पञ्चमणि प्रयुनक्ति । (अमरतः) सवनीयकपालानि भर्जनार्थमेकं बृहत्कपालं च वैश्वदेवकपालानि चरुस्थाल्यौ स्पृश्यश्च द्वंद्वं (परतः) पात्रीद्वयमवशिष्टानि तन्त्रेण सवनीयवत्प्रातर्दोहपात्रं वाजिनपात्रं चेत्यादीनि । तन्त्रेण वानस्पत्यऽऽसीत्यादि वेषाच वा सवनीयानिरुप्य वैश्वदेवहवीष्यनुनिर्वपति निरुप्तानीहीनिति शूर्पे निर्वापो भास्त्वर्थः सहेत्यर्थः । उभयार्थं निरुप्य प्रोक्षणादयः । अवहनकाले सवनीयानवहृत्य त्रीहीनध्वा कृत्वा सप्त भग्नान्संसृज्य यथाभागं व्यवर्तयामिति लाजार्थान्विभक्त्युपमोर्वयादेवतानिर्देशः । कनिष्ठा लाजार्था भवेयुः । भूयिष्ठा वैश्वदेवार्था तानवहृत्य पर्याग्रेण त्रिष्फलीकरणं वैश्वदेवसवनीयार्थानां निधानं तन्त्रेण सवनीयानां वेप्यान्विभज्य वैश्वदेवान्पेप्यान्विभजति सवनीयानामैन्द्रमपि वा वैश्वदेविकानां पूष्मान्तानि सर्वाणि कण्ठान्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनम् । ततो वैश्वदेव्या दोहनम् । मदन्तीरविश्रयीत इत्यादि । एकस्यां पात्र्यां पिष्टानन्वास्य पिष्टानुत्पूय त्रीहीनुत्पुनाति । क्रमेण यवपिण्डं कृत्वा चातुर्मास्यवद्विभज्य निर्दिश्य क्रमेणोद्वासनम् । उद्वासनकाले सवनीयानुद्वास्व वाजिनसेचनान्तं कृत्वा चातुर्मास्यानामुद्वासनं वाजिनसेचनान्तं क्रमेणलंकस्ममित्यादि ॥ २६ ॥

वैश्वदेवः पशुः । बार्हस्पत्याऽनूबन्ध्या ॥ २७ ॥

भवतीति शेषः । प्रोक्षणादि कृत्वा प्रदक्षिणं परिधिं परिधीय वैश्वदेवं पशुमुपाकरोति । ऐक्यवशिनामधुसिः । पूर्ववत्सवनीयपशोर्नियोजनं परिधौ । सवनीयानासाद्य चातुर्मास्यानासादयति । द्वयोर्बाजिनं संसृज्योत्करे सादयति । प्रचरणकाले सवनीयैः प्रचर्यैकमेकहविर्भिः प्रचरति ॥ २७ ॥

न यूपं मिन्वन्ति ॥ २८ ॥

परिधिनियमाच्च ॥ २८ ॥

नोत्तरवेदिमुपवपन्ति ॥ २९ ॥

नियमाच्च ॥ २९ ॥

परिधौ पशुं नियुज्जन्ति । उल्मुके बर्हिषि वा ।

उत्तरेषु विमिन्वन्ति । यूपानुत्तरवेदिमुपवपन्ति ॥ ३० ॥

प्रतःसवनीयान्वैश्वदेवहवींश्च नु निर्वपति । समानं तु स्विष्टकृत्तन्त्रेणेत्यर्थः । न यूपं मिन्वन्ति । नोत्तरवेदिमुपवपन्ति । परिधौ पशुं नियुज्जन्ति । उल्मुके बर्हिषि वा । मिन्वन्त्युत्तरेषु यूपान् । उत्तरवेदिमुपवपन्ति (आप० श्रौ० २२-८-१।८) इत्या-
मस्तम्बः । समानं तु स्विष्टकृत्तन्त्रेणेत्यर्थः । वसाप्राशिन्नयोश्च तन्त्रेणोभयोरुभयोः पयस्ययोरेकैव शतत्वां तन्त्रेणोत्कर्षपक्षे उत्कर्ष इति । दक्षिणाकाले पञ्चाशद्दक्षिणां ददाति । न यूपोपस्थानम् । न परिधिप्रहरणं कृतमिति भात्वालकार्यं सर्वं लुप्यते उपस्थानादि सर्वमग्नीषोमीयवत् । पाक्षिकस्यातिग्राह्यस्य निवृत्तिः, त्रीणि गृह्णाति केचित्पाक्षिकमेवेति तस्या अत्रापि परिधौ नियोजनम् । अथोदवसानीयान्तं विधाया-
हृतं कसः पश्चित्य चातुर्मास्यक्रतान्युपेयुः । समाप्ते वैश्वदेवः ॥ ३० ॥

ततश्चतुर्थं मासेषु वरुणप्रधासानां लोके त्रिरा-

त्रोऽग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रः । मारुतः पशुः ।

वारुणो द्वितीयः । मैत्रावरुण्यनूबन्ध्या ॥ ३१ ॥

आप्तव्यां चोर्णमास्यां सुत्यारम्भो यथा स्यात्पूर्ववद्द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च कृत्वा, एवं कालं प्रतीक्ष्याऽऽरम्भः । वरुणप्रधासानां लोके द्विदिवस इति च्छन्दोग-
वचनात् । षष्ठ्यां द्वितीयेन यक्ष्ये, केचिद्द्विरात्रेणेति सर्वं च दक्षाहवत् । तस्मिन्नहन्येव दीक्षणीयः । यूपच्छेदनकाले एकयूपं छिनत्ति, उत्तरवेदिमुपवपत्यौपवस्येऽहन्यग्निवदु-
त्तरं परिग्राहं कृत्वा प्रतिप्रस्थाता शखायाह्वरति मारुत्याः शाखाया अपि वत्सापाकरणं,

यूपकाले यूपं मिन्वन्ति, पयसां विशसनं कृत्वा मारुत्या दोहनं सवनीयेध्मावाहिराहर-
णम् । प्रसूनमयं त्रेधा संनद्धमित्यादि परिस्तरणान्तम् ।

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वाऽग्रे नयेत्यादि अग्निष्टोमवत् । सवनीयनिर्वापकाले वैश्वदेव-
वद्धारुणप्राधासिकानि हवींषि निर्वपति पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मिन्नहनि सर्वाणि विभज्य वा
(आप० श्रौ० २२-८-११) इत्यापस्तम्बसूत्रम् । कपर्दिना माध्यकोरणाप्यनुक्तं
तस्मादेवं विचारः कर्तव्यः । अस्मिन्नहनि सर्वाणि वारुणप्राधासिकानि हवींषि कर्तव्या-
नीति विभज्यास्मिन्नुत्तरस्मिन् । अयवोत्तरस्मिन्वेति संशयः ।

प्रथमेऽहनि सर्वेषां निर्वापः, इति केचिद्वर्णयन्ति । अथ प्राथम्यात्प्रथम-
मतिक्रम्योत्तरस्मिन्निर्वापकरणाभावात् । तस्मात्पूर्वेऽहनि विभज्य पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्नि-
सिद्धान्तः । लिङ्गदर्शनादापस्तम्बेन भगवता साकमेधहवींष्यपच्छिद्योक्तमिति । पुनश्च
लिङ्गं चातुर्मास्येष्वैष्टिकेषु सर्वत्र पयस्या देवता इह सोमेषु पशुदेवता वैश्वदेवे वैश्वदेवः
पशुः । वरुणप्रधासद्व्यहं मारुतः पशुः । द्वितीयस्य वारुणः । साकमेधे पयस्या नास्ति
तस्मादन्यः पशुः शुनातीरीये वायव्यं पयः । ऐष्टिके वायव्यः पशुरिति दर्शनान्मारुतः
पशुः पूर्वस्मिन्निद्यमानत्वात् । मारुतपञ्चन्तानि सप्त हवींषि पूर्वस्मिन्नेवाहनि द्वितीय
उत्तरस्मिन्नहनि वारुणस्य विद्यमानत्वाद्धारुणीपयस्यामेकश्च कायश्चोत्तरस्मिन्नहनि अपि च
प्रतिपददर्शनाच्च कायमप्युत्तरस्मिन्नहनि कथं साकमेधे व्यहं वारुणप्राधासिकेभ्यो द्व्यहं च
साकमेधे वरुणप्रधासयोरैककपालदेवते कश्चिद्विश्वकर्मा च तद्वैवत्यं प्रतिपदद्वयं
विधीयते वरुणप्रधासयोरहनोरुत्तरस्मिन्नहनि प्रतिपदि विहितं साकमेधे व्यहमेवोत्तरेऽहनि
वैश्वकर्माणि प्रतिपदि विहितं तस्मिन्कायमप्युत्तरस्मिन्नहनि कर्तव्यमेवं प्रयोगः कर्तव्यः ।
अत्र प्रकृतमनुसरामः ।

सवनीयानां पात्रप्रयोगकाले सवनीयार्थानां वारुणप्राधासिकानां च पात्राणि प्रयुनक्ति,
सवनीयान्निरूप्य तस्मिन् शूर्पे यानि वारुणप्राधासिकानि ऐन्द्राग्रपर्यन्तानि निरूप्य प्रति-
प्रस्थाता मरुद्व्यहं ततः करम्भपात्रार्थान्, सहैव श्रोतृणादयः प्रागधिवपनान्तं
कृत्वेन्द्रमिश्रस्य पूषणवतः सोमस्य सरस्वत्या इति तण्डुलानिदमिन्द्रस्याग्नेः सवितुः
पूष्ण इन्द्राभ्योर्मरुतामिति पेषणार्थत्वाज्जैवमधिवापः । क्रमेण चतुर्थ्यन्तेन कपालान्युपधाप-
यन्मैत्रावरुण्या दोहनम् । मदन्तीरधिश्रयति इत्यादिपिण्डं कृत्वा प्रथमतः तण्डुलान्यधाभावं
व्यावर्तध्वामिदमिन्द्रस्य हरिषत इन्द्रस्य पूषणवत इत्येकं भागमिदं सोमस्य सरस्वत्या
इत्युक्तं भगवन् पुरोडाशानां व्यावर्तध्वामिति पुनश्च व्यावर्तध्वमथ तण्डुलानां व्यावर्तेषां
व्यावर्तध्वं व्यावर्तेषामिदं सोमस्य सरस्वत्या इति चरोः । इदमिन्द्राभ्योर्मरुतामुत्तमो
मेधमध्वर्युः करोति । अथ यवानामधिश्रयणादिलाज्जनैन्द्रमथ मैत्रावरुण्या दध्यान्धन-

मय वारुणप्रवासिकानां यथाक्रमं मेषमधिश्चयति । ततो दधानयनमन्तरितं सर्वेषामु-
द्घासनकाले सर्वेषां क्रमेणोद्घासनम् । द्विरात्रवदग्निष्टोमसामानुसारेणेति । केचित्पशु-
काले मारुतः पशुः । विहरणादूर्ध्वं काले मार्जालीयस्य रक्षणं सवनीयपशोरग्रे वानजिदिति ।
कृत्वा मार्जालीये करम्भपात्रैः प्रचारः । अक्रमिति जपित्वा सवनमसित्यादिसवनीयैः
प्रचर्य वारुणप्रवासिकैर्मेषान्तैः प्रचरति । समानं तु स्विष्टकृदिहम् । वैशेषिकाणां च ।
पञ्चाशदक्षिणा ददाति पत्नीसंयान्तमहः संतिष्ठते ।

द्वादशाहवदहीनसंततयः । मैत्रावरुण्य वत्सापाकरणं कृत्वा तदानीमेव वारुण्याऽ-
ध्वर्युः करोति । मैत्रावरुण्या दोहनं कृत्वा वारुण्या दोहनमध्वर्युरेव । केचित्—प्रतिप्र-
स्तातेव । सवनीयस्य परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वा अग्ने नयेत्यादि । सवनीयनिर्वापकाले द्वे भर्जनार्थे कपाले एका-
दश कपालानि मेष्यमष्टौ वा कार्याथमेककपालं स्पृश्यश्च द्वंद्वम् । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् ।
सवनीयानिरूप्य तस्मिन्नेवाग्नये जुष्टं० प्रागाधिवपनात् । यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य
हरिवत् इन्द्रस्य पूषण्वत् इदमिन्द्रस्य वरुणस्य कस्येन्द्राग्नीनां च क्रमेणाधिवपं कृत्वा कपा-
लान्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वं व्यावर्तयामिदं वरुणस्येदं
कस्येत्यादि प्रथममैन्द्रं सवनीयक्रमेणाधिश्रित्य सायंदोहाद्यन्तरितमित्यादि । उद्घासन-
काले क्रमेणोद्घासनम् । नात्र मेष्यमेषयोर्व्यतिहारः । (स्वस्यां स्वस्यां) पशुकाले वारुणः
पशुः । अत्रचरणकाले सवनीयैः प्रचर्य ततो वारुण्याः प्रचारं करोति । अध्वर्युः कथा-
नुबृंहि इत्यादि, समानं स्विष्टकृदिहं प्राशिञ्चं च पञ्चाशदक्षिणा । अवभृथकाले निन्दु-
स्पर्शं कृत्वा पिष्टनिष्कासयोस्तूर्णां प्रक्षेपः ।

मैत्रावरुण्यनूबन्ध्या भवति । उदवसानायान्तं, ततश्चाहुर्मसत्रतानि भवन्तीति ।

अथवाऽऽध्वलायनमसादुत्तरेद्युरेव वारुणप्राधासिकानां सर्वेषां निर्वापः करम्भपात्राणां
च । अथैवं प्रयोगः—पूर्वस्मिन्नहनि पयस्यात्रयस्य दोहनं मैत्रावरुणस्य मारुत्या वारु-
ण्याश्च । श्वोभूते सवनीयकाले उभयार्थानि पात्राणि प्रयुज्य सवनीयानि निरूप्य तासु
यथासु वारुणप्रवासिकानि सर्वाणि निर्वापति करम्भपात्रार्थानि उभया(नि) निगद्योपसादनमु-
भयं निगद्य प्रागाधिवपनात्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य
पूषण्वत् इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति चर्वर्धान् (इदमिन्द्राग्न्योः) इदमिन्द्रस्यग्निः
सवितुः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्मस्तां वरुणस्येति पौष्णान्तान्क्रमेणाधिवपः । क्रमेण कपाला-
न्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनम् । (ततो मारुत्या वारुण्याश्च) । मदन्तीराधिश्रयणं पिष्टं
कृत्वा पृथक्पण्डुलान्यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य पूषण्वत् इत्येकं
भागम् । इदं सोमस्य सरस्वत्या इत्येकं भागं पुरोडाशस्य व्यावर्तध्वमथैन्द्रपुरोडाशमथ

तण्डुलान्, व्यावर्तेषां व्यावर्तध्वमिति त्रिः, पुनर्व्यावर्तध्वं (या) सा मेषी पुनर्व्यावर्तयां
 वारुणकायी । इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति चरु । इदं वरुणस्येदं कस्येत्युक्तमितरेषां
 यथाक्रममधिभ्रयणं धर्माः स्त(स्थ) धर्मोऽसि (लाजा) इत्यैन्द्रमथ मैत्रावरुण्या दध्यान-
 वनमयाग्नेयमथ सौम्यं चरुमथ सावित्राद्यैन्द्राग्रपर्यन्तानधिभ्रित्य मेषमधिभ्रित्य
 भारुत्या दध्यानवनमथ कायमन्तरितं सर्वेषाम् । उद्धासनकाले सवनीयानुद्धास्य द्वयोः
 पात्रयोरुद्धरणं कृत्वा वारुणप्रवासिकान्युद्धासयति क्रमेण । पशुकाले वारुणः पशुः ।
 क्षिण्णिविहरणस्योर्ध्वं मार्जालीयस्य धारणं सवनीयस्य पशोः ० अग्ने वाजनिदिति
 कृत्वा मार्जालीये करम्भपात्रैः प्रचारः । अकालेति जपित्वा भुवनमसीत्यादि सवनीयैः
 प्रचर्य वारुणाद्यैः सर्वैः समानं तु स्विष्टकृदिष्टं वैशेषिकाणां च । दक्षिणाकाले फक्कच्छ-
 दातीति पूर्वकल्पेन समानम् । केचित्प्रथमेऽहनि सर्वेषां निर्वापः । तदा प्रयोगोऽनन्तरोक्ते
 मुख्यः । तदाऽप्यवभृथादुदेत्योदवसानीयान्तमिति । समाप्ता वरुणप्रवासाः ॥ ३१ ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु साकमेधानां लोके त्रिरात्रोऽ-

ग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रः ॥ ३२ ॥

अथ कार्तिक्यं पौर्णमास्यां त्रिरात्रस्य प्रथमेऽहनि सुत्या यथा भवति तथा
 द्वादश दीप्ता द्वादशोपसदश्च कृत्वा तदनु आरम्भः । अथवा छन्दोगमत्तत्तस्य त्रिरात्र-
 स्योत्तममहः पर्वणि यथा स्यात्तथाऽऽरम्भः ।

द्वादश दीप्ता विधाय द्वादशाहवत्तस्य कर्म—अतिरात्रेण यक्ष्ये विद्युदसि ० सर्वे
 द्वादशाहवत् । नाग्निचयनं न सावित्रः । उत्तरवेदिविधानात् । प्रसिद्धमौपत्यसंख्यान्तं
 कर्म वसतीवरीमरि(भि)द्वृत्य पर्याप्ति विशास्ति । अस्मिन्कर्मणि यूपं भिन्वन्ति, अग्नी-
 धोमीयकाले सवनीयपरिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बृद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि अग्निष्टोमः । प्रातःसवनीयानां पुरोडाशानां निर्वाप-
 काले प्रातःसवनीयानां निरुप्याग्नेऽनीकवते जुष्टं निर्वापमीति । यवपक्षे निरुपयवेषु
 ग्रीहिपक्षे निरुसग्रीहिषु । अवहननात्पूर्वं विभागः । ग्रीहिपक्षे व्यावर्तेषामिति । इत्तरया
 प्रागधिवपनाद्विभागः । व्यावर्तध्वमिन्द्रस्य हरिवत् इन्द्रस्य पूषण्वत् इक्ष्मिन्द्रस्याग्निनी-
 कवत्तः । शिष्टं यथोक्तम् ॥ ३२ ॥

आग्नेयः पशुरैन्द्राग्रो द्वितीयः । ऐकादशना-

स्तृतीये प्राजापत्यो वा सौर्यनूबन्ध्या ॥ ३३ ॥

पशुकाले प्रात आग्नेयः पशुः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पौष्णीकस्य प्रथममहर्विकारत्वा-
 तस्य अहस्व तद्वदतिप्राज्ञः । सवनीयैः प्रचर्याग्नेऽनीकवते प्रचारः । माध्यंदिने
 सवनीयैः सह मरुद्भ्यः सातपनेभ्यो निर्वापश्चरुः । मरुद्भ्यः सातपनेभ्यो जुष्टं निर्वा-

पामीति पूर्ववत्प्रचारः । सर्वमग्निष्टोमवत् । पत्नीसंयामान्तमहीनसंततयः । रात्रौ वसती-
करीषु परिहृतासु गृहमेधीयेन चरन्ति (२२-८-१९) इत्यापस्तम्बोक्तम् । अङ्गना-
भ्यङ्गने च पञ्चदशहादि परित्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि उक्त्यः षोडशी न त्वहीनः । छन्दोगमताच्च प्रात-
रनुवाकमुपाकरोति तथाऽऽह्वाऽऽपस्तम्बः—‘उत्तरस्याह्न उपाकृते प्रातरनुवाके पूर्वा-
सर्ध्वेण चरन्ति’ (२२-८-१७) इति । शालामुखीये प्रतिप्रस्थाता पुनः सवनीयैः
पुरोडाशैः—‘कैडिनः प्रातःसवनीयान्’ निर्वापो भवति । ऐन्द्रं निरुप्य पूर्ववच्च-
व्रीहिविभागः । ऐन्द्राग्रः पशुः । सवनीयैः प्रचर्य क्रीडिनां प्रचारः । माध्यंदिनसवनीयैः
सह स्वतवसो निर्वापः । मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो जुष्टं निर्वपामि । रतवानग्न नियतः ।
ऐन्द्रं निरुप्य स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो हव्यं, रक्षस्व । संविशन्तामित्यादि
सवनीयैः प्रचर्य तेन प्रचरति । तृतीयसवनीयैः सह महाहविषो निर्वापः, वैश्वकर्मण-
वर्ज्यं कुतः लिङ्गदर्शनात् । वैश्वकर्मणे, प्रकृतिवदिति । उत्तरस्मिन्नहनि प्रतिपद्विहितं,
तस्मादुत्तरास्मिन्नहनि वैश्वकर्मणान्तं लिङ्गविरोधात् । अस्मिन्नह्न्येव सर्वेषां महाहविषाम-
विशेषेण विधानाद्वैश्वकर्मणोऽप्यह्न्येव निर्वापः । उभयार्थानि पात्राणि प्रयुनक्ति ।
ऐन्द्रं निरुप्य तेषु चवेप्वाग्नेयादिवैश्वदेवान्ताभिर्वपति । एवं प्रोक्षणादयः । प्रागधिवापना-
त्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य पूषण्वत् इदं सोमस्य सरस्वत्या
इति तण्डुलान् । इदमिन्द्रस्याग्नेः सवित्रः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्वैश्वकर्मणः पेषणार्थान् । क्रमेण
कपालोपधानमदन्तरिक्षश्रयणादिषिष्टं कृत्वा विभजति । यथाभागं व्यावर्तध्वमित्येक-
मीयांसं पुरोडाशं विभजति । व्यावर्तध्वं स ऐन्द्रः सवनीयमूतः पुनश्च व्यावर्तध्वं स
आग्नेयो महाहविषां प्रथमः । अथ तण्डुलान्व्यावर्तध्वं स सौम्यः । अथ पुरोडाशं व्यावर्तध्वं
स सावित्रः । अथ तण्डुलान्व्यावर्तध्वमथ पुरोडाशं व्यावर्तध्वं स पूष्णः । अथ
पुरोडाशौ व्यावर्तध्वमैन्द्राग्न्यवैश्वकर्मणौ । अथ निर्देशः । इदं सरस्वत्या ऐन्द्रस्येति
चर्वोः । इदमिन्द्राग्न्योरिदं विश्वकर्मण इति पुरोडाशयोः । अथ वर्माः स्थ विश्वयुष
इत्यादि वैश्वकर्मणान्तमधिश्रयति । क्रमेणान्तरितमित्यादि । उद्वासनकाले क्रमेणोद्वास-
नम् । सवनीयैः प्रचर्य एतैः प्रचरति । एककपालाभिहोमान्तं पूर्ववद्विहरणप्रभृति मार्जो-
क्षीयस्य धारणम् । ‘सन्नेषु नाराशक्सेषु परिश्रिते मार्जोक्षीये पितृयज्ञेन चरन्ति’
(आप० श्रौ० २२-८-१९) इत्यापस्तम्बोक्तम् । वेदिवर्जमुद्धरणादयोऽपि न
भवन्ति । अस्मिन्नन्वाधानं केचिदिच्छन्ति तत्र । समूलं बर्हीरेत्यादि सर्वं प्रस्तरमेव
परित्तरणं वा स्तीर्णं इति विधानात् । पात्रपयोगकाले पितृयज्ञवत् (अन्यानि वा)
प्रयुनक्ति । प्राकृताया अग्नय वापृतत्वाज्जुह्वादीनि प्राकृतान्येव । शालामुखीयद-

क्षिणाभ्योर्हविःश्रवणम् । प्राजहितदक्षिणाभ्योरिति केचित् । ततः कृत्स्नं पितृयज्ञं कृत्वा तस्मिन्नेव काले अश्विनैश्चरित्वा पूर्ववत् । नान्वाधानं हृष्णीं प्रत्येस्थाऽऽदित्येन प्रचरन्ति (आप० श्रौ० २२-८-२०) इत्यापस्तम्बः । पशुपुरोडाशवत्तस्य तन्त्रम् । हविराहुतिप्रभृतीद्वान्ता संततश्चमसिन एतस्ते तंतांसावित्यादि पत्नीसंयोजान्तमहः संतिष्ठतेऽह्नि संततयः । वसतीवरीः पारिद्धत्य राज्ञौ पारिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्याऽग्रे नयेत्यादि । अतिरात्रषोडशिमान् । सवनीयकाले सवनीयानेव । पशुकाले प्राजापत्यः पशुः । ऐकादशिनाग्निष्टोमकाले (त्रीषोमिककाले) एकादश यूपान्मिन्वन्ति । आग्रयणाग्रम् । अवभृथादुदेत्य सौर्यनूबन्ध्या । उदवसानीयपूर्णाहुत्यन्तमन्वहं पञ्चाशत्पञ्चाशद्दाति । ततोऽहृतं वासः पारिवत्त इत्यादि । गतानि चातुर्मास्यवतानि साकमेधानि ॥ ३३ ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु शुनासीरीयस्य लोके चतुःष्टोमोऽग्नि-
ष्टोमः । वायव्यः पशुराश्विन्यनूबन्ध्या ॥ ३४ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां यथा सुत्या स्यादेका दीक्षा तिस्र उपसदस्तथाऽऽरम्भः । ज्योतिष्टोमेन चक्षे । सर्वं ज्योतिष्टोमवत् । नाग्निरुत्तरवेदिरेव । मिन्वन्ति यूपमौपवस-
ध्यान्तम् । राज्ञौ मैत्रावरुण्या दोहनं वायव्यस्य पयसो वस्सापाकरणं पञ्चदोहादि पारि-
स्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्याऽग्रे नयेत्याद्यग्निष्टोमवत् । उभयार्थानि पात्राणि प्रयुनक्ति । सवनी-
याग्निरुप्य शुनासीरीयानिर्वपति । यवपक्षे निरुपयवेषु तथा त्रीहिपक्षे तथैव प्रयोगः ।
अवहननात्प्राग्विभागः । यथाभागं व्यावर्तध्वमिदं सरस्वत्या भारत्या इदमग्नेः सोमस्य
सवितुः सरस्वत्याः पूष्ण इन्द्राभ्योर्विश्वेषां देवानामिन्द्रस्य शुनासीरीयस्य सूर्यस्य । क्रमे-
णावहननादि । तन्त्रेणोत्करे निनीय तान्विभज्य शुनासीरीयान्विभजति । यथाभागं
व्यावर्तध्वमिति सवनीयाग्निदिश्य शुनासीरीयानिर्दिशति । इदमग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्रा-
भ्योरिन्द्रस्य शुनासीरीयस्य सूर्यस्येति पिष्टान् । इदं सोमस्य सरस्वत्या विश्वेषां देवा-
नामिति तण्डुलान् क्रमेण पेषणं क्रमेण कपालोपधानं कृत्वा मैत्रावरुण्या दोहनम् ।
मदन्तीरधिश्रवणम् । सवनीयं पिष्टं कृत्वा तं विभजति । व्यावर्तध्वमाग्नेयस्तण्डुलान्
व्यावर्तध्वं स सौम्यः पुरोडाशं व्यावर्तध्वं स सावित्रः । तण्डुलान्यावर्तध्वम् । पुरो-
डाशं व्यावर्तध्वं स पूष्णः पुनश्च व्यावर्तध्वं स ऐन्द्राग्नौ व्यावर्तध्वामुत्तमौ पुरोडाशावथ
निर्देशः । तण्डुलानिदं सरस्वत्या इदं विश्वेषां देवानामिदमिन्द्रस्य शुनासीरीयस्येदं
सूर्यस्येत्युत्तमौ पुरोडाशौ । घर्माः स्थ विश्वायुष इति क्रमेणाधिश्रवणम् । सवनीयस्य
पुरोडाशस्य शुनासीरीयाणां पुरोडाशानां च भेदेन पाकः । त्रीहियवयोः (समधिश्रवणे)

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४२९

संमिश्रणे प्रमाणाभावात् । ऐन्द्रवायवाग्रं, पशुकाले वायव्यः पशुः । सवनीयैः प्रच-
र्येतैः प्रचरति । समानमाऽवभृथात् द्वादशशतं दक्षिणा अवभृथादुदेत्याऽऽश्विन्यनूचन्त्या ।
उदवसानीयान्तम् । नान्तरालव्रतानि । समाप्तानि सोमचातुर्मास्यानि ॥ ३४ ॥

सर्वग्राहतं वसानोऽवभृथादुदेत्य ऋतुद्वरा-
लेषु । नानृतं वदति । न माऽसमश्नाति । न
स्त्रियमुपैति । नोपर्यास्ते । जुगुप्सेतानृतात् । माह-
श्चेति । न मध्वश्नाति । नाज्जीत । नाभ्यज्जीत ।
ऋतौ जायामुपेयात् ॥ (खं०८) ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।
चातुर्मास्यवदन्तरालव्रतानि । सर्वग्राहतं वसानोऽवभृथादुदेति ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

पञ्चाशद्द्वैश्वदेवस्य दक्षिणाः । अतं वरुणप्रधांसेषु ।
अध्यर्धं अतं साकमेधेषु । द्वादशशतं शुनासी-
रीये ॥ १ ॥

ददातीति शेषः । अन्वहं पञ्चाशत्पञ्चाशद्वा दक्षिणा ददाति । द्वादशशतमुत्तमे
(आप० श्रौ० २२-९-६) इत्यापस्तम्बः । गतमन्यत् ॥ १ ॥

यथर्तुजा वा यथास्वं चातुर्मास्येषु ॥ २ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि ॥ २ ॥

वत्सास्तृतीयसवने सह मातृभिः ॥ ३ ॥

गतः ॥ ३ ॥

अथोपह्वयस्य च कर्मोच्यते—

उपह्वयेनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभय-
साम्ना वाऽऽमयाविर्न याजयेदेतेनाग्नायकार्यं
प्रजाकार्यं पशुकामं वाऽश्वः श्यावो दक्षिणा । स
ब्रह्मणे देयः ॥ ४ ॥ यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ ५ ॥

उपह्वयेनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना (बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा) उपह्वयेनानिरुक्तेन
यक्षे । ग्रामकाम इत्यापस्तम्बीये विशेषः । विद्युदसीत्यादि सर्वमाग्निष्टोमवत् ॥ ४॥५॥

ऋतु(त)पेयेनाग्निष्टोमेन बृहत्साम्ना ब्राह्मणः स्वर्गकामः ॥ ६ ॥
 यजेतेति शेषः । ऋतु(त)पेयस्य कर्म । ऋतुपेयेन यज्ये । स्वर्गं लोकमश्नतीति संकल्पः ।
 ब्राह्मणग्रहणादितरयोर्निवृत्तिः ॥ ६ ॥

षड्दीक्षाः । षडुपसदः । घृतव्रतो भवति ॥ ७ ॥

षड्दीक्षा यदा तदा षडुपसदया नव दीक्षा वा (आप० श्रौ० २२-२-१२)
 तदा न्युपसत् । तस्य द्वादशदीक्षोपसदिति छन्दोगब्राह्मणमतस्य ब्राह्मणस्यैवमर्थ
 इत्यापस्तम्बेनोक्तं षड्दीक्षा नव वेति । छन्दोगसूत्रकारश्चाऽऽह ' ऋतुपेयस्य द्वादशदी-
 क्षोपसद इति । नाहीना ऋतुपेया इति सूत्रवचनम् । घृतव्रतो भवति । दीक्षावृत्ति
 प्रकृतिवदापस्तम्बमतिः । घृतमुपसद्विषय (म) इति शाखान्तरे विहितम् ' घृतव्रतो
 भवति ' इत्येतस्य ब्राह्मणस्य सर्वविषयत्वमुक्तं ब्राह्मण्येनापि घृतव्रतो भवतीति । यथो-
 त्साहदीक्षासु प्राश्नीयात् ॥ ७ ॥

यावदिदं प्रथममङ्गुलिकाण्डं तावत्क्रीते सोमे
 व्रतम् ॥ ८ ॥ उत्तरेणोत्तरकाण्डेन व्रतमुपैति ॥ ९ ॥

उत्तरेणोत्तरकाण्डेन व्रतमुपैतीति पृथगुपसत्स्वङ्गुलीपर्वभिः प्रतिलोमैः प्राश्नीयादिति
 शाण्डिल्यः । एकाङ्गुल्यमपृथक्पर्वभिः सर्वान्देवांश्चमसा मितः स्युस्तैरनुलोमैरिति शौचिः ।
 प्रतिलोमैरिति धानंवर्यः, इति छन्दोगवचनम् । यावत्प्रथमाङ्गुलिकाण्डं तावत्क्रीते
 सोमे, अङ्गुल्याः प्रथमकाण्डेन संमितेन चमसस्य व्यापितेन व्रतयेत् । द्वितीयेऽहन्य-
 ङ्गुल्यमपृथक्पर्वसंमितेन षट्सूपसत्सु प्रथमेन काण्डेन द्व्यहं मध्यमेन व्यहमुत्तमेन
 ॥ ८ ॥ ९ ॥

नक्तमग्निमभ्यावृत्त्याऽऽस्ते । दिवाऽऽदित्यम् ॥ १० ॥

नक्तमहवनीयमभ्यावृत्त्याऽऽस्ते । शयनस्य प्रत्याग्रायः । आसीनस्यैव स्नापः ।
 दिवाऽऽदित्यामिति । आदित्याभिमुख इत्यर्थः ॥ १० ॥

ऋतमुक्त्वा प्रसर्पन्ति । ऋतं वदन्तो भक्षयन्ति ॥ ११ ॥

औपवसद्याग्रतं यस्यां कस्यां चिदाशीरं दुहन्तीति छन्दोगमतिः । आपस्त-
 म्बेन तु दीक्षायां दुह्येति । अग्रे नयेत्यादि सदःप्रसर्पणकाले देवीराप इत्युपस्थानमृत-
 मुक्त्वा प्रसर्पन्ति । ऋतं सत्यमित्यर्थः । छन्दोगोक्तमयं भूर्भुव इत्येतया उदिते प्रात-
 रादित्य इत्येवमुक्त्वा भूर्भुवः स्वरितिचोक्त्वा सर्पन्ति उपद्रष्टे नम इत्यस्य प्रत्याग्रायः ।
 ऋतमुक्त्वा भूर्भुवः स्वरिति चोक्त्वा द्विदेवप्रभृतीन्मन्त्रयन्ति ।
 ऋतमुक्त्वा भूर्भुवः स्वरिति चोक्त्वा द्विदेवप्रभृतीन्मन्त्रयन्ति ।
 ऋतमुक्त्वा भूर्भुवः स्वरिति चोक्त्वा द्विदेवप्रभृतीन्मन्त्रयन्ति ॥ ११ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ४३१

औदुम्बरश्चमसश्चतुःसक्तिः सोमस्य पूर्णः

समोत्राय प्रियाय (विप्राय) ब्रह्मणे देयः ॥ १२ ॥

चमसं सोमपूर्णं तस्मै ददाति । चमसोऽपि लौकिकः । एवं छन्दोगसूत्रकारवच-
नोत् ॥ १२ ॥

यथाप्रकृतीनरेभ्यः ॥ १३ ॥

अस्तिवम्भ इत्यर्थः ॥ १३ ॥

बहुहिरण्येनाग्निद्वयेनानुहो लोकप्राप्नोति ।

ज्योतिष्मतो लोकाञ्जयति ॥ १४ ॥

आदित्यस्य लोकाञ्जयतीत्यर्थः । एतस्य कर्मणो दृणाशसंज्ञं छन्दोगमतात् । तस्य
कर्म—दृणाशेन बहुहिरण्येनाग्निद्वयेन यक्ष्ये, आनुहलोकप्रप्त्यर्थमादित्यलोकप्रा-
प्त्यर्थमिति वा ॥ १४ ॥

द्वादशमानं हिरण्यं दीक्षणीयायां ददाति ।

द्विस्तावत् प्रायणीयायाम् ॥ १५ ॥

द्वादशमानमित्यादि प्रधानदक्षिणानामेव कालोत्कर्षाद्द्वादशमानं हिरण्यं दीक्षणी-
यायां ददाति । नान्वाहार्यधर्माः । दानमात्रमेव चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायाकिति
भावः ॥ १५ ॥

एवमत ऊर्ध्वं द्विगुणाभ्यासेनाऽऽतिथ्याया-

मुपसत्तु मवर्ग्येष्वग्नीषोमीयस्य वषायाः

हुतायामग्नीषोमीये सवनीयस्य हुतायां वषा-

याः सवनीये प्रातःसवने ॥ १६ ॥

एवं द्वे चतुर्विंशतिमाने आतिथ्यायां चत्वारि चतुर्विंशतिमानानि प्रातः प्रथमायामुपसत्ति-
जष्टौ चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे षोडश चतुर्विंशतिमानानि मध्यमायामुपसत्ति द्विर्विंशत्
चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे मध्यमायामुपसत्ति चतुःषष्टिचतुर्विंशतिमानानि प्रातःसवने
सदि अष्टाविंशति चतुर्विंशतिमानान्यग्नीषोमीयस्य पशोर्वा वषायां चत्वार्यष्टाविंशतिसप्त-
चतुर्विंशतिमानानि सवनीयस्य पशोर्वषायामष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमानानि प्रातः-
सवने ॥ १६ ॥

सज्जेतु नाराशस्तेष्ववभृथेष्वुदयनीयायाम्

नूबन्ध्यावषायाः हुतायामनूबन्ध्यायामुदय-

सानीयायामन्ततः ॥ (ख०९) ॥ १७ ॥

समेषु नाराशंसेषु षोडशयष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानानि माध्यंदिनसवने समेषु नाराशंसेषु दक्षिणी होमौ हुत्वा दानानि दत्त्वोक्तान्यतराणि ततोऽनहुच्छतमधिकं ददाति । हिरण्यखनमुद्गात्रे षट्पुष्करान्द्वादशपुष्करान्वा यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रेऽवभृथे-
ष्टथामुदयनीयायामनूबन्ध्यायामुदवसानीयायां च, (आप० श्रौ० २२-१०-१)
इत्यापस्तम्बः । स्वमोऽलंकारविशेषः । पुष्करोऽलंकारविशेषः । हिरण्यखनमुद्गात्रे षट्-
पुष्करान्द्वादशपुष्करान्वा । द्वात्रिंशदष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानानि । तृतीयसवने
समेषु नाराशंसेषु चतुःषष्टिरष्टाविंशतिचतुर्विंशतिमानानि । उदवसानीयायामष्टाविंश-
तिशतचतुर्विंशतिमानान्यनूबन्ध्यायां वपायां हुतायमेवं दक्षिणानुक्रमः । शेषमग्निष्टोम-
वत् । एवं छन्दोगब्राह्मणकल्पः ॥ १७ ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन रथंतरसाग्ना ब्राह्मणो
ब्रह्मवर्चसकामः ॥ १८ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्वमेवोक्तो ब्राह्मणयज्ञः ॥ १८ ॥

पञ्चदशेनेन्द्रस्तुतेनेन्द्रस्तोमेनोक्थ्येन वृहत्साग्ना
राजन्यो वैर्यकामः ॥ १९ ॥

पञ्चदशेनेन्द्रस्तोमेन राजा यजेतेति शेषः । इन्द्रस्तुतेति संज्ञा । इन्द्रस्तुतेनेन्द्रस्तोमेनो-
क्थ्येन यक्ष्ये वैर्यमवाप्नुवानीति संकल्पः । तस्य प्रयोगः स (पू) र्वमेवोक्तः । तत्र
पत्नीसेयान्कृत्तं यथार्थमूह इति माध्यकृतोक्तम् । ऐन्द्राज्ञः पशुलक्ष्यत्वात् ॥ १९ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन कण्वरथंतरसाग्ना
वैश्यः पशु (पुष्टि) कामः ॥ २० ॥

यजेतेत्यत्रापि शेषः । अयमप्यग्निष्टोमवदेव वैश्यस्तोम इति च संज्ञा छन्दोगम-
तात् । वैश्य एवाधिकारी । वैश्यस्तोमेनाऽग्निष्टुता यक्ष्ये पशूनवाप्नुवानीति । वैश्यस्तो-
मेन यक्ष्य इति वा संकल्पः । अग्निष्टुता यक्ष्ये इति वा शाखान्तरत्वान्नाह्नो वैश्य-
स्तोमोऽग्निष्टोम इति । सर्वमग्निष्टोमवदित्यापस्तम्बछन्दोगाभ्यामुक्तम् । इहोक्तान्यपि ग्रह-
हणादीनि । सर्वेषां समुच्चयपक्षमाश्रित्य प्रयोगः । तत्र विशेषः ।

साश्रित्यश्रेष्ठुत्तासंभरणे विशेषः—‘ कृष्णाग्निने पुष्करपर्णे च संभरति, इत्यत्र
जगतीभिः संभरति । जनस्य गोपा इति त्रिभिर्भदा चतसृभिरसावि सोम० इति चतुर्थी
दीक्षणीयायामवहनकाले हविष्कृताद्रवेत्याह्वानम् । सप्त्यावसथ्यौ चितः स्थ परिषित
इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः परिश्रित्यासावि सोम इति अगत्या व्यूहनम् । अदीक्षि-
ष्टाय ब्राह्मण इत्यावेदनमामुष्यायणप्रयोगे राजन्यवत् । प्रवर्गसंभरणे पशुभिः पर्यूहामि
धर्माऽसि सुधर्मा मेति वि (वैश्य) शब्दानिष राजन्यवत्फलचमसप्रयोगः ॥ २० ॥

- ४३३ ॥ महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४३३

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाञ्ज्छीणाति ।

श्रुतेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने ॥ २१ ॥

प्रतिधुषा प्रातः सर्वान्सोमाञ्ज्छीणाति फलचमसमपि । श्रुतेन माध्यंदिने दध्ना तृती-
यासवने इत्यादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २१ ॥

नीतमिश्रेण वा ॥ २२ ॥

तृतीयसवन इत्यापस्तम्बः । श्रीणातीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

तीव्रसुतोक्थ्येन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभय-

साम्ना वा सोमवामिनं याजयेत् ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥ तीव्रसुतोक्थ्येन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वेति विकल्पः । तीव्रसुता यक्ष्ये
शेषं पूर्ववत् ॥ २३ ॥

सोमातिपवितं याजयेद्वाजानमपरुद्धं ग्रामकामं

प्रजाकामं पशुकामं श्रिया प्रत्यवरुद्धमभिचरन्त्य-

जेताभिचर्यमाणो यजेत ॥ २४ ॥

निरोगमुक्त्यर्थं श्रिया वा प्रत्यवरुद्धं वा याजयेत् । सोमातिपवितो वा प्रजापरुद्धो
वेति च्छन्दोगमतात् । रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा सर्वमुक्त्यवत् ।

वेदिकाल एकादशिनीवन्मानदण्डो दश रथाक्षामित्यादि । तथैव वेदिमानमसौ मीत्वाऽ-
सशङ्कोः पश्चादर्धप्रादेशे शङ्कुरुभयत्र दक्षिणत उत्तरतश्चान्त्यं शङ्कुद्वयं निरस्त्यानयोः
शङ्कुवोः स्पन्दय्या वेष्टनं वेद्यंशस्य । अथ यूपावददेशमारम्भार्धप्रादेशविस्तीर्णा
चतुर्विंशत्यरत्निसंमितायामा वेदिस्तां प्राचीं प्रसारयति । अर्धप्रादेशे वेद्यां मध्येऽग्निं
मिनोति । अर्धमन्तुर्वेद्यं बहिर्वेदि ततोऽपरतोऽथ पूर्वं ततोऽपरं ततः पूर्वमित्यादि-
व्यत्यासेन प्रागपवर्गान् मिनोति । प्रत्यगपवर्गान् शूनपाकरोति । उपशयं च पश्चिमे ॥ २४ ॥

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाञ्ज्छीणाति ।

श्रुतेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने ।

नीतमिश्रेण वा ॥ २५ ॥

गतः ॥ २५ ॥

श्रुतमाग्निरे दुहन्ति ॥ २६ ॥

सोममैकैरे प्रतिधुक् ॥ २६ ॥

श्रुतमाग्निरेणाभिवान्यवत्सा दुहन्ति ॥ २७ ॥

गताः ॥ २७ ॥

ता दक्षिणा भवन्ति ॥ २८ ॥

ता अभिधान्यवत्साः ॥ २८ ॥

अधिचमसानुब्रूयन्ति ॥ २९ ॥

अभिसोमानुब्रूयन्ति (२२-१०-११) इत्यापस्तम्बः । पूर्णान्महान्गृहीयात् । केचिच्चमसविषयं यावज्जीवं तेष्वेवाभ्युजयेयुः । चमसानवजिघ्रन्ति, इति वचनात् । वैश्यसववच्छूयणानीति भरद्वाजापस्तम्बौ । नीतिमिश्रेण वा तृतीयसवने इति वचनात् । सान्मक्षणात्प्राप्तान्द्विदेवत्यादीन् ॥ २९ ॥

अवजिघ्रन्त्यवृत्तिजो न भक्षयन्ति ॥ ३० ॥

अवजिघ्रन्त्यन्येषु पात्रेषु स्थापयित्वा न भक्षयन्ति शुम्भान्पुनः स्वे स्वे पात्रेऽवनीष ॥ ३० ॥

तानच्छावाकस्य स्तोत्रे भक्षयन्ति ॥ ३१ ॥

तान्तोमान् । एवं माध्यंदिने तृतीयसवने च भक्षणकाले ॥ ३१ ॥

ब्रह्मणि होत्रका उपहवमिच्छन्ते ॥ ३२ ॥

स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

यजमान ऋत्विज उभावध्वर्यु (र्यवे) सर्वे चम-

साध्वर्यवोऽच्छावाकाय मतिगृणन्ति ॥ ३३ ॥

इडा देवहूरित्यादिना । एवं माध्यंदिने तृतीयसवने च ॥ ३३ ॥

मास्येक्षादशिनी संमीयते ॥ ३४ ॥

पुनमापस्तम्बोऽपि ॥ ३४ ॥

यावद्गृपं वेदिमुद्धन्ति ॥ ३५ ॥

गतः ॥ ३५ ॥

बहवा श्वेता दक्षिणा । सा ब्रह्मणे देया ॥ ३६ ॥

अश्वस्य योषिद्वहवा श्वेता गर्भिणी, इत्यापस्तम्बः ॥ ३६ ॥

यथाप्रकृतीतिरेभ्यः ॥ ३७ ॥

गतः ॥ ३७ ॥

मरुत्स्तोमेन राजपुरोहितौ सायुज्यम् ॥ ३८ ॥

मरुत्स्तोमेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामनेकयजमाना अहीनभूतद्वावशाहव-
द्द्विवचनेन याजमानावभिधानावुभौ तन्त्रेण प्रयोगः । शिशिरे दीक्षन्त इत्यादि वसन्त
एव । राजा पुरोहिताश्च मरुत्स्तोमेन यक्षयामहे । सायुज्यार्थमिति । उभयोर्वा फलनिर्देशः ।
सर्वमग्निष्टोमवत् । एक एव गृहपतिः । परार्थान्यन्योऽप्यात्मार्यन्यन्यानि याजमानाभि
कुर्यातामुभावेवं कात्यायन आह—यथा हि यज्ञे बहुयज्ञेषु सर्वे यजमानाः

स्वर्गाणि याजमानानि क्रियेरन्मिति । राजन्यस्य फलचमसम् । पुरोहितस्य सोम एव ।
पुरोहितप्रवरेण उभयोः ॥ ३८ ॥

अथैष (षोऽ) राट् । यो राज्यमाश्रंसमानो न

लभेत स एतेन यजेत ॥ (ख० १०) ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथैष (षोऽ) राडिति । यज्ञानां बलवत्साधनसंपन्नो यो राज्यं न लभेत स
एतेन यजेत । क्षत्रियमराना यक्ष्ये, राज्यसिद्धिचर्चमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत्
॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

=====

अथ सप्तदशे पञ्चमः पटलः ।

=====

विराजाऽन्नाद्यकामः । स्वराजा प्रतिष्ठाकामः (प्रजाकामः) ॥ १ ॥

ह्यापि राजपक्षौ । विराजा यक्ष्ये, अन्नाद्यर्थम् । सर्वमग्निष्टोमवत् । स्वराजा यक्ष्ये
प्रतिष्ठा (प्रजा) र्थमिति । सोमप्रवाकादि सर्वमग्निष्टोमवत् । षोडशी च । उक्तं
फलचमसम् ।

यत्स्वारक्षिवृतः प्रोक्ताः प्रथमो ह्यनिरुक्तकः ।

मुख्येनैव प्रकारस्तु देवतासु विधीयते ॥ १ ॥

(बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येत स पुनःस्तो-

मेन । अनाश्यान्नस्य वा भुक्त्वा । अयाज्यं वा

याजयित्वेत्येके । यो लघुरिवाप्रतिष्ठितः स्यात्स

एतेन । एकविंशेनौपच्छन्देन प्रजाकाम इत्येके ॥ १ ॥

बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येत स पुनःस्तोमेन यजेतेति शेषः । प्रायश्चित्तार्थम् ।

बहुप्रतिगृहादिषु (च) केवलं पापक्षयार्थं स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनस्तोमेन यजेत,

इति च्छन्दोगमतिः । पुनस्तोमेन यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति संकल्पः । सर्वमुक्त्यवत् ।

नाहीनः पुनस्तोमः । उक्त्यः स्यात्स च्छन्दोगमतात् । सांनिचित्यश्चेत्प्रवृत्तनमपि कर्तव्यम् ।

उदबसानीयान्तम् । द्वादश मिथुनौ गावौ दाक्षिणा छन्दोगमतात् । यो लघुरिवाप्रति-

ष्ठितः स्यादिति । यो लघुप्रतिष्ठितः स जितः । लघुरिव दृष्टो वायुवदप्रतिष्ठित

इत्यर्थः ॥ १ ॥)

औपच्छदेन प्रतिष्ठाकामः ॥ ३ ॥ औपच्छदेन यक्ष्ये प्रतिष्ठार्थं प्रजावान्मूयासमिति संकल्पः ॥ सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ३ ॥

एकैकया स्तोत्रिययाऽपमायते ॥ ३ ॥

स्तोत्रे स्तोत्र एकैका, इत्यापस्तम्बः । चोदकप्राप्त्यास्तोत्रिययोपध्वंसनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

गन्धर्वाप्सरसो मादयन्तामिति प्रातःसवनेऽऽहोऽ

धस्तात्पूतभृतः पाञ्चसूनु(न)पास्यति ॥ ४ ॥

छन्दोगप्रत्ययम् ॥ ४ ॥

गन्धर्वा देवा मादयन्तामिति माध्यादिने सवने ।

गन्धर्वाः पितरो मादयन्तामिति तृतीयसवने ॥ ५ ॥

सधेषु नाराशसेषु इत्यापस्तम्बः । अप्राकृतं शेषमपूतभृतः पासूनपास्यति । मध्यं-
दिने तृतीयसवने च कालपृथक्त्वान्मन्त्रभेद इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अपध्वंसत इत्याचक्षते ॥ ६ ॥

गतः । एकैकया स्तोत्रिययाऽपध्वंसते । चोदकप्राप्तमपध्वंसनं सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ६ ॥

पुनस्तोभेन बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येता-

भिश्चर्यमानस्य भूत्वैतेषाम् ॥ ७ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्ववद्व्याख्या ॥ ७ ॥

गोतमचतुष्टोमाभ्यां पशुकामः ॥ ८ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्ववद्दीक्षायाः सुत्यायाश्च कालः । गोतमचतुष्टोमाभ्यां पशु-
पशुमान्भूयसमिति संकल्पः ॥ ८ ॥

उक्थ्यः षोडशमानुचरः ॥ ९ ॥

नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो नातिरात्रः । यावदुक्थ्यः स्तोत्रिया विधीयन्ते तावदग्निष्टोम
इति श्रुतेः । तस्मादाग्निष्टोमः । यद्वा—दश स्तोत्राणीत्यनुवादादुक्थ्यः । अथ गोतम-
चतुष्टोमेन यक्ष्ये । विद्युत्० सर्वमग्निष्टोमवत् । तदेव क्रतुकरणमुक्थ्यरूपोऽप्यतिमाश्रायः
सन्त्येव ॥ ९ ॥

नपुंसकपशु इव भवतः ॥ १० ॥

आश्रेयः सवनीयः । उदवसानीयाऽन्ततः । ततः पृथ्वाभूतस्य कर्षे सुतमज्ज-
ष्टोमेन यक्ष्ये विद्युदासि० पूर्ववदुक्थ्यवत् क्रतुकरणमुक्थ्यरूपोऽप्यतिमाश्रायः षोडशी-
च गृह्यते । तयाऽपि न षोडशीसंस्था चोदवसानीयान्तम् ॥ १० ॥

उद्भिद्बलभिद्भ्यां पशुकामः ॥ ११ ॥

यजेतेति शेषः । उद्भिद्बलभिद्भ्यां यक्ष्ये । पश्वर्थमुदवसानीयान्तमग्निष्टोमवत् ॥ ११ ॥

५-५३८॥ महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ४३३॥

॥ १२ ॥ संवत्सरे बलभिदा यजेत ॥ १२ ॥

॥ शिवागौर्मास्यां तिस्रो दीक्षा नियताः सप्ताष्टौ वा स्यादिति प्लव्ण्डोऽवचनात् ॥
आगामिन्यां चैद्यां पौर्णमास्यां प्रतिपद्याद्विस्माप्यनन्तरम् ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ आग्नेयेनाष्टाकपालेनान्तरालं प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

प्रथमाग्रभृत्याग्नेयेनाष्टाकपालेन यजेताहरहश्चान्द्रमानेन । संवत्सरग्रहणभार्योमिन्यां
चैद्यां प्रथमाग्रभृत्योष्टिं कृत्वाऽऽग्नेयेन चेष्टा समानतन्त्रेण । केचित्तस्मिन्ग्रहणेन
बलभिदा यक्ष्ये । अत्रापि तिस्रो दीक्षा नियताः । सर्वे पूर्ववत् ॥ १३ ॥

उभयत्र गायत्रीः संपूर्णा दक्षिणा ददाति ॥ १४ ॥

॥ गायत्रीशब्देनोत्तरसंख्याऽभिधीयते । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री इति च्छन्दोऽव-
चनान्न ॥ १४ ॥

॥ अष्टौ पूर्वस्मिन्नष्टा उत्तरस्मिन् ॥ १५ ॥

॥ अष्टावष्टावैकैकस्योद्भिद्बलभिदोरन्तराले नित्यमेव प्रवृत्तिः ॥ १६ ॥

अपचितिकामोऽपचितिभ्याम् ॥ १६ ॥

यजेतेति शेषः । गोतमचतुष्टोमवत्कालः समाने पूर्वपक्षे इत्यर्थः । अपचितिभ्यां
यक्ष्ये, अपचित्यर्थम् । अपचितिः पूजा । सर्वमग्निष्टोमवत् । उदवसानीयान्तम् ॥ ११ ॥

उभयसामानौ भवतः ॥ १७ ॥

एवं द्वितीयेन त्रयोत्तरावभृथं च कुर्यात् । दक्षिणा साधारणा प्रथमे दानमुख्यत्वात् ।
सर्वे शतनिक्रिया अथा गोशतैर्नैकैकोऽश्वो विक्रीतः ॥ स्वर्गसुवर्णेषुपरिवृतेन रथप्रावृ-
(वर)णेन पट्टवस्त्रेणालंकृतः सर्वाभरणेनालंकृतोऽशुमान्यः सन्नवान् वैयाघ्रपरिहारो व्याघ्रच-
र्मणाऽलंकृतो रथे सनद्धः पूर्वमेव व्याख्यातो राजसूये निष्क्री स्वामी संग्रहीता भवतीति
विज्ञायते । तथाऽपि न षोडशीसंस्था उदवसानीया । एवंभूतसंग्रहीतृयुक्तं रथं ददाति ।
केचित्प्रधानमुभयत्र कुर्वन्ति । तथा वाऽऽहःऽऽपस्तम्बः—तयोरश्वरथश्चतुर्गुण्युद्धिमा ।
सर्वे शतक्रया अथाः । स स्वामी प्रावेपी सर्वाभरणयशुमान् । तस्य वैयाघ्रः परिवारो
द्वैपो घन्वधिराक्षः कावचः । अध्यास्थाता सनद्धः सनद्धसारम्भिरावृतः प्रतिहिताभ्याम् ।
निष्क्री स्वामी संग्रहीता भवतीति विज्ञायते (आप० श्रौ० २२-१२-४।९)
इति ॥ १७ ॥

पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्यां यः कामयेत् पक्षी

उद्योतिष्यतः स्वर्गलोकाननुसंचरेयमिति ॥ १८ ॥

॥ पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्यां यजेतेति शेषः । एतयोः समाने पूर्वपक्षे यजेत, एकास्मि-
न्निष्क्रीः । समानोऽग्निचयन उभयोरेक एवेत्यर्थः । वसन्तोऽप्रावास्यायां पक्षिभ्यां

साग्निचित्याभ्यां यक्ष्ये । पक्ष(सि)वान्भूत्वा स्वर्गोष्ठीकाननुसंधरेयमिति संकल्पः । अथवा पक्षिणां यक्ष्ये । विद्युदसि० सक्षेदान्तं, बृहस्पतिपुरोहिता इत्यादि उत्सार्धत्वादुक्ता अस्मिन्नास्ति ।

एका दीक्षा तिष्ठ उपसदः, चयनाभावात् । पञ्चम्यां प्रसुवः, पर्वशीत्यर्थः । त्रिह-
विष्णवं दीक्षणीयायां केचिदिच्छन्ति । श्वेभूते प्रायणीयादि समानं, नोत्तरवेदिः । अति-
प्रणयनकाले गार्हपत्यात्काले गार्हपत्यचितेरादायाग्निष्टोमवत्प्रणयनशिलानिधानवर्जमग्नि-
वदिति । केचित् अग्ने युक्त्वा हीत्यादि रुचं नो धेहीत्यन्तो लुप्यत इति । केचिद्ब्रह्मनर्या-
दिवसोर्धारावर्जं रुचं नो धेहीत्यन्तं कुर्वन्ति ।

अग्निवदुत्तरमित्याग्निष्टोमिकर्माग्निं युनक्ति । नच नमस्ते अस्तु न कुरुवाप्सीः न
हिरण्यपात्रं नैकादश समिष्टयजुषि केचिदिच्छन्ति । उदयसानीयान्तमग्निष्टोमवत् ।
केचिदेवं वर्णयन्ति-द्वयोः पूर्वपक्षयोस्तिथिसंख्यानद्वयोरग्निचयनं कृत्वा पृथक्पृथक् कृत्वा
पक्षिम्यां यजेत । इधेनश्चेदुत्तरस्यापि उत्तरचतुरस्र एवं पक्षिम्यां याग इति तत्र ॥ १८ ॥

ऋषभेणाग्निष्टोमेन राजन्यं वीर्यकामम् ॥ १९ ॥

ऋषभो राजसूयः संग्रामसंयुक्ते याजयेदित्यापस्तम्बः । ऋषभेन यक्ष्ये वीर्यवान्भूया-
समिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ १९ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ २० ॥

द्वादशरातं दक्षिणा, इत्यापस्तम्बः ॥ २० ॥

गोसवेनोक्थ्येन बृहद्रथंतरसाक्षा स्वाराज्यकामः ॥ २१ ॥

यजेतेति शेषः । गोसवेनोक्थ्येन बृहद्रथंतरसाक्षा (स्वाराज्यकामेन) यक्ष्ये ।
स्वाराज्यमवाप्नवानीति । सर्वमुक्थ्यवत् ॥ २१ ॥

अयुतं दक्षिणा ॥ २२ ॥

अयुतं दशसहस्रम् ॥ २२ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयमनुद्धते वेद्ये प्रतिधुषा

माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते ॥ (स्व० ११) ॥

रेवज्जातः सहसा वृद्धः क्षत्राणां क्षत्रभृच्चमो

वयोधाः । महान्महिल्वे तस्तभानः क्षत्रे

राष्ट्रे च जायुहि । प्रजापतेस्त्वा परमेष्ठिनः

स्वाराज्येनाभिषिञ्चामीति ॥ २३ ॥

वेद्युद्धननकाल उत्तरवेदेर्दक्षिणदेशस्थाऽऽहवनीयमनुद्धते बृहतः स्तोत्रं प्रत्यभिषि-
(च्य)ते रेवज्जातः० अभिषिञ्चामीत्यन्तेन प्रतिधुषा हुतशेषेण पयसा वाऽभिवेकः ॥ २१ ॥

५. पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ४३९

गोसवेनेष्टा संवत्सरं द्वादशाहं वा गोव्रतो भवति ॥ २४ ॥

तेनेष्टोदवसानीयान्तं पशुव्रतचारी भवति ॥ २४ ॥

उपमातरामियादुपस्वसारमुपसगोत्रामुपनिगायो-

दकं पिबति तृणानि वा च्छिनत्ति ॥ २५ ॥

उपवह्नायोदकं पिबेत्तृणानि वाऽऽच्छिन्यात् । उपमातरामियादुपस्वसारमुपसगोत्राम्
(आप०श्री० २२-१३-२) इत्यापस्तम्बः । अन्यत्र येषु गमनेषु न दोषो विहि-
तत्वात् ॥ २५ ॥

यत्र यत्रैनं विष्टा विन्देत्तत्र तत्र वित्ति-

ष्ठितोऽपवगाहं गौरीव सिषम् ॥ २६ ॥

यत्र यत्रैनं विष्टा विन्देत्तत्र तत्र मलविस्मर्ग आपत्तो लज्जामपि त्यजेत् । विततोऽ-
न्यानि कर्माणि धर्मलोमभयाद्बुद्धेः समयेन निवृत्तानि स्वभावात् । गवालम्भमिति वच-
नात्कलौ गोसवनिवृत्तिः । युगान्तरविषयत्वात् ॥ २६ ॥

मरुताः स्तोमेनापरिमितां पुष्टिं पुष्यति ॥ २७ ॥

‘मरुताः स्तोमेनानन्ताः श्रियं जयति’ (२२-१३-४) इत्यापस्तम्बः ॥ २७ ॥

एतेन श्रीन्वा याजयेदित्यापस्तम्बः ॥ २८ ॥

एतेन द्वौ श्रीन्वा याजयेदित्यापस्तम्बः । श्रीकाशौ श्रीकामा वा यजेरन् । मरुतां
स्तोमेन यक्ष्यावहे इत्यर्थमिति संकल्पः । राजपुरोहितायाजवद्विवचनेन यजमानाभिधा-
नम् । दीक्षा द्वादशाहवत् । सर्वमाग्निष्टोमवत् ॥ २८ ॥

इन्द्रस्तोमेनोक्थ्येन रयंतरसाञ्चा बृहसाञ्चो-

भयसाञ्चा वा तेन द्वौ याजयेत् ॥ २९ ॥

गतः ॥ २९ ॥

ऋषमेणाग्निष्टोमेन बृहत्साञ्चा ब्राह्मणोऽ-

(ब्राह्मणोऽ)धिपतिः समानार्ता भवति ॥ ३० ॥

न्याख्यातम् ॥ ३० ॥

इन्द्राग्न्योः कुलायेन राजपुरोहिताबुभावे-

कस्यां याजयेत् ॥ ३१ ॥

इन्द्राग्न्योः स्तोमो राजपुरोहितयज्ञः । राजपुरोहिताविन्द्राग्न्योः स्तोमेन यक्ष्यावहे ॥ ३१ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसं प्रावरुद्वै(द्धै) विज्ञः राजा मविज्ञति ॥ ३२ ॥

ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति पुरोहितः । राजा राज्यप्राप्त्यर्थमिति साजियः । तेन सह

संकल्पः । सायुज्यकामयज्ञवत् । यदि राजा गृहपतिस्तदा फलवमसप्रयोग इति केचित् ॥ ३२ ॥

विध(घ)नेन विषाप्मानं भ्रातृव्यश्हते ।

तेन सर्वा मृधो विहते ॥ ३३ ॥

भ्रातृव्यहननार्थमित्यर्थः । पापक्षयोऽपि फलम् । यं राजानं विशो नापक्षयेष्वर्यो वा नापक्षयस्तमसा पाप्मना प्रावृतः स्यादिति श्रुतेः । विध(घ)नद्वय ताप्लके पठितम् । अथयं पश्चमिचारार्थं च तैत्तिरीयक उत्तरो विध(घ)नः पठितः । तस्य(दा) पापक्षयफलं विध(घ)-नस्य पापक्षयार्थता सामवेदसूत्रकारेण लाट्यायनेनाप्युक्तम् । अपिना ज्ञातप्रायश्चित्तमिति । विधनेन यक्ष्ये, पापक्षयार्थमभिचारार्थं वा पशुकामो वा छन्दोगमतात् । सर्वमग्निष्टो-मवत् ॥ ३३ ॥

संदेशेन भ्रातृव्यवान् वज्रेण षोडशिनोऽभि-
चरच्छे(ज्ये)नेन व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

इयेनादप्यत्र विशेषः । राजानं संदेशेनाभिचरेज्जनपं वज्रेण (इति) छन्दोगवच-
नात् ॥ ३४ ॥

त्रयोदशरात्रस्त्रिरात्रो वद्विक्रामः ॥ ३५ ॥

एताभ्यामिष्टा ज्योतिष्टोमेन यजेत न शान्त्यर्थमिति छन्दोगवचनात् । त्रयोदश-
तिरात्रो ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, वद्विमवाप्नवानीति संकल्पः ।
सर्वमतिरात्रवत् । षोडशिकाः ॥ ३५ ॥

सर्वस्तोमेन जुभूषन् ॥ ३६ ॥

सर्वस्तोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, भूतिमवाप्नवानीति संकल्पः । शेषमतिरात्रवत् ॥ ३६ ॥

असौर्यामेण पशुकामः ॥ ३७ ॥

यजेतेति शेषः । असौर्यामः कृ(क) त्वन्तरः पूर्वोक्तः । पश्चर्यं वाऽसौर्यामेणा-
तिरात्रेण यक्ष्ये, सर्वान्कामानवाप्नवानीत्यागुः षोडशिसान्पूर्वमेवोक्तः । अस्यासौर्यामस्य
बृहस्पतिसववदाभिषेकः (शुकामन्थिनौ भवतः ।) शुकामन्थिनोः संख्या तेनैव । शेषं
पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

यस्मात्पशवः स मेव अश्वेरभिति ॥ ३८ ॥

असौर्यामेण सर्वमाप्नोति सर्वं जयति (आप० श्रौ० २२-१३-१२) इत्या-
पस्तम्भः ॥ ३८ ॥

धेकावस्त्रिन्नाः पशवो भवन्ति ॥ ३९ ॥

१ गच्छः] महादेवशक्तिरसंकलितमयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४४१

ऐकादशनाः पशवः । यूपच्छेदनकाले अग्निष्टप्रथमानित्यादि । ताण्डके छन्दोगे चैका-
दश रशना एकादश पशव एकादश यूपा भवन्तीति परिसंख्यानादुपशयपानीवत-
योर्निवृत्तिरिति केचित् । ऐकादशिनप्रदर्शनार्थमिति न्याय एवेति केचित् । तैत्तिरीये
सर्वस्तोमोऽग्निष्टोमसंस्थः । ' योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेत ' (तै०
सं० ७-१-३) इति ॥ ३९ ॥

नवसप्तदशेन प्रजाकामः ॥ ४० ॥

नवसप्तदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये, प्रजामवाप्नवानीति । सर्वमतिरात्रवत् ॥ ४० ॥

विषुवता ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति ॥ ४१ ॥

द्विभार्यस्य ज्येष्ठायः पुत्रो ज्यैष्ठ्यकामो यजेत । विषुवताऽतिरात्रेण यक्ष्ये ज्यैष्ठ्यमाप्न-
वानीति । नाश्वेयद्विषुवद्वर्माः । न षोडशिमान् । तस्योदिते प्रातरनुवाकमुपाक-
रोतीति मत्स्नानः । तथैवातिप्राह्णाः । सारस्वत्या मेघ्याः सौर्या वोपालम्भः । एकर्वि-
शतिः सामिधेन्यः ॥ ४१ ॥

गोष्टोमेन आतृज्यवता ॥ ४२ ॥

यजेतेति शेषः । गोष्टोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, भूतिमवाप्नवानीति । न षोडशिमान् ॥ ४२ ॥

आयुषा स्वर्गकामः ॥ ४३ ॥

यजेत । आयुषाऽतिरात्रेण यक्ष्ये, स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति । शेषमतिरात्रवत् ॥ ४३ ॥

अभिजिता पशुकामः ॥ ४४ ॥

यजेतेति शेषः । अभिजिताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, पशुमान्भूयासमिति संकल्पः । षोड-
शिमामभिजिद्वर्माः पशवश्चैकादश एकयूपमित्यादि ॥ ४४ ॥

विश्वजिता ग्रामकामः ॥ ४५ ॥

यजेतेति शेषः । विश्वजिताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, आतृज्यजनयार्थमिति । विश्वजिद्वर्मा
षोडशिमान् । सर्वस्वदानम् । उदवसाय रोहिणीमित्यादि ॥ ४५ ॥

त्रिवृता ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ४६ ॥

यजेतेति शेषः । त्रिवृताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, अनाद्यर्थं ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति वा
संकल्पः । षोडशिमान् । सर्वं ज्योतिष्टोमातिरात्रवत् ॥ ४६ ॥

पञ्चदशेन वीर्यकामः ॥ ४७ ॥

यजेतेति शेषः । पञ्चदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये प्रजामवाप्नवानीति । षोडशिमान् ॥ ४७ ॥

सप्तदशेन प्रजाकामः ॥ ४८ ॥

सप्तदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये प्रजामवाप्नवानीति । सर्वं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

एकविंशेन प्रतिष्ठाकामः ॥ (स्व० १२) ॥ ४९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने

पञ्चमः पटलः ।

एकविंशेनातिरात्रेण यक्ष्ये, प्रतिष्ठार्थमिति संकल्पः । अत्रैक्यूपे वैका(अथ कापे-
य्यैका)दशिनी वेत्सुपदेशः । अतिरात्रश्चरम इति वचनात्त्रयोदशातिरात्राः सहस्रदशिना-
युक्ताः । तस्मादादावन्ते च त्रैधातवीया । अश्वतरश्चैकाहाः समाप्ताः ।

अथ षोडशीकलसिक्किल्लः । प्रकृतावतिरात्रे विकृतौ कारणात्तु नियम्यते । यत्र विरा-
ट्संपत्तिमाह विराजं संपद्यत इति । स्तोत्रियाणां यत्र विराट्संपत्तिः षोडशिना प्रयुज्य-
मानेन संपद्यते तत्र ग्रहीतव्यः । यत्र त्वगृह्यमाणेन संपद्यते विराज्ज तत्र प्रयोक्तव्यः ।
ऐकाहिकेष्वतिरात्रेषु ज्योतिषु प्रयुज्यते । अनुक्रमणात् । तथा सर्वस्तोमे चासोयोमे च ।
न च सप्तदशानुक्रान्तः । तथा विधुवति गोष्टोमायुष्टोमयोरभिजिद्विध्वजितोश्चानुक्रान्तः ।
तथैकस्तोमेषु द्वादशाहे ह्यतिरात्रे गृह्यते । तथा विराट्संपद्यते । त्रीणि ज्योतींश्च सचते
स षोडशीति वचनाच्च ॥ द्वादशाहे गवामयनातिरात्रयोः षोडशिग्रहणं पुरस्ताद्विधुवतः
' षोडशिनमुपयन्ति ' इति ब्राह्मणेनातिरात्रयोः षोडशिग्रहणमेवं वा ' ब्रह्मवादिनो
षदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञः ' इत्यधिकृत्य ' ते सःस्तुता विराजमभिसंपद्यन्ते द्वे चर्चा-
वतिरिच्येते ' इत्यग्निष्टोमेषु सत्सु स्वरसामसु द्वयोः स्तोत्रिययोरतिरेके षोडशिनः प्रयोगे
तस्मादतिरात्रयोर्भिप्रतिषेधाद्विकल्पो वा गंवर्त्मयने त्वहीनत्वाज्ञानाद्द्विरात्रस्योत्तमेऽ-
हनि ब्राह्मण इत्यादिना तस्यान्यथा समाज्ञात एव षोडशिनाऽतिरात्रसंज्ञेषु द्वादशा-
हिकोऽतिरात्रो गृह्यते । अथ(अ) तु प्रकृतौ विकल्पः ।

सत्रमध्यपात एकाहेषु प्राप्तं यथा गृह्यते न वा त्रयोदशातिरात्रे सर्वस्तोमे ग्रहणमु-
त्तमायामतिरात्रे च सत्रे सर्वस्तोत्रे ग्रहणम् । अत्र त्वान्नातस्तत्र ग्रहणमेव । यथा
षोडशिनो भवन्ति । यत्र त्वतिरात्रमात्रचोदना तत्र प्रकृतावेव विकल्प इति षोडशि-
कलसिः ॥ ४९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथाहीना उच्यन्ते—

द्विरात्रप्रमृतय उपरिष्ठादतिरात्रा अहीना

एकादशरात्रात् ॥ १ ॥

द्विरात्रादयोऽप्यहीनाः क्रमेण विधीयन्ते । सर्वे चाहीना अन्यतरते(तोऽ)तिरात्रा भव-
न्ति । यदि चैवाहीनो यदि च सप्तम् । उभयथैवोभयतोऽतिरात्रो द्वादशाहो भवति,
आदेशात् । अन्यथाऽहीनोऽप्युभयतोऽतिरात्रो भवति । सर्वमुत्तरत्र वक्ष्यते । चत्वारो
द्विरात्रा व्युष्टिद्विरात्राङ्गिरसकापिनचैत्ररथनामानः । तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राज्ञां
विहितः ॥ १ ॥

तेषां द्वादशाहेनाहीनभूतेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

गतः ॥ २ ॥

द्विरात्रस्य त्रिरात्रस्य चतुरात्रस्य पञ्चरात्रस्य
सप्तरात्रस्य नवरात्रस्योत्तममैन्द्रवायवाग्रम् ।
शुक्राग्रं वा ॥ ३ ॥

गृह्णातीति शेषः । प्रथमो व्युष्टिद्विरात्रः । व्युष्टिद्विरात्रमौपवसस्थान्तं कृत्वा
वसतीवरीः परिहृत्य परिस्तरणान्तं कृत्वा महारात्रे नुदृष्ट्वा ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम
ऐन्द्रवायवाग्र इति ॥ ३ ॥

द्विरात्रस्योत्तरेऽहन्धोदशिनं गृह्णाति ॥ ४ ॥

द्विरात्रस्यैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः शुक्राग्रमुत्तरम् । त्रिरात्रस्यैतच्चैवाऽऽम्रयणाग्रं च ।
चतुरात्रस्यैतच्चैवैन्द्रवायवाग्रं च । पञ्चरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । षड्रात्रे द्विः परिवर्तते ।
सप्तरात्रस्यैतच्चैवैन्द्रवायवाग्रं च । अष्टरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । नवरात्रे त्रिः परिवर्तते ।
दशरात्रस्यैतच्चैवैन्द्रवायवाग्रं च । एकादशरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । द्वादशरात्रे चतुः
परिवर्तते । षोडशिनो ग्रहणं द्विरात्रस्योत्तरेऽहन्धिति (२२-१४-१-१४) ॥ ४ ॥

मध्यमे त्रिरात्रस्य चतुरात्रप्रभृतिषु नानाऽहीनेषु ॥ ५ ॥

ग्राह्यो मध्यमे त्रिरात्रस्य । चतुर्थे चतुर्थे चतुरात्रप्रभृतिषु नानाऽहीनेषु (आप०
श्री० २२-१४-१५) इत्यापस्तम्बः । कापेयानामैकादशिनानां च विकल्पो लभ्यते ।
दशसहस्रं ददाति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । श्वोभूतेऽतिरात्रः शुक्राग्रः ।
ऐकादशिनानां षट्कं दशसहस्रं ददाति । एवमुदवसानीयान्तम् । अतिरात्रः
षोडशिमान् । एवं तण्डिनां कल्पति । तैत्तिरीयाणां स्वर्गः फल्गुमाश्रातम् । छन्दो-
गानां नित्यं एवेति ॥ ५ ॥

आङ्गिरसेन यः पुण्येऽहीन इव स्यात्स एतेन यजेत ॥ ६ ॥

अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते ॥ ६ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमर्धं भवति ॥ ७ ॥

अभिष्टुभ इत्यस्य व्याख्यानां ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे निरूपिताग्नि-
ष्टुदादयश्चात्वारः स्तोमाः क्रियन्ते । तेजस्तोमावरुन्धे (७-१-४) इति श्रुतेस्तव-
नुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति ॥ ७ ॥

सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम् । ८ ॥

सर्वस्तोमैरुपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणवत्र्यशिशस्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा
उक्ताः । सर्वस्याऽऽप्स्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै (तै० सं० ७-१-४) इति ब्राह्मणम् ।
द्वादशभिः स्तोत्रैरुपेतोऽग्निष्टोम एकोनत्रिंशद्भिः स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र इति तथोर्ध्वदः ॥ ८ ॥

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते--

गायत्रं पूर्वेऽहन्साम भवति । त्रैष्टुभमुत्तरे ॥ ९ ॥

गायत्रीछन्दस्कायामृत्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामकं साम । तदेतद्वौदुराभिमुख्येन पठनीये
स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वेऽहनि द्रष्टव्यम् । यद्यपि त्रैष्टुभाख्यं किञ्चित्साम नास्ति
तथाऽपि त्रिष्टुप्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात्त्रैष्टुभमित्युच्यते तदेतदुत्तरदिने गायेत् ॥ ९ ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषं ओदकप्राप्तविकल्पनिवारणाय नियमयति--

रथन्तरं पूर्वेऽहन्साम भवति ॥ १० ॥ बृहदुत्तरे ॥ ११ ॥

प्रकृतौ तु बृहद्रथन्तरयोरैच्छिको विकल्पः । इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥ १० ॥ ११ ॥
पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते--

वैखानसं पूर्वेऽहन्साम भवति षोडशुत्तरे ॥ १२ ॥

तदाहुः क जगती चानुष्टुप् चेति (तै० सं० ७-१-४) इत्यत्र ब्रह्मवादिनश्चोद-
यन्ति--अत्र विद्यमाने द्वे एषाहनी । तयोः पूर्वस्मिन् गायत्र्यामुत्पन्नं साम गीतम् ।
तदुत्तरस्मिन् त्रिष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतम् । न ह्यत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते । ततो
जगत्यनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति । तत्राभिज्ञाः सामान्तरविधानमुक्तेनोत्तरमाहुः--
यद्वनूहत्यामृत्युत्पन्नं वैखानसाख्यं साम तत् पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा
सती चतुर्वारमावर्त्यमाना जगतीत्रयं संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणाम-
क्षरसंख्यया बृहतीचतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाऽयं द्विराश्रयागो अगत्याः
सकाशान्नापैति । षोडशीशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरवीताख्यं सामोच्यते । तच्चोत्त-
रेऽहनि गायेत् । तदाधारभूतामृचमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुपं संपादयेत् । तेन षोडशिसाम्नाऽयं
द्विराश्रोऽनुष्टुभः सकाशान्नापैति ।

ननु अङ्गिरसां द्विराश्रे षोडशिनः प्राप्त्यभावादप्राप्तविधानाच्च परिरिक्त्वा । ततश्च
सादितरद्विराश्रेऽपि गृह्यत इति वृत्तिकारमतिः । भाष्यकारमते तु द्विराश्रमन्त्रेऽपि परि-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिः कलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४४५

संस्थातस्वेन षोडशिमियतस्याभावादाक्षिरसो द्विरात्र एव नियमेन षोडशी गृह्यते (जै०
सू० १०-१-१२) इति ॥ १२ ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विधत्ते—

हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति । हविष्कृन्निधनमुत्तरम् ॥ १३ ॥

पञ्चधा विभक्तस्य साम्नः पञ्चमभागो निधनम् । हविष्मच्छब्दरूपं निधनं यस्मिन्न-
हनि तद्धविष्मन्निधनम् । पूर्वदिने हविष्मादिति शब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवमितर-
भाषि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्कृच्छब्द इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—

अमावास्यायां पूर्वमहर्भजनीय उत्तरम् ॥ १४ ॥

शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी स्थातां
तदानामेकपक्षगतत्वादेकस्याह्नो यावद्वीर्यं तावदेव भवेत् । इतरस्य वीर्यं तु लुप्येत ।
अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहः कर्तव्यम् । शुक्लपक्षस्य प्रथमदिने द्वितीयमहः ।
एवं सति पित्रार्धमासवार्तिवाद्भिलवीर्यं भवतः ॥ १४ ॥

कापिवनेन यं कामं कामयेत तमेतेनाभ्यश्रुते ॥ १५ ॥

एतेन कापिवनेन सर्वकामानां प्राप्तुं शक्यत्वादिमं कापेयं कुर्यादिति भावः ॥ १५ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमह-
र्भवति । अतिरात्र उत्तरम् ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यं 'तस्मादाहुर्ज्वेष्टयज्ञः' इति वाक्येनोक्तम् । तत् प्राथम्यव-
त्प्राथम्यमतिरात्रस्थापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणोक्तम् । 'अग्निष्टोमः प्रथमय-
ज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति' इति ॥ १६ ॥

चैत्ररथेन सर्वमन्त्राद्यमवरुन्धे ॥ १७ ॥

चैत्ररथेन प्राणेष्वन्त्राद्ये च प्रतितिष्ठति (२२-१४-२२) इत्यापस्तम्बः । चैत्ररथेन
द्विरात्रेण रक्ष्ये । प्राणेष्वन्त्राद्ये च प्रतितिष्ठति व्याख्यातः फलवादः ॥ १७ ॥

तस्य त्रिवृत्पञ्चदशोऽग्निष्टोमः पूर्वमह-
रात्रुतिरात्र उत्तरम् ॥ १८ ॥

अत्र सर्वत्राहःशब्देनैकदिनसाध्यः स्तोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिष्टुवाक्यः काश्चित्-
कङ्क्षयागविशेषः । तस्य च प्रथमदिने ज्योतिष्टोमप्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति ।
स एवात्राभिष्टुवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भवति पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः ।
द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

अग्निष्टोमः पूर्वं आयुरतिरात्र उतर इति भरद्वाजोऽपि । षोडशमानाङ्गिरसादिषु विदेवनादयोऽङ्गभूता इति केचिदिच्छन्ति । व्युष्टिद्विरात्रप्रकृतिरिति । व्युष्टिद्विरात्रस्य राजसूयकरणभूतस्यापि विदेवनादयोऽङ्गभूता इति केचिनेच्छन्ति । व्युष्टिद्विरात्रविध्यन्ता-
मत्र य उत्तरास्तथाऽप्याङ्गिरसचैत्रत्रयकापिवनपृष्ठाः षडहस्यैवाऽऽद्या गोर्निकारे अहनी
अतिरात्रस्तु सर्षस्तोभोत्तरमेव । पञ्च पूर्वं कापेयास्तूत्तरे षट् तथैव नामधेयगता धर्माः
प्रवर्तन्ते ॥ १८ ॥

गर्गत्रिरात्रेण वसून् रुद्रानादित्यानभ्यारोहति ॥ १९ ॥

एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥ अग्निष्टोम उक्थ्योऽति-

रात्ररुयहानि रथंतरं वामदेव्यं बृहदिति पृष्ठानि ॥ २१ ॥

गर्गत्रिरात्रस्य कर्म—गर्गत्रिरात्रेण यक्ष्ये वसूनां रुद्राणामादित्यानां सायुज्यार्थ-
मिति । पृथक्त्वे स्वर्गोऽपि फलम् । द्वादशाहवदारम्भकाल इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

आग्नावैष्णवं एकादशकपालः सारस्वत-

श्रुर्बाह्विस्पत्यश्चरुरिति ॥ (स्व० १३) ॥

दीक्षणीयां त्रैधातवीया वा ॥ २२ ॥

इयान्तु विशेषः—शिशिरे पर्वण्यारम्भः । ससेदान्तं कृत्वा त्रैधातवीया । प्रश्ने
कृतेऽहीनो गर्गत्रिरात्रः । त्रैधातवीयां कृत्वा बृहस्पतिपुरोहितेत्यादि वा पशुयागान्तम-
शिवत् । ततः प्रवर्त्यमंभरणं च काठकश्चेत्रैधातवीयान्तं कृत्वा सावित्रमग्निं चेष्य
इति संकल्प्योपकल्पनमुभयपक्षे दीक्षणीया त्रैधातवीया भवति ॥ २२ ॥

वञ्चुररुणा रोहिणी पिङ्गलाक्ष्यैकहायनी सोमकयणी ॥ २३ ॥

तदेव रूपं स्पष्टीक्रियते—रोहिणीं शरीरे लोहितवर्णां पिङ्गलां पिङ्गलाक्ष्यैकहायन्येक-
संभत्सरवयस्का, ईदृशीं सतीं लावण्योपेतं रूपं च कृत्वा गवामन्यासां त्रयस्त्रिंशत्संख्यया
शतत्रयसंख्यया च सह जजादुद्रच्छत् । यस्मात्सोमार्थं रोहिण्यादिरूपं धृतवती तस्मा-
द्रोहिण्यैकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या सोमं कीर्णीयात् । ‘तामप्सु प्रापेशयन्त्सोमायोदेहि’
(७-१-६) इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

सहस्रं दक्षिणां प्रथमेऽहस्त्रीणि च शतानि नयेत् ।

त्रयस्त्रिंशत्तं चैवं द्वितीये (तृतीये च) सहस्रयातिरि-

च्यते । द्विरूपा रोहिण्युभयत एन्यन्यत एनी वा ॥ २४ ॥

प्रतिदिनमविच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि त्रीणि शतानि ददाति ॥ त्रयस्त्रिंश-
त्संख्यया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्यैकैकस्मिन्दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं
दद्यादित्यर्थो भवति । उभयत एनी स्यात् (तै० सं० ७-१-६) इति । उभयोः
पार्थयोः शुक्ररेखा यस्याः सेयमुभयत एनी । अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते—

६ पटलः] महादेवशस्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४४७

तदाहुरन्यत एनी स्यात्सहस्रं परस्तादेतम् (७-१-६) इति । तस्मिन्सहस्रतमी-
विषयेऽभिज्ञा एवमाहुः—अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे शुक्लरेखा पर्याप्ता । तत्रोपपत्तिं चैव-
माहुः—एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य परभागे गोसहस्रं तिष्ठत्यतो न तत्र
शुक्लरेखाऽपेक्षितेति ॥ २४ ॥

तां प्रथमेऽहनि नयेत् । उत्तमे वोचमा ॥ २५ ॥

तां दातव्यां गाम् ॥ २६ ॥

प्रथमेऽहनि देयस्त्वमग्ने सहस्रमानयोद्बलस्या-
भिनस्त्वम् । सनः सहस्रमानय प्रजया पशुभिः
सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति ॥ उद्भृष्टिस्तम-
नुमन्त्रयते । वेहद्वितीये त्वमपामोषधीनां रसेन
रसिनी बभूविष । सा मा सहस्र आभज प्रजया
पशुभिः सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति वेहतं वामन-
स्तृतीये प्रतिष्ठाऽसि सहस्रस्य वैष्णवो वामनस्त्वम् ।
स नः सहस्रमाधेहि प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा
विशताद्रयिरिति ॥ २६ ॥

दातुं योग्यो देयः । योऽयं वरः सेयं सहस्रतमी (७-१-६) इति । गतमन्यत्
॥ २६ ॥

वामनं तं ज्येष्ठद्यथैनं सहस्रमुत्सृजति ॥ २७ ॥

क्रात्विग्न्यो निष्क्रीतां तां सहस्रतमीं यजमानगृहामिमुख्येनोत्सृजेत् ॥ २७ ॥

यत्तेनैकां प्रतिवरं प्रत्युत्सृजेयुस्तादर्कसहस्रयाजी

दुनः सहस्रं प्रजायते ॥ २८ ॥

यस्मात्सहस्रतमी श्रेष्ठो गोविशेषस्तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा
सा सहस्रतमी दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रसदृशस्तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं
न प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिग्रहे सति गोसहस्रप्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथंचित्प्रति-
गृह्णीयात्तदानीमेवं निर्दिशेत् । योऽयं वरः सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दिश्याथान्यां
प्रत्येवं ब्रूयात् । इयं वरव्यतिरिक्ता ममेति । एवं निर्देशे सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रति-
ग्रहदोषो न भवति ॥ २८ ॥

दासव्याधास्तस्या गोराघ्रापणं विधत्ते—

सामुत्तरेणाऽऽग्नीध्रं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते
द्रोणकलशमवघ्रापयेत् ॥ २९ ॥

अग्नीषः शरणमाग्नीध्रं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां गां प्रदक्षिणत्वेनाऽऽनीयाऽऽहवनी-
यस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोममवघ्रापयेत् ॥ २९ ॥

दक्षिणेन वा वेदिं नीत्वाऽन्तरा घूपमाहवनीयं
चावस्याप्याऽऽग्नीध्रहविर्धानयोर्वाऽऽजिघ्र कल-
शमिति द्रोणकलशमवघ्रापयेत् ॥ ३० ॥

विशताद्रयिरिति मन्त्रान्तः ॥ ३० ॥

उदीचीमाग्नीध्रमानीय तस्यां तार्प्यमध्यस्य पुर-
स्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यामुषा जिग्यथुरिति आग्नीध्रे
जुहोति । तस्मिन्स्ताप्येऽधिष्णिनानां रूपं विप्र-
थितं भवति ॥ ३१ ॥

आहवनीयसमीपे स्थितया तया गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य तस्याऽऽ-
ग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् । होमाङ्गभूतो मन्त्रः । तदै-
रयेषामिति मन्त्रान्तः । इन्द्राविष्णू देवते । त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तार्प्यं
दर्शयति—‘ त्रेधा विभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रीमेवैनां करोति सहस्रस्यैवैनां
मात्रां करोति ’ (तै० सं० ७—१—७) इति । त्रिरात्राख्ये यागे गोसहस्रं
दिनप्रत्यर्थं त्रेधा विभक्तव्यमिति यत्तेनैनां सहस्रतमीमेव गां साहस्रीं सहस्रोपेतां करो-
ति न केवलं सहस्रोपेता किंतु तस्य सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्राभिवैनां करोति ।
अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—रूपाणि जुहोति (७—१—७) इति । रोहिणी
पिङ्गलैकहायनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि जुहुयात् । रोहिण्यै स्वाहेत्यादयो
मन्त्रास्तत्रोक्तेषाः ॥ ३१ ॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते—

प्रतीचीं सदसः सक्रिमानीयेडेरन्त इति तस्या
दक्षिणे कर्णे जपति ॥ ३२ ॥

तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा मन्त्रं जपेत् । ब्रूतादित्यन्तः ॥ ३२ ॥

तामुत्सृज्य विज्ञानमुपैति यद्यपुरुषाभिवीता प्राची
यादरात्सीदयं यजमानः (ख० १४) ॥ कल्याणं
लोकमजैषीदिति विद्यात् । यदि दक्षिणा क्षिप्ते-
स्माल्लोकात्प्रेष्यतीति विद्यात् । यदि प्रतीची
बहुधान्यो भविष्यतीति विद्यात् । यमुदीची
भ्रयानस्मिँल्लोके भविष्यतीति विद्यात् ॥ ३३ ॥

तां गमयित्वादि न्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

तस्याः सहस्रतम्या दानं विवर्ते—

तामग्नीध्रे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वाऽध्वर्यवे वा
दद्यात् ॥ ३४ ॥

सहस्रमस्य सा दत्ता भवति (७-१-७) इति हि ब्राह्मणशेषात् ॥ ३४ ॥

द्वौ बोद्धवतारौ कुर्वीत यतरो नाऽऽश्रावयेत्तस्मै
दद्यात् । द्वे वा तृतीये ब्रह्मणे दद्यात् । तृतीय-
मग्नीध्रे ॥ ३५ ॥

नाऽऽश्रावयेत्तस्मै दद्यादिति पैङ्ग्यब्राह्मणे समानानाच्च ॥ ३५ ॥

सा मा सुवर्गे लोकं गमय सा मा ज्योतिष्मन्तं
लोकं गमय सा मा सर्वान्पुण्याल्लोकान्गमय सा
मा प्रतिष्ठां गमय प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा
विशताद्रयिरित्यभिमन्त्र्य ददातीति ॥ ३६ ॥
तां प्रतिगृहीयादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वां भूतां
प्रतिगृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता विश मा
सहस्रं स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा स्योना मा
विश सुषदा मा विश सुशेवा मा विशेति ॥ ३७ ॥

सौ मन्त्रमविद्वान्सहस्रतमीं प्रतिगृहीयादस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति तावान्मन्त्र-
पाय इत्यर्थः । अत एकाऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृहीयात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
तामन्यथा गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेष्वपि-
सृजति ॥ ३८ ॥

गतः ॥ ३८ ॥

यास्तिस्रस्त्रिंशत्त्यधि तामुपसमाहृत्य दश
प्रथमेऽह्न्याशिरे दुहन्ति । विंशतिं द्वितीये
त्रिंशतं तृतीये ॥ ३९ ॥

सर्वत्र दुहन्तीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

कृताञ्च प्रथमेऽह्नि देयम् । द्विरेण्यं गौर्वास इति
द्वितीये । अनो रथोऽश्वो हस्ती पुरुष इति तृतीये ॥ ४० ॥

कृताञ्च कृतरात्रमित्येके । देयमिति सर्वशान्वयः । अन्नः शकटः ॥ ४० ॥

य आर्षेयो विद्वांस्तस्मै प्रथमेऽहनि दद्यात् ।
योऽनर्षेयो विद्वांस्तस्मै द्वितीये । य आर्षेयोऽ-
विद्वांस्तस्मै तृतीये ॥ ४१ ॥

ऋषेरपत्यमार्षेयस्तस्मै । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

दाक्षिणा नयन्मृता दशतो नयेद्यस्मा एकां गां
दिस्तेष्वप्योदशभ्यो दशतमुपसमाकुर्याद्यस्मै पञ्च-
भ्यस्तेभ्यो दशतं यस्मै तिस्रस्त्रिभ्यस्तेभ्यो दश-
तमनेकस्मै वैकां यस्मै पञ्च द्वाभ्यां ताभ्यां दश-
तमेवमांशतादा वा सहस्रात्सहस्रेति किञ्चिद-
द्यात् ॥ ४२ ॥

गतः ॥ ४२ ॥

यदि दद्यादनूवन्ध्यावपायां हुतायां दद्यादुदवसानी-
यायां वेष्टोत्तमां दाक्षिणां नीत्वोदवसाय वा ॥ ४३ ॥

विकल्पः ॥ ४३ ॥

शबलि समुद्रोऽसि विश्वव्यचा ब्रह्मा देवानां प्रथमजा
ऋतस्याचमसि शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽस्यमृतप्रासि
तां त्वा विश्व शबलि दीद्यानां तस्यास्ते पृथिवी
पादोऽन्तरिक्षं पादो द्यौः पादः समुद्रः पादः परो-
रजास्ते पञ्चमः पाद एषाऽसि शबलिः सा न
इषमूर्जं धुक्व वसोर्धारां शबलि प्रजातां अवि-
ष्टात्रतमुपगेषं स्वाहेति शबलिहोमं जुहोति ॥ ४४ ॥

शबलिरिति होमनमधेशम् ॥ ४४ ॥

नित्यः काम्यो वा ॥ (ख० १५) ॥ ४५ ॥

इति सत्याषाढविरचिते श्रौतसूत्रे सप्तदशप्रश्ने पष्ठः पटलः ॥

अथ पद्धतिः—रोहिणी पिकुलैकहाथनी त्रिंशतामन्यतमां सहस्रदाक्षिणां कृत्वा त्रिंश-
त्कयो व्रतधुगेकः एवोपवसत्यनन्तम् । रात्रौ वसतीवरीः पारिहृत्य पथसां विशसनकाले
व्रतदुहाऽऽशिरार्थं दुहन्ति । महारात्रे बुद्ध्वाऽग्रे नयेत्यादिरग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवायः ।
पशुकाले यूपत्रयस्योच्छ्रयणमग्निष्ठः पूर्वैरुच्छ्रितः । कपेयानामैकादशिनानामादितस्य
आलभन्ते । आग्नेयोऽग्निष्ठे अग्निष्ठस्योत्तरेणैन्द्रः । दाक्षिणतश्चाग्निष्ठस्यैन्द्रः । अथोपशयन्ति-

देशः । कृष्णभृगस्ते पशुरिति सहस्रं दक्षिणा । गर्गत्रिरात्रस्यान्वहं विभज्य दानम् ।
अथस्त्रिंशच्च त्रीणि च शतानि प्रथमेऽहनि ददाति । एवं द्वितीये तृतीये च सहस्रयतिरि-
च्यते सहस्रपूरणी । ■ तु रोहिणी उपध्वस्ता द्विरूपा शुक्लकृष्णवर्णा उभयतः
एनी उभयतः शुक्ल दक्षिणौ होमौ हुत्वा दिवं गच्छेत्त्यादि अथस्त्रिंशच्च त्रीणि
शतानि ददाति । अश्वतरोऽपि दीयते । सहस्रदक्षिणाः कृत्वा दक्षिणादानकाले न्यूना
दशतो नयेत् । दशसंख्या हीना नयेत् । न दश ना दश नयेदित्यर्थः । दशतं न
विच्छिन्त्यादिति श्रुतेः । यास्तिस्त्रास्तिस्त्रस्त्रिंशत्तयधिकास्तासां न दशत्वम् । नयनकाल
उत्तमेऽहनि दशत्वसंपत्तिः सहस्रतम्या सह । अथवाऽधिकानां तिसृणां त्रिशता
वशकेन सह नयनम् । एकादशैकादशदशतं न विच्छिन्त्यादिति दशानां न्यूनतैव
प्रतिषिद्धा नाधिकाता । एवं दक्षिणासु नीयमानासु प्रथमदशक उद्भृष्टिर्मुख्य उत्सृष्टस्तं
यजमानोऽनुमन्त्रयते स्वमग्न इति । प्रदानकाले च दशसंख्याया न्यूनता । तदुक्तं यस्मा-
देकां गां दाम्यन्त्यादिति तस्मादेवं दानं प्रथमं तावन्मुख्यानां चतुर्णां अर्धिनां चतुर्णां
तृतीयानां च द्वयोरेकैकाम् ।

अथ तृतीयानां चतुर्णामेकस्य च द्वे द्वे । अथ पादी(दि)नां त्रयाणां तृतीयानां द्वयो-
र्विगृहीतयोर्द्वे द्वे एवं सति पादी(दि)नामेवं द्वे द्वे । तृतीयानां द्वयोश्चतस्रो द्वयोस्ति-
स्रोऽर्धिनां मुख्यानामेकैकां महासंख्या त्रिशत् । अथ मुख्यानां द्वाभ्यां पञ्च पञ्च पुनश्च पञ्च
पञ्च मूर्धा(अर्धे)नां द्वाभ्यां द्वाभ्यां पञ्च पञ्च महासंख्या नवतिः । अथ मुख्यानां
चतुर्णां पादी(दि)नां चतुर्णां तृतीयानां द्वयोश्चैकैकामेवं शतं संपद्यते । एवमुत्तरशतद्वयं
त्रिंशच्च प्रथममुख्यानामर्धे(र्धि)नां तृतीयानां द्वयोरेकैकां तृतीयानां चतुर्णां पादी(दि)-
नामेकैकस्य च द्वे द्वे । पादी(दि)नां त्रयाणां तृतीयानां विगृहीतयोश्च द्वे दत्त्वा
विरामः ।

यास्तिस्त्रोऽधिका मुख्यानां त्रयाणामेकैका तत्र न दोषः । उत्तमेऽहनि दशत्वसंप-
त्तिरेवमुत्तरेण्वहःसु शतत्रयस्य त्रिशतां तिसृणां च दानं, त्रिशतां तु विशेषः — मध्यमेऽ-
हनि मुख्यानां पञ्च पञ्च पुनश्च मुख्यानां द्वयोः पञ्च पञ्च तिसृणामधिकानां मुख्यानामे-
कस्यैकाऽर्धे(र्धि)नां द्वयोरेका । उत्तमेऽहनि त्रिशतां विशेषः — मुख्यानां द्वयोः पञ्च
पञ्चाऽर्धे(र्धि)नां द्वयोः पञ्च पञ्चाधिकानां तिसृणामर्धा(र्धिनां) द्वयोरेकैका तृतीयानामेकै-
कस्यैका । एवं कृते सहस्रतमी आग्नीध्रस्यैव । एवं सहस्रापत्तिः ।

अथ द्वादशच्छेदनमेव प्रतिषिध्यते । दशतं न विच्छिन्त्यादिति । अधिकं न दोषः,
इत्यस्मिन्क्षेत्रे त्रिशतामधिकानां तिसृणामेव विभागः प्रथमेऽहनि त्रिशतां प्रथममुख्यानां
पञ्च पञ्च तिसृणां दानं तदा तिसृणां षट्षट् मध्यमेऽहन्यार्धे(र्धि)नां मुख्यानां च
द्विकेन सह तिसृणां दानमुत्तमेऽहनि द्विकेन सहैव द्रष्टव्यानि । पत्नीपंथाजान्तवही-
तृतीयानां ।

पयसां विशसनकाले ब्रतदुहा सह विंशतिं दुहन्ति पारिस्तरणान्तम्, महारात्रे बुद्ध्याऽग्रे नयेत्यादि । उक्च्यः, न त्वतिग्राह्याः । अत्र षोडशी तैत्तिरीयकमुत्था— 'त्रैष्टुभं मध्यमस्थाह्वा आज्यं भवति' । 'संयानानि सूक्तानि शस्सति, षोडशिनैः शंसति' इति वचनाच्च । ताण्डिनां छन्दोगानामुत्तमेऽतिरात्र आम्नातः षोडशी तत्र विकल्प एव न समुच्चयः । सहस्रं स्तोत्राया इति श्रुतेः । शुक्राग्रः । पशुकाल आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्टयस्योच्छ्रयणम् । अग्निष्ठस्य दक्षिणस्य दक्षिणत उत्तरस्योत्तरतः पुनर्दक्षिणत-श्चोत्तरतस्त्रिवृद्भ्यां पारिवीयाग्निष्ठस्योत्तरे सारस्वतमग्निष्ठप्रभृतिदक्षिणतस्तृतीये सावित्रम-ग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमेवं पशवो निर्दिष्टाः । पूर्ववद्दक्षिणाकाले पूर्ववद्दत्त्वा यजमानोऽनुमन्त्रयते । पत्नीसंयानान्तमह्नीनसंततयः । पयसां विशसनकाले विंशतं दुहन्त्याशिरार्षं पारिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्याऽग्रे नयेत्यादि अतिरात्रा आग्रयणाग्रः । पशुकाल आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्टयस्योच्छ्रयणमग्निष्ठप्रभृति दक्षिणतश्चतुर्थस्य दक्षिणतोऽग्निष्ठप्रभृति । तस्योत्तरतः पुनश्चैवमुत्तरतः । अथोपशयनिधानं त्रिवृद्भ्यां पारिवीयाग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतः पञ्चमे पौष्णं दक्षिणतः षष्ठमे मारुतमुत्तरतः पृष्ठ ऐन्द्राग्रं दक्षिणतः पृष्ठेऽन्ते वारुणम् । अथोपशयनिर्देशः— कृष्णमृगस्ते पशुरिति दक्षिणादानम् । पूर्ववद्दक्षिणासु नीयमानासु वामने मुख्यः । यजमानो यथापठमस्मिन्नुत्तमेऽहनीत्यनुमन्त्राणान्तं कृत्वा तां सहस्रतमीं रोहि-ण्युपध्वस्तादिगुणयुक्तां कल्याणीं कमनीयामेवंलक्षणां सहस्रतमीमुत्तरेणाऽऽग्नीध्रमण्डपं नीत्वाऽऽहवनीयसमीपे द्रोणकलशं निधाय तं सोममवघ्रापयेत् । आ जिघ्र कलशमित्यनेन मन्त्रेण रयिरिति मन्त्रान्तः । दक्षिणेन वेदिमिति विकल्पः । अनन्तरमुदीचीमुदङ्मुख-याग्नीध्रमण्डपं नीत्वा तस्याः पृष्ठे तार्प्यमवस्थापयति । घृताक्तं वज्रं तार्प्यमिति व्याख्यातं वानपेये राजसूये च । तस्मिन्तार्प्ये विष्णिषा भवन्ति । सूत्रे चतुरश्राः परिमण्डला वा विष्णिषा इष्टकाः । संख्या द्वादशादयः । अप शब्देन प्रायश्चित्तं कृत्वा पुरस्तादग्नीध्रमण्डपस्य प्रतीचीं प्रत्यङ्मुखं स्थापयित्वा रूपाणि जुहोति । यानि तस्या रूपाणि भवन्ति द्रोहिताय स्वाहेति एवमादीनि । अथ ऽऽश्वमेधिकान्येके सपामनन्ति (२२-१६-६) इत्याषस्तम्भः । अञ्जयेताय स्वाहेत्यादि । प्रतीचीं प्रत्यङ्मुखं सदेतः कोणमानीय तस्या अभिमुख इहरेन्त इति यजमानो जपति । उत्पायोत्सृज्य सहस्रतमीं विज्ञानमुपैति । शोभितकारकैर्यथपौरुषेण प्रेरितः प्राचीं दिशं यायाद्विंशं प्राप्नोति यज-मानः कल्याणं लोकं जयति । यद्दक्षिणा अस्माह्लोकाच्छीघ्रं प्रयाति । यदि प्रतीचीं प्रभूतधान्यराशिर्भविष्यति । यदुदीदीचीं श्रेयानस्मिन्लोके तामुत्सृष्टां यजमानोऽनुमन्त्रयते, सा मा सुवर्गं लोकं गमयेति चतुर्भिर्मन्त्रैः । केचिदनुषङ्गं वा परन्ति । याज्ञिक्यहःसु

त्रिशतो नवतिस्त्रिंशत्तासु एनां सहस्रतमीं मिश्रित्वा तामग्नीध्र इत्येवमादिभ्यो ददाति ब्रह्मणे होत्र उद्गात्र उज्जेत्रेऽध्वर्यवे वा दद्यात् (२२-१९-११) इत्यापस्तम्भः । यस्मै ददाति गां तस्य स्वभागो नियम्यते ॥ द्वौ बोलेतारौ वृत्वा यतरो नाऽऽश्रावये-
त्तस्मै वा इति । दद्यादिति शेषः । उज्जेतारौ द्वौ प्रकृतावप्येक उज्जयति एको हारियोजनं यजति तस्य लिङ्गं सर्पसत्रे कपिशयौ उज्जेताराविति ताण्डकेऽप्युक्तम् ।
द्विभागं वा ब्रह्मणे तृतीयमग्नीध्र इति । अथवा द्विभागं ब्रह्मणे तृतीय-
मग्नीध्र इत्येवं विभागः । तदाऽपि स्वभागे नियमः । सर्वेभ्यो वा सदस्येभ्य इति ।
अथवा सर्वेभ्यः सदस्येभ्य इति । अथवा ऋत्विग्भ्य इति । उदाकृत्य वा सा वक्षं चरेत् ,
इत्यादि । उदाकृत्य संस्कृत्य वक्षं चरेत् । यस्तामविद्वान्प्रतिगृह्णातीत्युक्तम् । एका सती-
(ऽसी)त्यनेन मन्त्रेण प्राकृतमन्त्रस्य प्रत्याम्नायः । सदस्यानां विधिः (इति) तां शत-
मानेन हिरण्येन निष्क्रीय शतमानमविदुषे दत्त्वा यजमानस्य गोष्ठे सहस्रतमीं विसृजति,
सद एत्य वि सुष इत्यादि त्रिरोजह्वान्तम् । यस्मा एकां गां दद्यात् साहस्रेऽधि ६ किञ्चि-
द्दद्यात् । दद्यादित्येके, इत्यापस्तम्बसूत्रम् । ततोऽनुबन्ध्याद्युदवसानीयान्तं कृत्वाऽन्यभा-
हवनीयं प्रणीय शान्तिहोमान्तम् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । मैत्रावरुणी वा
काठक इति भाष्यकृत् ।

यक्ष्ये गर्गत्रिरात्रेण शिशिरे तु यजेत्सुषीः ।

काठको वा महाश्रिर्वा सक्षेदान्तं प्रकल्प्य तु ॥ १ ॥

त्रैधातवीया सावित्रं चेष्ट्ये पक्षान्तरे तथा ।

बृह(बार्ह)स्पत्याऽनेन कुर्याद्द्वादशाहवदेव च ॥ २ ॥

रोहिण्यादिश्च संयुक्ता ऋषणी त्रिशता क्रयः ।

तथा सह सहस्रं तु विभज्यैवान्वहं ततः ॥ ३ ॥

अतिरिक्ता तु साहस्री एनी श्वेता तथैव च ।

उद्गृह्युच्छ्रितपृष्ठा स्याद्द्विचाख्यातो वामनस्तथा ॥ ४ ॥

उत्तमेऽहनि नीतासु दक्षिणासु तथैव च ।

साहस्री खलु कल्याणी नीत्वाऽऽग्नीध्रस्य मण्डपम् ॥ ५ ॥

घ्रापणं कलशस्यास्य पृष्ठे तार्प्यस्य लङ्घनम् ।

धिप्यनानामिष्टकारोपः सूत्रैर्वेधनमेव च ॥ ६ ॥

द्वादशैकादशाष्टौ च षड्वित्यादि तथैव च ।

प्रायश्चित्तं त्वकृत्यैवायोमा जिभ्यधुरे व च ॥ ७ ॥

अथ शब्दप्रयोगात्तु होममाहवनीयके ।

आग्नीध्रीये तथैकेनां रूपाणि च जुहोति हि ॥ ८ ॥

लोहिताय तथा स्वाहाऽऽज्येतायेति वा भवेत् ।

कर्णे अपित्वा विज्ञानं सा माऽसीत्यनुमन्त्रणम् ॥ ९ ॥

चतुर्भिर्मन्त्रैर्यष्टव्यं प्रजयाद्यनुषज्यते ।

तथा तिस्रस्त्रिंशतोऽप्यूर्ध्वाम्बेवैनां तु मिश्रयेत् ॥ १० ॥

आग्नीध्रादेस्तु दानं स्वादुदाहृत्येति संस्क्रिया ।

एकाऽसीति च मन्त्रेण ऋत्विजां च प्रतिग्रहः ॥ ११ ॥

शतमानेन निष्क्रीय गोष्ठे यष्टा समुत्सृजेत् ।

एका व्रतभुगेव स्यात्तथैव तु दशादयः ॥ १२ ॥

अथः कापेयका आद्येऽप्यहनोरुत्तरयोस्तथा ।

चतुरश्रचतुरश्रैव व्यत्यासेनाप्युपाक्रिया ॥ १३ ॥

यूपानामेव निर्माणमन्त्राद्यानां तथैव च ।

यस्मा एकां तु यच्चोक्तं न साहस्रेति केचन ॥ १४ ॥

अन्ये तु शबलीकर्म सौत्रामण्यादयस्तथा ॥ ४५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

वैदत्रिरात्रेण यो राज्यमाश्रंसमानो (ने) न
लभेत स एतेन यजेत ॥ १ ॥

वैदत्रिरात्रेण स्वराज्यकामः । वैदत्रिरात्रेण यक्ष्ये स्वराज्यार्थमिति । विष्णुदादि सर्वं
गर्गत्रिरात्रवत् । शबल्लिहोमान्तं प्रश्ने कृतेऽहीन एव वैदत्रिरात्रः ॥ १ ॥

तस्य अयास्त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे षोडशिमन्तो रक्ष-
तरं वामदेव्यं बृहदिति पृष्ठानि गर्गत्रिरात्रेणोच-
रेषां त्रयाणामहानि व्याख्यातानि ॥ २ ॥

इयान्विशेषः—अयास्त्रिवृतोऽतिरात्राः षोडशिमन्तोऽतिरात्रसंस्थाः । श्रिद्धं गर्गवि-
रात्रवत् । अनिकायित्वात्षोडश्याहिकानां गुणविकारः ॥ २ ॥

छन्दोमपवमानेन पशुकामः ॥ ३ ॥

यजेतेति शेषः । छन्दोमपवमानेनातिरात्रेण यक्ष्ये । पशूनवाग्रवानीति संकल्पः ।
सर्वं गर्गत्रिरात्रवदहःकलसिश्च ॥ ३ ॥

अन्तर्वसूनां पशूनामोति ॥ ४ ॥

अन्तर्वसूनां त्रिरात्रेण यक्ष्ये पशुमान्भूयासमिति संकल्पः । ग्रन्थेऽहीन एवान्तर्वसुः ।
सर्वं गर्गत्रिरात्रवत् ॥ ४ ॥

पराकेण स्वर्गकामः ॥ ५ ॥

यजेतेति शेषः । पराकेण यक्ष्ये स्वर्गप्राप्त्यर्थमिति । सर्वं गर्गत्रिरात्रवत् । सर्वेषां
शबलिहोमः निकायिनां पशुकलसिश्च ॥ ५ ॥

अत्रेश्वतुर्विंशत्तुरात्रश्चत्वारोऽस्य वीरा आजायन्ते

सुहोताः सूद्राता स्वध्वर्युः सुसभेयः ॥ ६ ॥

तथैव चत्वारश्चिरात्रा निकायिनः । अत्रेः प्रथमश्चतुरात्रस्तस्य कर्मणिश्चतुरात्रेण
यक्ष्ये प्रनार्यमिति । विष्णुदादि द्वादशाहवदारम्भकालादिसांशितिकाठको वा । तस्य
कर्मसु होता ऋग्वेदकुशलः, उद्गाता सामवेदकुशलः, अध्वर्युर्जुर्वेदकुशलः, सभेयश्च-
न्देन ब्रह्मा लक्ष्यते । सभेयो ब्रह्माऽऽथर्वणवेदकुशलः । एवं चत्वारो जायन्ते ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमः प्रथममहः ॥ ७ ॥

द्वादशाहवदौषध्यान्तमग्नौ समन्वारम्भहोमः । रात्रौ वसतीवरीः परिहृत्य
पयोविशसन्नान्तं कृत्वा परिस्तरणान्तम् । महारात्र इत्याद्यग्निष्टोमः । अग्निं युनज्मि०
ऐन्द्रवायवाग्रः पूर्वस्मिन् रुक्मपक्षमाश्रित्याऽऽग्नेय एक एवातिग्राह्य आश्विनं गृहीत्वाऽति
(अग्नि) वृद्ध्यां परिवीयाऽऽग्नेयमग्निष्टस्योत्तर ऐन्द्रः । अथोपशयनिर्देशः । द्वादशशतं
ददाति । यज्ञायज्ञीये नमस्तेऽस्तु० पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ॥ ७ ॥

उक्थ्यो मध्यमोऽतिरात्रश्चतुर्विंशताः पवमाना

उद्यन्तस्तोमा एवमितरेषां त्रयाणामहानि व्याख्या-

तानि ॥ ८ ॥

धोभूत उक्थ्यः । ऐन्द्र एक एवातिग्राह्यः, शुक्राग्रः । पशुकाले त्रिवृद्ध्यां
परिवीयाग्निष्टस्य दक्षिणत ऐन्द्राग्र उत्तरत (स्तृतीये) सावित्रं दक्षिणतस्तृतीये सार-
स्वतम् । अथोपशयनिर्देशः, द्वादशशतं ददाति । पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ।

धोभूत उक्थ्यः सौर्य एवातिग्राह्य आग्रश्चण्डः । पशुकाले त्रिवृद्ध्यां परिवीयाग्नि-

छप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । अथोपशय-
निर्देशः । द्वादशशतं ददाति । पत्नीसंयोजान्तमहीनसंततयः । रात्रौ परिस्तरणान्तम् ।

श्रोमूते महारात्रे नुद्ध्वा, अतिरात्र स्तस्मिन्बोडशिग्रहणं, सर्वे अतिग्राह्या उत्तरज्य-
हपसे आग्नेय एक एव, ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निछप्रभृति दक्षिणतः पञ्चमे मारुत-
मुत्तरतः षष्ठे (अन्त्ये) बार्हस्पत्यं दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । अथोपशयः । द्वादश-
शतं ददाति । तिरोअह्वान्तमनूबन्ध्यावपायां हुतायां पात्नीवतकर्म । अग्नेर्विमौकसो-
ममुदवसानीयान्तम् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी च । मैत्रावरुणी वा काठकपर्श ॥८॥

जामदग्न्येन । पूर्वान्पोषान्पुष्यन्ति ॥ ९ ॥

एताः श्लोकप्रसिद्धान्प्रजापशुघनपोषान्पुष्यत्संपादितवान् । यस्मादेव जमदग्निः पुष्टि-
हेतुयागप्रवर्तकस्तस्माज्जामदग्न्यौ तद्वंशोत्पन्नौ द्वौ पितृपुत्रौ पुष्टिमन्तरेण तथैव पण्डितौ
दरिद्रौ न जानाते नोत्पद्येते । यद्वा वृथैव पण्डितं स्वकीयं देहं न जानाते । अधमर्थः—
पुष्टिसंप्रदायस्य जमदग्निना प्रवर्तितत्वात्तद्वंशे कोऽपि दरिद्रो नास्ति । यदि कश्चित्प्रमा-
दात्स्यात्तथाऽपि नैरन्तर्येण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमन्तरेण वृथा पण्डितौ न स्त एवेति भाष्य-
कारः । अथ विधत्ते—‘एतानेव पोषान्पुष्यति य एवं विद्वान्श्चतुरात्रेण यजेत’
(तै० सं० ७-१-९) इति । जामदग्न्येन चतुरात्रेण यक्ष्ये, पुष्टिमवाप्नवानीति ।
सर्वं पूर्ववत् ॥ ९ ॥

अत्रोपसत्सु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति । आग्नेय एकक-
पाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपालः
सौम्यश्चतुष्कपालः । सावित्रः पञ्चकपालः । धात्रः
षट्कपालः । मारुतः सप्तकपालः । बार्हस्पत्योऽ-
ष्टकपालः । मैत्रो नवकपालः । वारुणो दशक-
पालः । ऐन्द्र एकादशकपालः । वैश्वदेवो द्वादश-
कपालः ॥ (ख० १६) ॥ दर्विहोमा भवन्ति । अग्ने
मेहोत्रं वेरध्वरमां पितरं वैश्वानरमवसेऽकरिन्द्राय
देवेभ्यो जुषतां हविः स्वाहा । देवावग्निना मधु-
कक्षयांश्चास्मि यज्ञं यजमानाय मिमिक्षतम् । देव
विष्णुर्वर्धेमं यज्ञं यजमानायानुविक्रमस्व । देव
सोम रेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैषि । देव

सवितः सुषावित्रमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायानुसु-
 वस्व । देव धातः सुधाताऽद्यास्मिन्यज्ञे यजमाना-
 यैधि । देवा ग्रावाणो मधुमतीमद्यास्मिन्यज्ञे
 यजमानाय वाचं वदत । देव्यादितेऽन्वद्येयं यज्ञं
 यजमानायैधि । देव्यादिते स्वादित्यमद्यास्मि-
 न्यज्ञे यजमानाय सुनवस्व । देव्यनुमतेऽ-
 न्वद्येयं यज्ञं यजमानाय मन्यस्व । दिव्या
 आपोऽत्र नम्यध्वमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाय ।
 सदः सदः मजा वा नृबुर्जुषाणः । देवेन्द्रेन्द्रि-
 यमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि । देव त्वष्टः
 सुरेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि ।
 इति प्रतिनिगद्य होमाः । इन्द्राय देवेभ्यो जुष-
 ताः इविः स्वाहेति सर्वत्रानुषजति ॥ १० ॥

पुरोडाश आसूपसत्स्वस्तीति पुरोडाशिन्यः । पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति (७-१-
 -९) इत्युक्तम् । उपसदस्त्रिविधा आग्नेय एककपाल इत्याद्या यत्र समाम्नाताः पुरोडाशा-
 स्तेषामौपासने श्रवणं निर्वापादयस्तूष्णीं दर्विहोमा आज्येन उपसदामा(द्या)ज्यप्रत्याम्नायः,
 आज्येन प्रधानाहुतयः—अग्ने वेहोत्रमिति यथालिङ्गं जुहोति । जुह्वामुपस्तरणाभिषर्षणं
 च । इन्द्राय देवेभ्य इति सर्वत्रानुषङ्गः । वैश्वदेवान्तं कृत्वा व्याख्याता द्विरात्रे तद्वदुप-
 सदाहुतिमन्त्राणामुच्चारणमेवं पूर्वाह्ने अपराह्ने च । अहःकलसिश्च पूर्ववाजिकायपशुकल-
 सिश्च ॥ १० ॥

वासिष्ठस्य सप्तसर्पः । यः पुण्योऽर्हीन इव
 स्यात् ॥ एतेन यजेत ॥ ११ ॥

वासिष्ठस्य संसर्पेण चतुरात्रेण यक्ष्ये, पुण्योऽर्हीन इति व्याख्यातं द्विरात्रे तद्वत्फलवादः ।
 अत्र चतुरात्रवत्सर्वमहःकलसिश्च ॥ ११ ॥

विश्वामित्रस्य संजयो भ्रातृव्यवान्यजेत ॥ (स्व० १७) ॥ १२ ॥

विश्वामित्रसंजयेन चतुरात्रेण यक्ष्ये भ्रातृव्यनयार्थं, सर्वमतिरात्रवदहःकलसिश्च ॥ १२ ॥

अथ पञ्चरात्रोऽभिधीयते—

संवत्सरस्य पञ्चाहेन भैव जायते ॥ १३ ॥

॥ एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजेत भैव जायते (७-१-९) इति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते—

प्र सदृशं पशूनाप्नोति ॥ १४ ॥

ब्राह्मणेऽपि व्याख्यातामिदम् ॥ १४ ॥

अथ सभायां वक्तृत्वाविशेषं कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्रं विधत्ते—

वाचः भवदिता भवति ॥ १५ ॥

य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजेत प्रवदितैव वाचो भवति । अथो एनं वाचस्पाति-
रित्याहुः (७-१-९) इति ब्राह्मणशेषात् । पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, प्रनामषाप्नवानीति ।
पापक्षयः फलम् । अथवा पश्वर्थं, सुष्ठुवाचः प्रसरणार्थमिति वा फलनिर्देशः । सर्वं ब्रह्म
शाहवत् । शिशिरादिमहाग्निः काठको वैष्वस्यन्तं वसतीवरीः परिहृत्य परिस्तर-
णान्तम् ॥ १५ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः । सप्तदश उक्थ्यः ।

पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् ॥ १६ ॥

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादित्रिवृदग्निष्टोमः । पाक्षिकस्य प्रथमविकारः । आग्नेय
एवातिग्राह्य ऐन्द्रवायवाग्रं त्रिवृदग्न्यां परिवायाऽऽग्नेयमुपाकरोति । तस्योत्तरतो यूपं मीत्वा,
ऐन्द्रमुपाकरोति, अथोपशयः पूर्ववत्, दक्षिणा पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । पाक्षिकस्य द्वितीयविकारः । ऐन्द्र एवातिग्राह्यः । शुक्राग्रः
पशुकालेऽग्निष्टस्य दक्षिणत ऐन्द्राग्रम् । अग्निष्टोमप्रभृत्युत्तरतस्तृतीये सारस्वतमुत्तरतश्च-
तुर्थे सौम्यम् । अथोपशयः पूर्ववद्दक्षिणा पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् । अथोऽतिग्राह्यः । ननु महाव्रतप्रयुक्ता
अतिग्राह्याः । ननु प्राजापत्यः पशुः षोडशिनश्चात्राग्निष्टोमेऽपि चतुर्थे चतुरात्र इति
वचनादग्निष्टोमवदेव ऋतुकरणमैन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टोमप्रभृति दक्षिणतश्चतुर्थे
वैश्वदेवमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । अथोपशयः पूर्ववद्दक्षिणा तृतीयसवन आग्रयणं गृहीत्वा
षोडशिमहणमग्निष्टोमचमसैः ऽर्च्य षोडशिष्टोमः । पत्नीसंयान्तम् । स्तोत्रप्रयुक्तं च
सर्वं महाव्रतवदहीनसंततयः ॥ १६ ॥

विश्वजिन्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ १७ ॥

विश्वजिन्नामाऽग्निष्टोमविकारः कश्चिदेकाहः । सोऽत्रातिरात्रविकृतिस्त्वमापादितः पञ्च-
ममर्हन्वति । स पुनः सर्वपृष्ठो रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैवताख्यानि पृष्ठस्तोत्रगतानि
साधानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः ।

ननु द्विराप्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु अहर्गणेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेत् । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गतोऽहःशब्दः षष्टि-
षटिकात्मकादिनः । द्विरात्रिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एतदेकं विशेषलिङ्गम् ।
अहःसंघो द्वितीयम् । द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते । तत्र ह्यभीन्धत
एष दीक्षाभिरित्युक्त्वा दीक्षायुग्माणि बहुपन्यस्तानि द्वाभ्यां लोमप्रदान्ति द्वाभ्यां त्वचं
द्वाभ्यामुत्तुङ्गाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जनमात्मदक्षिणं वै सजम्, इति ।
तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः (८-१-१०) ।

ननु—त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोके प्रसिद्धोऽर्थः । वाक्यशो-
षादवत्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणामुपास्मै गायता
नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये
लोके वेदयोः समानबलत्वादुपाधयो विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेन्मैवम् । लौकिकार्थस्वी-
कारपक्षे विधिवान्वयेऽर्थलैगुण्यम् । अर्थवादवाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकमित्येवं विध्य-
र्थवादवाक्ययोर्वैयर्थ्यधिरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यादत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव
विधिवान्वये नियतोऽर्थः (१-३-९) ।

नन्वेवं श्रूयते — ‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः’ इति । किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु
साधनेषु संपद्यते, किंवा स्तोममात्रसंबन्धि । तत्र त्रिवृदग्निष्टुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य
त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते सा सर्वा त्रित्वेन विक्रि-
यत इति प्राप्ते ऋम्—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथाऽपि
वेदे रुदव्या स्तोमवाची । त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रम-
णादत्र स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम् (१०-६-७) ।

ननु — ‘विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति’ इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुतः,
प्राप्तत्वात् । तथाहि ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनपवमानानन्तरभावीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि
स्तोत्राणि सन्ति । ‘आमि स्वा शूर नोनुमः’ ‘कया नक्षिप्र आ भुवत्’ ‘तं वो
दत्समृतीषहम्’ ‘तरोभिर्वो विद्वहसुम्’ इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्त-
दशस्तोमतामापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्मणोक्ताविधा-
नेन सप्तदशधाऽऽभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते—सप्तद-
शानि पृष्ठानि इति चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त
इत्याद्यः पक्षः ।

रथानरपृष्ठमृहपृष्ठयोज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्व-

शब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यतीति द्वितीयः पक्षः ।

सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्पृष्ठानि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकैरैवतसामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित् ऐकाहिकत्वा-
ज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव न तु षडहविकृतित्वं तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि षट्पृष्ठा-
न्यतिदिश्यन्ते (७-३-१) ।

नन्विदमाम्नायते— ‘ विश्वजित्सर्वपृष्ठः ’ इति । षडहे षट्सहस्रं क्रमेण रथंतर-
बृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठस-
मानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुणान्मोरन्तरा-
लरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथावचनं देशव्यवस्थेति
संशयः । पृष्ठकार्यगमकेण पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते ।
वचनं चैवमाम्नायते— ‘ पवमाने रथंतरं करोत्यर्धवे बृहन्मध्यः । इतराणि वैरूपं होतुः
पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाकरं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम ’ इति । वचनं हि
न्यायाद्बलीयः । तस्माद्देशविशेषा व्यवस्थिताः (१०-१-९) ।

श्वभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्र ऐकाहिकः । अतिग्राह्यास्तथा । शुक्राग्रः । पशुका-
लेऽग्निप्रभृति दक्षिणतः पञ्चमे मारुतमुत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यम् । पुनरपि दक्षिणतः षष्ठे
वारुणम् । अथोपशयः । सर्वस्वदानम् । द्वादशशतमेव दक्षिणा छन्दोगवचनात् ।
सर्वं तिरोअह्नान्तमनूबन्ध्यायां वपायां हुतायां पात्नीवतः कर्मशेषमग्निष्टोमवदुदवसा-
नीधान्तं सौत्रामणी मैत्रावरुणी च ॥ १७ ॥

अभ्यासकृत्येन ॥ १८ ॥

यमेतेति शेषः । अभ्यासकृत्यो द्वितीयः । अभ्यासकृत्येन पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, सर्वका-
मार्थम् । आहारपृथक्त्वेन सर्वं पूर्ववत् । अनेका पशुकल्पादिश्चाहर्योगविशेषः । प्रथमोऽग्नि-
ष्टोमस्तत्र उच्यते । अतिरात्रास्त्रिष्वहःसु आग्नेयाद्या अतिग्राह्या एकैकस्मिन्नेकैकम् ।
चतुर्थे षोडशी उच्यते षडैव कर्तुं करणम् । उच्यते इति वचनात् । अभ्यासकृत्य इति
कोऽर्थः, स्तोत्रविषयमेतत् ॥ १८ ॥

यं कामं कामयते तमभ्यश्रुतेऽग्निष्टोमस्तत्र उच्यतेऽ-
तिरात्रः । त्रिवृतो द्वे सवने पञ्चदशमेकं पञ्च-
दशे द्वे सवने सप्तदशमेकं सप्तदशे द्वे सवने
एकविंशमेकमेविंशे द्वे सवने त्रिणवमेकं त्रिणवे
द्वे सवने त्रयस्त्रिंशमन्यम् ॥ १९ ॥

व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

पञ्चशारदीयेन बहोर्भूयान्भवति ॥ २० ॥

पञ्चशारदीयस्तस्य कर्म—वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पञ्चशारदीयेन पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, बहोर्भूयासमिति संकल्पः । महाशियुक्तः सकाठको वा । ससेदान्तं प्रकृतिवत् ॥ २० ॥

अनुसंवत्सरं पशुबन्धेन यजेत ॥ २१ ॥

पशुबन्धेन यक्ष्ये, समारोपणादि मयित्वाऽऽयतने निधाय पश्चिष्टादि शाखाहरणादि, यूपान्हुतिं हुत्वा यूपच्छेदनकाल उपशयेन सह पञ्चविंशद्यूपानां छेदः । पान्तीवतस्य च वेदिकाले त्रयस्त्रिंशद्व्यासमात्रां चतुस्त्रिंशदुपरां रज्जुं मत्वा तस्यास्तृतीयेन मागेन चतुर्भिः पश्चात्पद्भिः प्राची त्रिभिः पुरस्तादिति पाशुकीं वेदिः । दशपदोत्तरवेदिः । शम्याभावेति केचित् । यूपैकादशिनीं विमाय पृथ्वीर्वत्सतरीश्चाऽऽलमन्ते । युनाजि तिल इति सूचः सक्ताभिमन्त्रणं केचिदिच्छन्ति । आज्याभिमन्त्र्याग्निष्टे प्रथमांश्चतुर्दश यूपान्मिन्वन्ति, उदगपवर्गान्यत्यासेन त्रयस्त्रिंशतं मीत्वोत्तरोत्तरतश्चतुस्त्रिंशतं व्यत्यासेन ॥ २१ ॥

सप्तदश पृथ्वीरुक्षः पञ्चवर्षानानयन्ति सप्तदश

पृथ्वीर्वत्सतरीस्त्रिवत्सा अभवीताः ॥ २२ ॥

अधोपशयनीयानां षड्मुपाकरणकाले सप्तदश पृथ्वीः पृथिव्या उक्षः पञ्चवर्षान्पूतः सप्तदश वत्सतरीस्त्रिवत्सास्त्रिवर्षा रानीवादिगुणयुक्ता आनयन्ति नतूक्षः सप्तदश । अग्निष्टप्रभृति व्यत्यासेनोपाकरोति दक्षिणापवर्गानिन्द्रामरुद्दयस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अथ वत्सतरीर्योऽग्निष्टमारम्योत्तरतो दशप्रभृति व्यत्यासेन मरुद्दयस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति दक्षिणापवर्गान् । अधोपशयनिर्देशः । सर्वैकेकादशिनीवत् ॥ २२ ॥

तान्भोक्षितान्वयमिष्टुताने(नि)तरानालभन्ते ॥ २३ ॥

भोक्षणादिपर्यग्निकरणान्तं तन्त्रेणोष्ठां(क्षां) वत्सतरीणां च । तन्त्रेण संस्कारो वत्सतरीणां पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा ॥ २३ ॥

इतरानुत्सृजन्ति ॥ २४ ॥

उष्ठां(क्षां) च पर्यग्निकरणं कृत्वेतरानुत्सृजन्तीत्यर्थः । वत्सतरीभिः कर्म-समाप्तिः । तन्त्रेण वपाप्रचारः । मरुद्दयो वपां गवां मेदसामनुब्रूहि । एवं प्रेष्य, जातवेदो वपाभिरित्यूहः । अनुहो वाऽऽख्यातवादात् । वपाभिमर्जनान्तं कृत्वा तेजसो मे पशुभ्यो मे श्रुतमसि तेजो मे श्रुतमसि पशून् मे इत्यादि । धाता रातिरिति समिष्ट-यक्षां, इत्यादि संतिष्ठते पशुबन्धः ॥ २४ ॥

ततः संवत्सरे नवनीतपृथ्वीररुणा आनयन्तीत-
राश्वैवोक्षणस्तान्मोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरा-
नालभन्ते । मेतरान्मृजन्ति ॥ २५ ॥

आगामिन्यां वैशाख्यामेवं पशुनन्वः । नवनीतपृथ्वीवर्णा वत्सतरीः । अपूर्वावोक्षणः ।
(पूर्ववदवोक्षणम् ।) ॥ २५ ॥

ततः संवत्सरे पिशङ्गीः सारङ्गीरानयन्ति । ताश्च-
वैवोक्षणस्तान्मोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तराना-
लभन्ते । मेतरान्मृजन्ति ॥ २६ ॥

पुनरागामिन्यां वैशाख्यामेवं पशुनन्वः । तत्रारुणवर्णा वत्सतरीः । पूर्ववदवोक्षणदि-
(अपूर्वा एवोक्षणः) ॥ २६ ॥

ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति । ताश्चवैवो-
क्षणस्तान्मोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरानालभन्ते ।
मेतरान्मृजन्ति ॥ (ख० १८) ॥ २७ ॥

पुनरागामिन्यां वैशाख्यामेवं पशुनन्वे उक्षां (क्ष्मां) वयोवर्णादिविशेषादिषु वृत्तिः ।
क्ष्मादविरुद्धेऽस्मिन्पक्षे सवनीयाश्च तद्वर्णवयोविशिष्टा अन्या एवं वा प्रथममग्निं वा पशुन-
न्वेषु प्रथम उक्षाणः । तेषामेव पुनः पुनः संस्काराः । तत्रैव सवनीयाः । प्रथमप्रभृति उक्षाणां
वायव्या (व्याध्यादिर्य) दा तदा यद्युक्षणो रुद्र इत्यादि प्रायश्चित्तम् । तद्वर्णवयसमानीय
संस्काराः पर्यग्निकरणादयः ॥ २७ ॥

पञ्चमे वर्षे सोमा भवन्ति । त्रिवृदग्निष्टोमः ।
पञ्चदश उक्थयः । सप्तदश उक्थयः । पञ्चदशोऽग्नि
ष्टोमः । सप्तदशोऽतिरात्रः । पूर्वा पौर्णमासी-
मुत्थानं संपादयेदेत उक्षाणः सवनीया भवन्ति ।
अजोऽग्नीषोमीयोऽन्वहः पृथ्वीनालभते एवमे-
वोत्तरेणैन्द्रमारुता उक्षाणो मारुत्यो वत्सतरीः
॥ २८ ॥

यदा पञ्चसंवत्सरादूर्ध्वं सवनीयत्वाभावात् पूर्वमुक्षाणां संस्कृतानां नाशः, असंस्कृत-
मपि तद्वर्णवयसमालभेत (इति) छन्दोगमवचनात् ।

एकाहकायां बृहस्पतिः पुरोहित इत्यादि । अथवा सूत्रकारेण पञ्चशारदीयारम्भकाल-
स्यानुकृत्यात्सूत्रान्तरोक्तकाल एवाऽऽरम्भः । छन्दोगमतादाधिन्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यां
सप्तम्यामहर्ण्या वा पञ्चशारदीयस्य संकल्पादि, सप्तेदान्ते पशुनन्वैर्वक्ष्ये । इत्याद्येवं पशुनन्व-

७ २४७:] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४६३

कृत्वा पञ्चसंवत्सरमागामिन्यामेकाहकायां वा बृहस्पतिः पुरोहितेत्यादि द्वादशाहवच्छिशिरे
दीक्षन्ते, वसन्त उत्तिष्ठन्तीत्यादि, महाग्निः काठको ■ द्वादशाहवदौषवसध्वान्तं
कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदग्निक्षेमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अत्रैक एवाऽऽग्नेयः । षडहस्य
पूर्वज्यहवदत्र ग्राह्या इत्येके । पशुकाल एत उद्याणः सवनीयाः पञ्चमीयाः (श्वामीयाः) पर्यग्नि-
करणम् । मीमांसकमते तद्रूपाद्या इति । इन्द्राय मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टं० इति । श्रीन्सर्वास्तन्त्रेण
पशुयागः । द्वादशाहवदक्षिणा, पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ॥

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः शुक्राग्रः । श्रीनालभन्ते । उपशयः । पूर्ववत्पत्नीसंयान-
न्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्य आग्रयणाग्रः । उक्ष्णस्त्रीनालभन्ते । पत्नीसंयाना-न्तमहीन-
संततयः ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रवायवाग्रः षोडशी । न त्वतिग्राह्यः । उक्थ्यवदेव
कशुकरणमुक्ष्णस्त्रीनालभन्ते पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदशोऽतिरात्रः शुक्राग्रः । अतिग्राह्यत्रयं पशुकाल उक्ष्णामवशिष्टात्पञ्चा-
ऽऽश्रमन्ते । सर्वत्रोपशयानिधानानिर्देशश्च । इन्द्राय मरुद्भ्यो जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमाः ।
सर्वत्र तन्त्रेण वषायागः । इन्द्राय मरुद्भ्यो गवां वपानां मेदसामजुह्वीत्येवं निगमाः ।
इन्द्रस्य मरुतां जेयानमिति । अन्वहं सर्वत्र द्वादशाशतं ददाति । पाक्षिकस्य पञ्चानामङ्गां
विकारोऽतिरात्रं तिरोअहन्तं कृत्वा यज्ञपुच्छमिति सर्वं पूर्ववत् । तत उदवसानयिष्यन्तं
कृत्वाऽथ सौत्रमणी मैत्रावरुणी च ॥ २८ ॥

यशुक्षणो रुद्रोऽभिमन्येताग्रये रुद्रवते पुरोडाश-
मष्टाकपालं निरुप्याथान्यमुपाकुर्यात् । यद्यप्यु-
न्नियेतापोनज्जीयं चरुम् । यद्यवसोर्दिभैर्जतं चरु-
म् । यदि स० शीर्येत भौममेककपालम् । यदि श्वर्भं
पतेद्वैष्णवं त्रिकपालम् । यदि श्रोणः कूटो वा
बार्हस्पत्यं चरुम् । यद्यन्धः काणो वा सौर्यमेकक-
पालम् । यदि प्रसहाऽऽनयेयुरिन्द्राय प्रसङ्गत (न)
एकादशकपालम् । यदि सेनाया अभीत्वरिं विन्दे-
च्छार्दूलो वा हन्यादिन्द्राय यजत एकादशकपा-
लम् । यदि नश्येद्वायव्यं चरुम् । यद्यन्नेन मृत्युना
म्राजापत्थं द्वादशकपालम् ॥ २९ ॥

सर्वत्र निरुप्याथान्यमुपाकुर्यादित्यन्वयः । अन्यव्याख्यातम् ॥ २९ ॥

महाव्रते स्पर्धमानस्त्रिदशप्रियोमः । गौरुक्थ्यो

महाव्रतं गौरुक्थ्य आयुरतिरात्रः ॥ (स्व० १९) ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

चतुर्थान्तं महाव्रतम् । अन्तर्महाव्रतेन पञ्चाहेन यक्ष्ये भ्रातृव्यमर्थं परमरणार्थं वा । यदा भ्रातृव्यवतस्तदा नैमित्तिकोऽयं विधिरिति च्छन्दोगसूत्रकारमतिः । औपवस्यन्तं प्रथमपञ्चरात्रवत् । महारात्रे बुद्ध्वा त्रिदशप्रियोमः, ऐन्द्रवायवाग्रः पशुकलसिरनीका च प्रथमपञ्चरात्रवत् । आग्नेयोऽतिग्राह्यः । दक्षिणा अन्वहं द्वादशशतं, पत्नीसंयोजनम् ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः, ऐन्द्रवायवाग्रः, ऐन्द्रोऽतिग्राह्यः षोडशिकस्य द्वितीयः । पत्नीसंयोजनम् ।

श्वोभूते महाव्रतं गवामयनवत् । प्राजापत्यः पशुः कपेयानां ग्रास एव । सोमानीतादि सर्वजितिवत् । अतिग्राह्याः सांवत्सरिकवत्सर्वस्वदक्षिणा । केचिद्द्वादशशतमेवाऽऽमिकमिति । पत्नीसंयोजनमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्य ऐन्द्रवायवाग्रं नातिग्राह्यः । उत्तरव्यहपस आग्नेय एकः । अत्र षोडशी उक्थ्यश्चेत्तदेव क्रतुकरणं पत्नीसंयोजनम् ।

श्वोभूत एकविंशोऽतिरात्रः षोडशिमामुत्तरव्यहपस ऐन्द्र एक एवातिग्राह्यः । इतरथा तिरोअङ्गान्तं यज्ञमुच्छ्रमभूति अनूबन्ध्यावपायां पात्नीवतं कर्मोदवसानीयान्तम् । सौत्रामणी मैत्रावरुणी च ।

अत्र पुरुषमेवः पञ्चम इत्यापस्तम्बः । व्याख्यातः पूर्वमेव । अहःकलसौ विशेषः । अग्निष्टोमो वोषोत्तममयुतं प्रथमेऽहनीत्यादि दक्षिणतो विकल्प आघ्रातस्ताण्डके पाठाश्च ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

=====

*अथ द्वादशाहप्रस्तावे सर्वतोमुखं प्रतिनानीते—

सर्वतोमुखेन यः कामयेत सर्वमिदं भवेयमिति ।
मध्ये गार्हपत्याः । अग्निदिशं सौमिका विहाराः ।
त्रिभुत्वाच्यादिशि । पञ्चदशो दक्षिणतः । सप्त-
दशः पश्चात् । एकविंश उत्तरतः ॥

अहमेव सर्वस्येश्वरो भूयासमिति यः कामयेत स सर्वतोमुखेन यजेत । यथाऽऽह
भगवान्बौधायनोऽपि पैङ्ग्यशास्त्राब्राह्मणवाक्यान्युदाहृतवान् 'देवासुरा ह यत्र महासंभ्रा-
मः संयेतिरे तद् शिविरौशीनरो देवानां वर्गादसुराञ्जिगाय । तस्यो हेन्द्रे जितवरं
ददौ । स होवाच शिविनैष्ठ्यं भयं न गच्छेदिति । तं वर्षिष्ठीयप्रस्ये सर्वतोमुखेन
धान्यौषधकार । ततो ह वा एतच्छिवि नैष्ठ्यं भयं न यच्छति । यं कामयेता-
मपश्यं जयेदिति तं वर्षिष्ठीयप्रस्ये सर्वतोमुखेन याजयेत् । अनपजध्यमेव जयति ।
(बौ० श्रौ० १८ । ४९) इत्यादि । मोक्षार्थमेतत्कर्मैति भाष्यकृतम् । मध्ये गार्हपत्य
इति वचनात्तदेतावत्तलः शाला अनुदिशं मापयन्ति । प्रचरन्ति प्राश्नः प्रचरन्ति
दक्षिणा प्रचरन्ति प्रत्यश्च उदश्च प्रचरन्ति । तस्मान्मध्ये गार्हपत्यो भवति । प्रति-
दिशं सौमिका विहाराः सदक्षिणा शालामुलीयाद्याः । दक्षिणद्वारसमीपे दक्षिणाग्निकल्पनम् ।
सर्वत्र देशभेदाद्विभेदः । स्तोत्रभेदाच्छब्दभेदः । त्रिवृतादि प्रतिदिशं दिग्भेदाच्च ।
पञ्च हि (प्रि)कान्येतान्यहानि द्वादशाहे दशरात्रकाणि । तस्माद्द्वादशाहवर्मा अही-
नवर्माश्च प्रवर्तन्ते । तत्कर्म द्वादशाहवर्माकाशः शिशिरे दीक्षन्त इत्यादिव्याख्यातः ।

अत्र बौधायनीये द्वैधसूत्रे विशेषः—'चिन्वीत सर्वतोमुखेऽग्निमिति बौधायनः । न
चिन्वीतेति शालीकिः । अत्रो ह स्माऽऽह मौद्गल्यः पूर्वस्मिन्नेवाग्निचय इतरेषु सावित्राः
स्युरिति । इत्येतदपि न कुर्यादित्याक्षीगविः' (बौ० श्रौ० २३।१९) इति ।

अत्रेयं पद्धतिः—उक्तकाले प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा सर्वतोमुखेन काठकाग्निधुक्तेन
* द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये । अहमेव सर्वस्येश्वरो भूयासमिति संकल्पः । विष्णुदासे ।
ततः सोमप्रवाकवरणम् । एक एव सोमप्रवाकः । स प्राह महादेवयज्वनः सोमो भवि-
ष्यति तत्र भवताऽऽध्वर्यवं कर्तव्यम् । अथ प्रश्नः—क ऋत्विज इत्यादिनाऽहीनः
सर्वतोमुखस्त्रिवृत् । पित्रुपस्थानान्तम् । एवं ब्रह्मणस्तृ(स्त्रि)वृत्ति ब्रह्मत्वं कर्तव्यमिति । एवं
हीनं कर्तव्यमिति । क इत्युक्तेः सर्वतोमुखस्तृ(स्त्रि)वृत्क ऋत्विज इत्युक्ते नारायणशर्मादयः ।
का दक्षिणा इत्युक्ते द्वादशशतदक्षिणा इति । तृ(त्रि)वृत्ति हीनं गायत्रं कर्तव्यमिति स्वे(श्ये)न
विधिना प्रवृत्तिः । चतुर्णां वरणमाश्रित्य प्रयोगः—पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि पञ्च-
दश इति च विशेषः । उद्गातृवरणान्तं पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि पुनश्च यज्ञशर्मण
इत्यादि । सप्तदश आध्वर्यवमित्यादि पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि एकाविंश इति विशेषः ।
एवं प्रातिविशि सोमप्रवाकवरणं कृत्वा समन्त्रकं वरणं कृत्वा मधुपर्कः । इतरेषामेवम् ।

* अथ केचित्तैषातवीयामिच्छन्ति, सहस्रदक्षिणाविधानात् ।

सर्वेषामृत्विजां वरणमिति भाष्यकृत् । तस्मिन्पक्षे प्रागादिक्रमेण मधुपर्कस्तन्त्रेण देवतो-
पस्थानं तन्त्रेण ततो नान्दीश्राद्धम् । सावित्रमग्निं चेष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति
संकल्पः । शर्कराणामुपकल्पनं विहारकल्पादिः शम्यामात्रेण (भ्रमणं) गार्हपत्यं परि-
लिख्य द्वादश (प्र)क्रमेण चतुर्विंशतिप्रक्रमेण वा दार्शिकी वेदिः । प्रतिदिशं सौमि-
कविहाराः सह दक्षिणाग्निशालामुखीयसदोहविर्धानाग्नीध्रीयाभिः सर्वासु दिक्षु पुरुषस्य
दक्षिणहस्तभागे दक्षिणाग्निं मार्जालीयं च सव्यहस्तभागे प्रवर्ग्यदिशाग्नीध्रशामित्रोत्तरचा-
त्वालाः । गृहे दीक्षापक्षमाश्रित्य प्रयोगः—पक्षे एवं दार्शिकवेदिचतुष्टयं कृत्वा
संभारयजुरादिसनीहारप्रस्थापनान्तं कृत्वाऽप्रवृत्ते दीक्षापरिमाणे द्वादशेऽहनि पृथक् पृथग-
रण्योः समारोप्य य इहाध्यवस्येदिति विधिना गमनं यदि बहिर्दीक्षणीया तदा शर्कराणा-
मुपकल्पने कृते—अरण्योः समारोपणं देवयजनाध्यवसानमग्निं मथित्वोपावरोह्य गार्हपत्ये
निदधाति ।

प्रतिविहारं षोडशर्त्विजो भवन्ति । प्रतिविहारं पात्रभेद ऐष्टिकानां षाण्णिकानां सौमि-
कानां च प्रतिविहरणादि सर्वं सौमिकं क्रियते औदक्सात्रीयायाः प्रतिविहारं द्रव्यनि-
र्देशः । केचित्तन्त्रेणेति । प्रतिविहारं संभारयजूंषि स्वे स्वे स्थाने सोमपरिवे(पे)षणम् ।
सकृदहोता पूर्वस्मिन् विहारे प्रतिविहारं वा स्वे दक्षे सर्वत्राऽऽवर्तते सर्वविहारेषु संभवतां
युगपदनुष्ठानं दीक्षणीयायामग्न्याधानयाजमानेष्वग्न्यभिधानामनूह इत्यापस्तम्बमतिः ।
केचिदहं कुर्वन्ति । अग्निं गृह्णामि सुरधान्ये मयो भुवो य उच्यन्तमारोहन्ति सूर्यमहने ।
आदित्यमित्यादि स्वेष्वयतनेषु मनीषया । इमा और्जमित्यादि । अग्नयो हव्यवाह इह
तानावहन्तं, ऊहपक्षे अनूहपक्षे च । दैक्षणीयः हविर्दिदमेवां मयीति । अन्तराऽग्नी सर्व-
विहारेषु भेदेन इह प्रजा० सकृदेवानूहेन । इमे पितृणामग्नयो वाङ्मन्या पितृभ्य आ ।
तान्पूर्वं इत्यादिवदनूहो वा । इदमहमग्निस्तन्त्रेण अनूहेन पयस्वती चाग्ने व्रतपते० पूर्व-
स्मिन्विहारे । सर्वानग्नीनिभिसंधाय सकृदनुहेन प्रणीताप्रणयनमधिकारेण । ओं निर्वपत ।
अग्निः होतारमित्यनुहेन । अत्रानूहो वा चतुःशिखण्डा० भूमयो भूत्वा महिमानं एषोषु
ततो देवस्यो वर्धन्ते पयांसि । यज्ञिया यज्ञान्० ईडेऽन्यः० इत्यनूहः । और्णामृदूनि
प्रयमानि स्थोनं देवेभ्यो जुष्टानि सदन(सदनेभ्यः) वर्होषि । आज्यमसि भेदेन तत्र
तत्र गत्वाऽवेक्षणमाज्यं मन्त्रेण शक्यत्वात् । अग्निराज्यमाज्यैरापः० शक्यैरिमात्य-
ज्ञान्० शुक्राणि वः शुक्रासु ज्योतीषि वो ज्योतिःषु आ द्विषु ये चूर्णपञ्चानां वो वातानां
उत्तरेष्ववीत्यशब्दस्थ वःशब्दः हविःशब्दस्यानूहो वा सर्वं नृदेवानां को देवता(ना)मभ्यः
अशिश्नेम वर्हिष्यन्तः पृथिव्यां चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशसो युव(वयु)नानि वस्ते० कामे
पुक्ष्व यजमानाय कामान् । शिवाश्च मे शम्भाश्चैषि स्थोनाश्च मे सुषदाश्च मे स्तौर्जे-

स्वत्यश्च मे पयस्वत्यश्च स्तौषमूर्जं मे पिन्ध्वं० उग्रास्थो ग्राहं० मभिभुवस्य० अमि-
भूम० यज्ञशब्देषु सर्वत्रानूहः । एषु यज्ञेषु० केचित्तु—भाष्यविरुद्धमिति व्याचक्षते ।
अविशोभायेत्यनूहः । तेजिष्ठस्य स्वाभिधानादूहपक्षे—अवमृषवदधुनज्जि वः
जातवेदसः । इन्धाना वः ययं वः ये मे अग्नय एषां यज्ञानां ऋष्यात् अनुहो वा ।
तेजिष्ठा वः या वो अग्नय० व्ययध्वं मा वो दधन् । विधृतीभिर्विशो यन्त्राभिः विशो
यन्त्रानुदमाना अरातीन् सीदन्त्यो देवीः सुकृतस्य विधृतयः स्वधृतयः० मयि धारयत
इमे व्रतस्तरा उभयस्य धर्तार विधर्तार प्रयानानामुतानुयाजा० आरोहत पयो जुह्व०
जुह्वस्य धृताच्य गायत्र्याम्यः कविभिर्जुषाणाः । अव्ययमाना यज्ञाननुच्छध्वं समीच्यो
यज्ञं नया स्थोपदेवानाग्नेयेन० उपभृद्भिः० सपत्नान्० दोहैर्यज्ञान्० सुभृदस्योपभृतो
धृताच्य त्रैष्टुभेन छन्दसा विश्ववेदसः । उत्तरं पूर्ववत् । अघरं ध्रुवाम्य ध्रुवाः स्य धरण्य०
इत्यादि स्योना मे सीदत सुषदा प्रथित्वां दिवि सीदत इमे सुवा अभिजिघ्रति होमा-
न्वत्क्षरा० सर्वा यज्ञानां समञ्जन्ति विष्टा० इमा स्थास्यो धृतानां पूर्णा अच्छिन्नपयसा
शतधारा उत्सा शेषं सवनीयवत् । आसन्नाभिमन्त्रणं क्रमेण । चित्तिः स्तुगित्यविकारेण
सकृदङ्गिरसो० एषां यज्ञानां० उच्छिष्य० इत्यनूहेन । अग्न्यन्त्यभिधानादि ऊहपक्षे—
उच्छिष्या अग्नयो यजमानायेषिष्ठ निशुष्माऽभिदासते । अग्नयो देवेद्व मन्विद्ध मन्त्र-
जिह्वा मर्त्यानां ते होतारो ऊर्ध्वं० सीमद्धा अग्नय आहुता स्वाहाकृता० मनस्य प्राजा-
पत्यादिमनोभिर्माहुतैराविशत० वागस्यैन्द्री० भेदेनान्वारम्भः । केचिन्मुख्यस्थान्वारम्भ-
मिच्छन्ति । विप्रतिषेधादत औहेन वा—वाचः स्यैन्द्रः सपत्नस्तथयो वाचामेन्द्रियेणा-
विशत । देवाः पितर० इत्यविकारेण । अग्नय इदमित्यग्राग्निम्य इदं० वसन्तानृतूनां
प्रीणामि ते मा प्रीताः प्रीणातु ग्रीष्मानृतूनां प्रीणामि ते माः प्रीताः प्रीणातु वर्षाजृ-
तूनां प्रीणामीत्यविकारेण शरद ऋतूनां प्रीणामि प्रीण(णातु)न्तु हेमन्तशिशिरावित्य-
विकारेण । एको ममैकेत्यविकारेण । आज्यभागानुमन्त्रणे विशेषः—अग्नीषोमयोरहं
देवयज्ययामिः । केचिद्देवयज्यया(इति) । केचिद्ग्रीषोमीयानामहं देवयज्ययामि-
रिति । तथैव प्रधानानुमन्त्रणम् । अग्नयो मा दुरिष्ठात्पातु सविताऽवश्च ऋसात्तमेतैर्जुष्टं०
सुरूपास्मिन्पुरोडाशखण्डे इडादेवता परा सुरूपवर्षवर्ण० इत्यविकारेण । देवताभिधा-
नात् । इडे भागं जुषध्वं जिन्वगा जिन्वार्वतः । तासां वो मह्यमाणस्य० मार्जनं पूर्व-
स्मिन्विहारे यत्र चतुर्धाकरणं त्रेधाकरणं वा तत्राऽऽवर्तते आग्नीध्रभागान्तमेता वो
अग्नयः समिधस्ताभिर्वर्षध्वं० इति प्रकृत्या वाऽयं ते अग्न इत्यनूहः । अन्यभिधानाद-
धवा यं वो अग्नय अग्नयो नः जातवेदस अग्नयः संदहत० सप्तहोता तन्वेण । वेदि-
र्बहिरित्यनूहः । केचिद्देवयो बर्हाषि श्रितानि हवींशीघ्रा० आज्यानि० याज्या० बर्हि-

षामहं देव यज्ययाभिः० याजस्य मा प्रसवेनोद्भूतैरुद्गमप्राप्तु० निग्राभैरधरान्० सम-
 ज्जन्तां बर्हीषि हविर्भिधृतै० दिव्यमित्यादि उज्जितयो(र) विकारेण—एमा अम्मन्०
 सा मे सस्याऽसीत्यविकारेण रोहितेन वोऽग्नि० गमयन्तु हरिभ्यां वः इन्द्रमगमयतु
 एतशे नव दिवः सीला अवतताः० आद्धधुत्थिताः । तैः सहस्रकाण्डैरोषधयो मो०
 वि ते मुञ्चामित्यविकारेणशेषमोक्तत्वात् । वि युष्माकं मुञ्चामि० इति वा धर्तृदस्मासु०
 विष्णूनां शंयूनामहं देवयज्ययाभिर्ब्रह्मेन० यज्ञा नमो वो यज्ञा नमो नमश्च वो यज्ञाः
 संतिष्ठन्व० (सर्वत्र) उप वो नमः० इष्टा यज्ञा औहेन वा । भेदेन वा इष्टा यज्ञा
 द्वाविणोदस आशीर्वन्तस्तेषां मेऽष्टानां० सोमानामहं देवयज्ययाभिः । इडाऽस्मानित्य-
 विकारेण । तेषामुपस्थानपक्षे भेदेनाऽनुमन्त्रण (पक्षे) यदि तन्त्रेण शक्यते (पाठितुं)
 तदाऽप्येवमूहः । यदि न शक्यते भेदेन द्वयोः संभवेत्तदा द्विवचनेनोहः । इडा-
 अस्माननुवस्तां धृतैर्यासां पदेषु वैश्वानर्यः शाक्यो यज्ञानास्थिता वैश्वदेव्यः । द्विवचनेन
 इहे (अ)ऽऽस्मान्ययोः पदयोर्वैश्वानर्यौ शाक्यो वावृधानोपयज्ञमास्थितौ वैश्वदेव्यौ ।
 एवं याजमानविधिः ॥

-- एवं दीक्षणीयादि सर्वत्र । एवं संस्थिता ध्रौवाज्यधारणं प्रकृतिवत् । उत्तरेण बहिः
 प्राग्वंशमित्यादि । त्वमग्ने० अयासि च० इत्यन्तं पूर्वस्मिन्विहारे । आ वो देवास
 इत्यादि पूर्णाहुत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । यज्ञस्योद्यमनार्थत्वात् । दीप्ता आहुतयो
 यजमानसंस्कारार्थत्वात्कृष्णाजिनादिसनीहारप्रस्थापनान्तं पूर्वस्मिन्विहारे सनीहारप्रस्था-
 पनात्पूर्वं समन्वारम्भोमः । अपेतमित्यादि द्वादशाहप्रकृतित्वात् । व्रतधरणादि पूर्वस्मि-
 न्विहारे ।

श्रोत्रे सोमपरिवेषणादि सर्वत्र प्रायणीयाकर्म । तत्र पूर्ववद्याजमानकृत्यम् । स्थाली-
 निधाने कृते सोमक्रयः सर्वत्र शुण्ठ्या क्रयः । एकामिष इत्यादि सलायः सप्त पदा०
 इत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । तो ते राय इति मा० ह२० सं देवी चाऽऽवर्तते । त्विषी-
 सन्तस्त्वेत्यावर्तते । तत्र तत्र पदनिधानं भेदेन पूर्वस्योत्तरतः दक्षिणस्य पुरस्तात् पश्चि-
 मस्य दक्षिणत उत्तरस्य पश्चादेवं गार्हपत्याहवनीययोः शीते भस्मनि—अपि पन्थां०
 आवर्तते । गायत्र इति च सर्वत्र दिशक्रमा एवं मुष्णीषं विशुज्य मैत्रावरुणाय प्रयच्छति,
 इतरेभ्यः प्रयच्छति । मित्रो न एही० इन्द्रस्योरु० उदायुषा० उर्वन्तरिंशं० एवेकस्य
 कृत्वेतरेषामावर्तते । ' प्रच्यवस्वे० इत्यादि प्रतिविहारमावर्तते । आतिथ्यायां पूर्ववद्या-
 भमानकर्मकरत्वात्पत्न्याः प्रतिविहारमन्वारम्भः । आतिथ्यायाः पूर्वस्थां शालायां
 व्रतदानं, तानूनपत्रग्रहणमिमिर्शनकघ्राणं प्रतिविहारमावर्तते । अत्रेवपि नयनपक्षे सर्वं
 सप्तमुज्य पिबति, आप्यायननिहव (योः) प्रतिविहारमावर्तते । कृतेष्वव्यवान्तरादि-

होपायनं मदन्तीभिर्मर्जनं च पूर्वस्यामेव । प्रवर्ग्यसंभरणं पूर्वस्योत्तरस्थ च द्वितीयतृतीययोर्लक्ष्यत्वात् प्रवर्ग्यः । प्रवर्ग्यपात्राणामपि भेदः । नमो वाचे० तन्त्रेण । तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन मेरुनिधानकाले पूर्वस्यां निधायोत्तरस्य अनाधृष्या० इत्यावर्तते । अपश्यं गोषा० नेत्यूहः । तन्त्रेण । केचिद्वेक्षणस्याशक्यत्वाद्भेदेनेति भाष्यकृतम् । तस्मिन्पक्षे—अपश्यं गोषावनिपद्यमानाविति । अस्मिन्सर्वतोमुखे तन्त्रेण भेदेन पर्यायेणेति यदुक्तं तथाजमानस्य । धर्मशेषभक्षणकाले संसृज्य पूर्वस्मिन्नेव भक्षणं—हुतं हविः० यदि हुतानि हवींषि पितरो न स्थो मा मा हिंसिष्ट । केचिदूहेन—हवींषि पितरौ न स्थो मा मा हिंसिष्ट० । अस्याम वो देवौ धर्मौ मधुमतः० इत्याधिकारेण कर्तृत्वात्त्वात् । अशीमहि स्वा मा मा हिंसीः । आपो हि द्या० मार्जनं पूर्वास्मिन्निहारे मदन्तीभिर्मर्जनं च उत्तरशान्तिस्तन्त्रेण, तन्त्रसंभव उत्तरत भेदेनोपसदि याजमानं क्लृप्तः पूर्ववज्जपो पौर्वाहिकस्य प्रवर्ग्य वेदिकरणाद्यभिमन्त्रणं चतुःश्लिष्टा० उत्तरवेदिदेशस्थ मध्ये शङ्कुमित्यादि शर्कराभिरिति बाह्यलेखापूरणान्तमापराह्निक्यौ प्रवर्ग्योपसदौ ।

श्रोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्य प्रजापतिस्त्वेत्यादिकाठकाविषयः । संचितोक्थ्येन होताऽनुशंसति इत्यन्तं कृत्वाऽऽपराह्निक्यौ प्रवर्ग्योपसदौ उपसीद सर्वत्र द्वादशाहवत् । संभारयज्ञं च न्याषष्टे ।

यूपच्छेदनकाले—अग्निषु प्रथमं चतुरो यूपान्मन्त्रेण छिनत्ति, प्रतिविहारमेकैकं प्रतिविहारमुपशयपात्नीवतयोर्भेदः । ततो द्वादशाह औपवसस्थेऽहनि पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्य तदानीमेवाऽऽपराह्निकीभ्यामित्यादिप्रवर्ग्योद्गासनकाले—उच्छिष्टस्वर इत्यादि—अजामग्नीच इत्यादि इमम् पु० इत्यन्तं पूर्वस्य कृत्योत्तरस्य कृत्वा नात्रोच्छिष्टस्वरं, मार्जनं यजमानपत्न्योः । उदु स्थं० चित्र० इत्यादि ।

केचित्प्रतिविहारं प्रवर्ग्योद्गासनं च कुर्वन्ति । अग्निप्रणयनाद्यतिमुक्त्यन्तं कृत्वा काले इतरः सर्वत्र विधिः । केचिदुत्तरस्थ काठकपक्षे सावित्रो नेष्यते पक्षे षोडशीति प्रतिषेधादिति ।

अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोतीत्यन्तम् । तत आग्निष्टौमिकमाग्निवत्युत्तरमित्यादि (प्रतिपक्षाज्जनमावर्तते) । यस्थोरुष्विति च यजमानस्य । केचित्पूर्वस्मिन्नेवेति, संस्कारत्वात् । उपरवं प्रतिविहारमावर्तते । अथाग्नीषोमीयपशौ याजमानान्वावर्तन्ते । त्रिवृतपलाशो० औहेन वा । उहपक्षे इतरथा भेदेन इतरण्यौष्टिकानि पूर्ववत् । प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नी० इत्यादि वैश्वानरं ज्योतिः० इत्यन्तं पूर्वस्य कृत्वा, एवमितरेषामावृत्तिः । अवान्तरदी-

क्षाविसर्ग उत्तर(स्मिन्)विहारे मुष्टिविसर्गश्च । आपो देवी० इत्याद्यौष्टिकं यूपसंमानकाले अग्निं
पूर्वस्य तस्योत्तरदक्षिणस्योत्तरं पश्चिमस्य तस्योत्तरं दक्षिणस्योत्तरं पश्चिमस्य तस्योत्तरस्येति
प्राप्तानुवादः । ईशासेन सर्वत्रोपशयनीयादि परिश्रयणान्तं पूर्वस्य कृत्वा क्रमेणेतरेषाम् ।
केचिद्यूपसंमार्जनकाले एकादश यूपान्विमज्ज्य च त्रिराश्रवत्प्रतिविहारंमिन्वन्ति, (अतिव्य-
रणकाले पूर्वस्मिन्नेव याजमानवरणम् ।) जुष्टो वाचो भूयासं० ऋचा स्तोमं० प्रति
विहारमावर्तते याजमानम् । रेवतीर्यज्ञपतिं० इत्यादि परादावर्तते । यजमान इत्येकस्य
कृत्वा क्रमेणेतरेषाम् । यासां मूल० इत्यावर्तते । मित्ररूपेतरेति भेदेन यजमानः—
नमस्त आतानं० सकृदनर्वा प्रेहि० । इत्यादि पत्नीकार्यमेकस्य कृत्वा, इतरेषां यजमा-
नस्य वषाश्रपण्यन्वारम्भ आवर्तते । आपो देवीः शुद्धायुवः० आपो हि ह्य० इत्यादि-
मिमार्जनं च यजमानपत्न्योः पूर्वस्यैव सुब्रह्मण्यं पितापुत्रीयादीति क्रमेण सुब्रह्मण्याह्वानं
यजमानपत्न्योरन्वारम्भस्य विद्यमानत्वात् । पूर्ववत्सुब्रह्मण्यन्वारम्भादि । पशुपुरोडाशा-
ङ्गयोग्यैष्टिकत्वे याजमानं (पूर्ववत्) । वसतीवरीपरिहरणकाले क्रमेण वेद्यामासादनं
यजमानपत्न्योः । रात्रौ दोहे विशेषः—त्रयस्त्रिंशः स्थ तन्तूनां पवित्रैः सहाऽऽच्छत ।
शिवा इमा रज्जवोऽभिधान्याग्निवेषे सेवताम् । अयक्ष्मा वः प्रजाभिः सःसृजामि०
धौक्षेमान्यज्ञान्० कलशाश्चतुर्बलान्० दोहयाजमानानि तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन ।
सर्वत्र परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वेत्यादित्रिवृदग्निष्टोमः—आग्नेयमेकं वा । अतिग्राह्यपात्रं प्रयुनक्ति ।
पञ्चदशेन्द्रमेकम् । सप्तदशासौर्यमेकम् । त्रीणि षोडशपक्षे । उच्यपक्षे न त्वतिग्राह्याः ।
सवनीयपशूनां पात्रसादनकाले पञ्चदशादिषु मैत्रावरुणदण्डभेदोऽग्नीषोमीये च अग्नी-
षोमीयकालेऽन्यतश्छित्त्वा प्रयोगः । पञ्जेजनीर्ग्रहणं पूर्वस्मिन्नेव । वसतीवर्यनुप्रवेशनं
क्रमेणैव । निग्राभ्यास्य० वाचनं क्रमेण । प्रवित्र स यजमान० इत्यादिविरमति
धारेत्यन्तं क्रमेण । त्रिवृदैन्द्रवायवाग्रः । पञ्चदशः शुक्राग्रः । सप्तदश आग्रयणाग्रः । एकविंश
ऐन्द्रवायवाग्रः । प्रध्ववेशनग्रहणता पञ्चहोत्राभिमर्शनमावर्तते प्र(ष्टो)दोमाभिष्व(ष्प)वमा-
नस्य स्तुतस्येत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरेषां विष्णो त्वं न० इत्याद्यावर्तन्ते अत्र पशुकाले
(त्रिवृतः) सारस्वतमिषी । तस्यातिरात्रवत्कल्पः । उपशयनिर्देशः । एवं पशोर्वपा-
मार्जनान्तम् ।

केचिदैकादशिनान्सर्वान्वाग्णपर्यन्तांश्चतुराश्रवद्विभज्योपाकुर्वन्ति । एष विधिः
पूर्वस्थ । द्वैवितरेषाम् । त्रयस्त्रयः । केचित्कोपेयानेवोपाकुर्वन्ति । अथवा ऋतुपशून्वा

यथा सस्वमाश्वलायनमतात् । अथवा बौधायनमतादाज्ञेयं वा । सर्वत्र प्रतिविहारं द्वादशशहे तथोक्तत्वादबौधायनमतेन । मार्जनान्ते प्रातःसवनाय संप्रसर्पन्तीत्यादि आगन्ता० वितारः० इत्यन्तमेकस्य कृत्वा, इतरेषाम्—उपमा व्यावापृथिवी० हृदे स्थः० इत्यादि । सूर्यं वायुमग्निं यमं सरस्वतीं च सकृदितरवत्सर्वेषु कुर्वन्ति । आसन्नाभिमर्शनं, क्रमेण द्विदेवत्यकाले सकृदेवाऽऽदित्योपस्थानम् । केचित्सर्वत्र शुक्रान्वास्मभ आवर्तते, इन्द्रेण मन्थुना० इत्यादि । इडान्वास्मभ आवर्तते । इडाभक्षणं पूर्ववत् । तत्र गच्छति मध्य आसीनाय भक्षानाहरति । सह शालायामेवेति बौधायनवचनात् । एवं भक्षणं सर्वत्र यजमानचमसाध्यर्थं पूर्वस्मिन्विहारे स्थिताय यजमानाय भक्षान्वाऽऽहरन्ति । सर्वानेकस्मिन्प्रात्रे आनीय तन्त्रेण भक्षणम् । तन्त्रसंभवे, इतरथा भेदेन । तन्त्रेणाप्यप्रस्थ एव भक्षयति यजमानः । पत्रेजनीः सादयति । पूर्वस्मिन्नेव स्तोत्रोपाकरणप्रभृतिस्तुतस्य० इत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । उपगानार्थमिति तत्राऽऽसीनस्य विहितत्वात् । तस्मादिडायै हिंकुर्वित्यादि नाऽऽवृत्तिः । स्तुतस्य स्तुतमसि० इत्यावृत्तिः शस्त्रमिति च । आजमरुत्वतीयवैश्वदेवान्तं तन्त्रेणोहेन शस्त्राणां शस्त्राणि अस्मोजै मह्यं शस्त्राणि दुहां मा मा शस्त्राणां शस्त्राणि मम्यादिन्द्रियावन्त० इति विकारेण सा मे सत्याशी० इति च यज्ञा बभूवुस्ते अग्निरे ते वावृधिरे ते देवानामधिपतयो बभूवुः । ते अस्मां अधिपतन्कुर्वन्तु० इत्यादि । केचिदविकारेणैवमितरेषु शस्त्रेषु । एकवचनेन बहुवचनेन वा तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन—स्तुतस्य स्तुतमसि० ऊहपसे पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । एवं सर्वत्र स्तोत्रेषु शस्त्रेषु च ।

माध्यंदिनस्याभिषवादि विष्णो त्वं न० इत्यन्तं पूर्ववत् । दधिधर्मभक्षणं तन्त्रेण तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन । तन्त्रपक्षेऽप्यनूहः, भक्षामिधायकत्वान्मन्त्रस्य सवनीयासादनात्पूर्वं प्रचरण्या (त्र) विगृहीतमित्यादि । यजमानस्य नीतानुमन्त्रणान्तं पूर्वस्य हुत्वा पश्चादितरेषाम् । सर्वत्र द्वादशशतं ऋत्विग्य अत्रेः पूजनं च पृथक्पृथक् । न पृथगिति भाष्यकृत् । विधाणाविसर्जनं प्रधानमुत्करे चात्वाले वा । मरुत्वतीयाम्यामित्यादि । अतिग्राह्यकाले गृहीतानामेव होमः शेषं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयसवनयजमानानि । आदित्यारम्भ आवर्तते । सर्वत्रातिग्राह्यवचनं क्रमेणाश्रावणयनं क्रमेण मन्थनप्रभृतिहोत्रचमसान्वास्मभं क्रमेण, पञ्चहोत्रग्रहावकाशश्रुतस्त्वमित्यन्तं प्रतिविहारं, सप्तहोतृहोमादि । विष्णो त्वं न० इत्युपस्थानान्तं प्रातःसवनयत् श्रुतं हवीः १ शमित० इति । आ नाराशंससादनात्पूर्ववत् । नात्र शुक्रान्वास्मभः । पिण्डप्रदानमावर्तते । षड्ढोता प्रजापते न त्वदेतानि० च तन्त्रेण भेदेन वा ।

षाममद्य० इत्यादि । पञ्चेजनीनयनं, पूर्वस्मिन्विहारे त्रिवृदग्निष्टोमसंस्थात्वं, पञ्चदश उक्थ्यः संस्थात्वं, एकविंशः षोडशी संस्थात्वं, उक्थ्यो वा द्वादशाहे—येऽन्तरेष्टा-
वुक्थ्या इति । (यथा संसूर्याः सूर्यासीति) तन्त्रेणाऽऽयुरिन्द्रियमावर्तते । केचित्त-
न्त्रेण । केचित्—यज्ञा आगच्छन्तिवति षोडशीयहोमान्तं, अग्नीदोषयजानित्यादि
यज्ञपुच्छं सर्वत्र ।

तत्र याजमानानि—बर्हिषामहं देवयज्याभिरित्यादि हारियोजनमक्षणमावर्तते ।
तन्त्रेण वा अप्सु घौतस्य पूर्वस्मिन्विहारे । केचिदावर्तते । दधिद्रप्समक्षणम् । भेदेन
शूलोद्वासनादि, समिदाधानमावर्तते । उत्कर्षपक्षेऽनुत्कर्षपक्षे च विष्ण्वतिक्रमणादि ।
समहं प्रजया० इत्यन्तं पूर्वस्मिन्नेव समिद्धो अग्ने० वसुमान्० यो नः सप्तन० इत्या-
वर्तते । अग्ने गृहपत० इति सङ्कृत् । अग्ने वह्निः० इत्यावर्तते । ज्योतिषे तन्तव०
इत्यादि गोमज्जपान्तं पूर्वस्मिन्नेव यूपोपस्थानं भेदेन ।

अग्निना देवेनेत्यादि जागतविष्णुक्रमं पूर्वस्मिन्नेव । केचित्प्रतिविहारमिच्छन्ति ।
इन्द्रेण सयुजो वय०० इत्यावर्तते ।

अवभृयादिसर्वत्राप्युप्रचारस्तन्त्रेणैकस्मिन् । अपाम सोममित्यादि तन्त्रेणाऽऽसमि-
दाधानान्तमुपस्थानं च । भेदनोदयनीयादि सर्वत्रानूबन्ध्यावपाहोमे कृते प्रतिविहारं
पात्नीवतकर्म । अनुबन्ध्यां समाप्य पयस्या वा सदसो हविर्धानस्य, इत्यादि यत्कु-
र्वीत तद्धूषानुबन्धनान्तमावर्तते । अयं नो नमसा० स त्वं नः० इत्युत्तरविहारा-
र्थस्यैव ।

केचित् अयं स० इत्येकं प्रतिविहारं ये देवा० वेदमुपस्य आधारेत्यादिब्राह्मणत-
र्पणान्तमुत्तरस्मिन् । केचित्—पूर्वस्मिन्नेवेति । गोमज्जपादिवृष्ट्यन्तं सर्वत्र (स)
सिद्धान्तः ।

अथ प्राजहितं समारोप्य, इदमून० इत्यध्यवसाय मध्ये गार्हपत्य इत्यादिदार्शिक-
वेदिषुष्टयं विद्वत्यान्वाधानादि—उदवसानीया । तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा । केचिदेकमेव
विहारं कुर्वन्ति । तस्मिन्पक्षे उदवसानीया पूर्णाहुतिः प्रतिदिशं सौमिकविहारा इति
वचनात् । समाप्तः सर्वतोमुखः ।

ततः परेद्युरागामिपर्वणि वा सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । दिव्याग्रमस्माभिरुक्तमन्य-
धोक्तं प्रमादाद्वा तत्र प्रयोगविशारदैः शान्तमनस्कैस्तत्परीक्ष्य समाधेयम् । वैकृतेषु
कर्मसु यावत्संभवेत्तावद्याजमानं तथाऽन्यानि कर्माणि भवन्ति (५० श्रौ० २२।७।२१)
इति भरद्वाजवचनादेव सिद्धं भवति ॥

अथ सप्तदशमश्लेषः पटलः ।

अथ षड्विंशमाह—

साध्यानां षडहेन सुवर्गकामः ॥ १ ॥

साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं शास्त्रीयनिश्चयः । यद्यप्ययं षड्विंशोऽङ्गनित्वाद्यजतिचोदनाविधेयस्तथाऽप्यत्र केषांचित्सारस्वतसत्रधर्माणां सद्भावमभिप्रेत्य विद्वांस आसत (तै० सं० ७-२-१) इत्यादिचोदनया विहितः । ते च धर्मा आश्वत्थी हविर्धानम् (स० श्रौ० १७-८-४) इत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

एतमेव सत्रत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति—

पृष्ठयः षडहः ॥ २ ॥

भवतीति शेषः । सत्ररूपे द्वादशाहे यः पृष्ठयः षडहस्तास्मिन् षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठस्तोत्राणि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकररैवतारूपैः सामभिर्निष्पाद्यानि एताभ्यन्नापि षट्सु दिनेषु क्रमेण भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीयचोरहोरनुष्ठेये रथंतरबृहद्वैरुष्ठे ये स्तोत्रे ते विशेषेणाऽऽह—

बृहद्वैरुष्ठे यन्ति ॥ ३ ॥

बृहद्वैरुष्ठे एवात्र बृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव प्रथमम् । यन्ति स्तोत्रमनुष्ठेयुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

आश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतः ॥ ४ ॥

ये यजमानाः सदोहविर्धानाभ्यां मण्डपाभ्यां युक्ताः षड्वैरुष्ठे प्रवर्तन्ते तेषां हविर्धानमाग्नीध्रं चेति मण्डपद्वयमाश्वत्थी भवतोऽश्वत्थकाष्ठनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्वत्थकाष्ठं स्वर्गसाधनमिति भावः ॥ ४ ॥

धर्मान्तरमाह—

चक्रीवती भवतः ॥ ५ ॥

यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं ययोरग्नीध्रहविर्धानमण्डपयोस्ते चक्रीवती । अयमर्थः—चक्रयोरसं प्रशिष्य शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तीर्य तेषामुपरि भूमाविव मण्डपं निर्मातव्यमिति ॥ ५ ॥

धर्मान्तरमाह—

चलूखलबुध्नो यूपो भवति ॥ ६ ॥

यथा काष्ठमयस्योलूखलस्य मूलमतिस्थूलं भवति तथा यूपमूलं कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

धर्मान्तरमाह—

प्राञ्चो यान्ति ॥ ७ ॥

चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखं गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य प्राप्तिर्हितेन प्रतिभानात् (७।२।१) । एतद्धोक्तापस्तम्बेन—तस्मिन्संस्थितेऽध्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति स यत्र निपतति तद्गार्हपत्यं तस्मिन्वह्निशतं प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रमति तदाह-
वनीयः । चक्रीवन्ति सदोहविधानान्याग्नीध्रं चाऽऽश्वत्थी हविर्धानमाग्नीध्रं बोलूखलदुधो
यूपः प्रकृष्येदुषोस एव नोपरवान्त्वनन्ति (आप० श्रौ० २२।२२।४) इति । एकस्मि-
न्नाहि समाप्ते सति परेषुः प्रातः शम्याक्षेपमात्रं गत्वा तत्राहरन्तरमनुष्ठाय तस्मिन्नापि
समाप्ते ततः परेषुरपि तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सरस्वत्या यान्ति । आक्रोशन्तो यान्ति ॥ ८ ॥

या सरस्वत्याख्या नदी तथा सह तत्तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुः । उत्सहातिशयेन
क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ॥ ८ ॥

एवमनुष्ठितेः कालावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते—

यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् ॥ ९ ॥

एकेन वृषमेण सहिता दश गावो यावति कालेऽपत्यप्रसवेन गवां शतं संपादयन्ति
शतवन्तं कालं पौनःपुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठानादुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं संपादयेदित्यर्थः ।
सोऽयमेकः समस्तिकालः ॥ ९ ॥

कालावधौ पक्षान्तरमाह—

यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् ॥ १० ॥

शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण
सौकर्यं शङ्कनीयम् । प्रसववैचित्र्येण न्यूनाधिककालसंभवात् ॥ १० ॥

कालावधावधौ परं पक्षद्वयमाह—

यदेषां प्रमीयेत । यदा वा जीयेरन् । अथैकमुत्थानम् ॥ ११ ॥

एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत सोऽयमेक उत्थानकालः । यदा ॥
राष्ट्रोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिता अपहृतसर्वस्वा भवन्ति सोऽयमेक उत्थान-
कालः । तस्मात्तत्पर्यन्तं षड्मात्रं आवर्तनीय इत्यर्थः ।

केचिच्चत्वारः षडहः निकायिनस्तैत्तिरीयं क आध्नाताः । ताप्तिना विस्तारेणाऽऽ-
ध्नाताः । आपस्तम्बेनापि त्रिषु सारस्वतेषु वैश्वसृजोऽग्निं चिनुत इत्यत्र भाष्यकारेण
साध्यानां षडहे वैश्वसृजस्य निवृत्तिरित्युक्तम् ।

तस्मात्सारस्वत इति गम्यते । सारस्वते ये धर्मा इहानुक्ता अप्यस्मिन्नुपसंह-
र्तव्याः । तस्य प्रयोग उच्यते—अस्मिन्कर्माणि बहुयजमाना द्वादशाहवदारम्भकाले सर-
स्वतीजघनोदके समुद्रसंगमे गोष्ठे वा षडहेन यस्यामहे स्वर्गं लोकमाप्नुवाम । विद्यु-
दादि नाग्निचयनं न काठकः ससेदान्तं कृत्वा दश दश भागवत् (गाव ऋष) म एकश्चोप-
कल्पन्ते । द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च कृत्वा यूपकाष्ठ एक एव नैकादशिनाः । उलू-
खलबुध्नो यूपो भवति, इति श्रुतेश्च । आश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं चेति । अश्वत्थ-
काष्ठेन रथाकृतिषड्विधानिकरणं तथैवाऽऽग्नीध्रमण्डपमितिच्छन्दोगवचनाच्च । सदश्च पत्नी-
शाला च येन केनचित्काष्ठेनाऽऽश्वत्थेन वा कृते भवतः । सदोहविर्धानादीनामुक्तानां
चक्रवत्सं प्राग्भक्षकरणकाल एव करोति । अधस्तात्फलका[न्या]ऽस्तीर्णा [नि]
भवन्ति, तस्योपरि विहारकल्पनं, बहुमृत्तिकां प्रसार्य । एवमुत्तरवेद्यामाग्नीध्रीयमार्जाली-
यधिष्णिगादिषु शामित्रदेशेऽपि मण्डलाकार इति च्छन्दोगवचनात् ।

केचिदेवं वर्णयन्ति—एवं हविर्धानादीन् काष्ठैश्चक्रयुक्तान्कृत्वा न फलकास्तरणं भूम्या-
मेव विहारकल्पनम् । तस्य च लिङ्गं पांसून्हरेयुः । तथोत्तरवेदिधिष्णिगेभ्यश्चक्रवतां निवेद्य
(इय) यथायतनं निर्वपेयुरिति । उलूखलबुध्नो यूप इति वचनादैकादशिनानां निवृत्तिः ।
हविर्धानकाल उक्तप्रकारं करोतीति । शामित्रं च तथैवात्रापि नोपरवान्वनन्ति आलेखमात्र-
मेव पार्श्वलिखितमिति च्छन्दोगवचनात् । यूपोच्छ्रयणकाले घत्से शिष्य इति । पृथिन्यै त्वेति
प्रोक्षणम् । अपां सर्वासां समाप्तिः, न शुन्धताम् । न यवोऽसि, नावस्तरणं यूपान्नं
कर्तव्यम् । उद्विमित्युच्छ्रयति । अग्नीषोमीयं विधाय वसतीवरीः पारिहृत्य पयसां विशसनं
कृत्वा महारात्र इत्यादित्रिवृदग्निष्टोममुपयन्ति । पाप्ति(ष्टि)कस्य प्रथमं तथैवातिग्राह्याः ।
पशुकाष्ठ आग्नेयमुपाकरोति । नोपशय उद्वासनं दक्षिणा च । पत्नीसंयाजान्तम् ।

अध्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति शालामुखीयन्त्यन्ते लालाटिकप्रदेशे सा यत्र निपतति
तद्गार्हपत्यः । अग्निष्टेऽनसि ग्रीष्मादीन्यज्ञार्थोनारोप्य प्रकर्षयति । पत्नीशालां च हवि-
र्धानं चाऽऽग्नीध्रं च सदश्च मार्जालीयं च शामित्रं च प्रकर्षयति । रयचक्रमपि प्रकर्षयति ।
यत्र शम्या निपतति स शालामुखीयदेशः तस्मिन् प्राग्भक्षं स्थापयति यथा शालामुखीय-
देशे शालामुखीयः संभवति । अतः षट्त्रिंशप्रक्रम उत्तरवेदिस्थानं तस्मिन्यथोत्तरवे-
दिर्भवति तथा हविर्धानं प्रकर्षयति । उत्तरवेदिधिष्णिगादीनां पांसूनाहृत्य यथायतने
निवपेयुः । असन्यादीन् विस्त्र(ल)स्य तान्यथास्थानं पथ्येण तनोति । अग्नीनामग्निवत्प्र-
त्यसनयनं सर्वेषां (सर्वान्) केचित्समारोप्येति । चात्वालान्मृत्तिकांमानीय चात्वाल-
देश उपरवदेशे च मन्त्रैर्लेखामात्रं करोति ।

अग्नीन्यथायतनं विहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा श्वेभूते पञ्चदश उक्थ्यः ।

शुक्राग्रः पशुकाले यूपस्योत्तरभाग एन्द्रमुपाकरोति । अथ सारस्वतमेकपूये । कापेयानामुपाकरणे प्राप्ते यथापाठमेवोपाकरोति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्रोभूते सप्तदश उक्थ्यः । पाक्षि(र्छि)कस्य तृतीयः । तथैवातिग्राह्यः । आग्रयणाग्रः । पशुकाल उत्तरत एव सौम्यं पौष्णं च पूर्ववदक्षिणा पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयन्तं पूर्ववत् ।

श्रोभूत एकविंश षोडशी । षोडशिवदेव ऋतुकरणम् । ऐन्द्रयायवाग्रयणोऽतिग्राह्याः । पशुकाल उत्तरतो बार्हस्पत्यः पूर्ववत्पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्रोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः । पशुकाले दक्षिणतः सावित्रं वैश्वदेवं च दक्षिणादिर्दक्षं पूर्ववत् ।

श्रोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । न त्वातिग्राह्याः । दक्षिणादि ऋयुः । अथ वा यजमानानामन्यमरणे चाऽऽदायाऽऽहोस्ते प्रलवणे(तमादाय)गच्छन्ति (एवं षडहमावर्तमाना यजमाना न गच्छन्ति प्रतिस्त्रोतः) । शम्याप्रासनं तदुपोत्थानमित्यादि । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ ११ ॥

ऋतूनां षडहेन सुवर्गकामः ॥ १२ ॥

यजेतेति शेषः । ऋतूनां द्वितीयेन प्रजाकामः (२२—२२—४) इत्यापस्तम्बः । अपर्तूनां षडहः सर्वं पूर्ववत् । सरस्वतीसंबन्धवर्जमुत्तरेषु त्रिषु केषिदिच्छन्ति । द्वादशाहवदौपवस्तुध्यान्तम् । पशुकाले कापेयानां प्रथमः ॥ १२ ॥

पृष्ठयः षडहेन ॥ १३ ॥

सुवर्गकामः प्रजाकामो वा यजेत । संकल्पाद्यौपवस्तुध्यान्तं पूर्ववत् । द्वौ ऋतुत्तरेषु पञ्चसु व्यत्यासेन यूपैकादशिनी चेतरेषां पूर्ववत् ॥ १३ ॥

देवानामुपरिष्ठाञ्चिकद्वकेण सर्वमायुरेति वसीयान् भवति ॥ १४ ॥

सारस्वतपक्षे तृतीय उपरिष्ठाञ्चिकद्वकेण षड्द्वारेण यक्ष्ये सर्वकामार्थमायुष्कामार्थं वा । पूर्ववदहयोगविशेषः ॥ १४ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्य आयुर्गौज्योतिरतिरात्रः सत्रसंमितेनाचार्यं प्रजां पशूनोजो वीर्यमामोति । अभ्यासस्तपः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः ॥ १५ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः प्रथमः । पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयः । सप्तदश उक्थ्यस्तृतीयः । ज्योतिश्चतुर्थः । अग्नीषोमीय उक्थ्यो वा । तत्रापि षोडशि(शी) । अथ गौरयाऽऽयुरति-

८ पटलः] महादेवस्त्रासिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ४७७

रात्रः । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् । ज्योतिरादीनामपि पत्नीसंयोजान्तं, नातिदेशोऽपि अभ्या-
सक्यः पञ्चाहो विश्वजित्तिरात्रः । गतः । शेषं सर्वं पूर्ववत् । ततः सौत्रामणी मैत्रा-
वरुणी वा ॥ १५ ॥

अथ सप्तरात्रोऽभिधीयते—

कौसुसुबिन्देन सप्तरात्रेण पञ्चवस्तानेवावरुषे ।

पञ्च पृष्ठाहानि । पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाप्रतवा-

न्विभ्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ १६ ॥

कौसुसुबिन्देन सप्तरात्रेण यक्ष्ये पशुमान्स्यामिति । सर्वं द्वादशाहवत् । औपवस-
त्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदग्नि-
ष्टोमः पाशि(र्हि)कस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्निष्ठ आग्नेयः पशुः । पत्नीसंयोजा-
न्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदशः पाशि(र्हि)कस्य द्वितीयः । शुक्राग्रः । अग्निष्ठस्योत्तरत ऐन्द्रम् ।
अथोपशयः । पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः पाशि(र्हि)कस्य तृतीयः । आग्रयणाग्रः । अग्निष्ठस्य दक्षिणत
ऐन्द्राग्रः । अथोपशयः । पत्नीसंयोजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूत एकविंश उक्थ्यः । पाशि(र्हि)कस्य चतुर्थः । अत्र षोडशी । ऐन्द्रवायवाग्रः ।
अग्निष्ठस्योत्तरतस्तृतीये सारस्वतं दक्षिणतस्तृतीये सावित्रमथोपशयः । पत्नीसंयोजान्त-
महीनसंततयः ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृति उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं
दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमथोपशयः पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाप्रतवान् महाप्रतस्तोत्रशक्यवान् स्तोत्रप्रमोक्ष पूर्व-
वत् । प्रथमश्चतुरात्रवत् । आग्रयणाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतः पञ्चमे पौष्णं तथैव
दक्षिणतः पञ्चमे मारुतम् । अथोपशयानिर्देशः । पत्नीसंयोजान्तं पाशि(र्हि)कस्य
षष्ठाहर्विकारः पत्नीसंयोजान्तं कृत्वा मध्यशानादयोऽहीनसंततयः ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतो
बार्हस्पत्यं तथैव दक्षिणतो वारुणमुपशयानिर्देशः, तिरोऽहान्तं यज्ञपुच्छादिसर्वं द्वाद-
शाहवदुदवसानीयान्तम् । सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ ११ ॥

सप्तर्षीणामृद्धिकामः ॥ १७ ॥

द्वितीयः सप्तर्षीणां सप्तरात्रः । सप्तर्षिणा सप्तरात्रेण यक्ष्ये स्वर्गार्थमिति संकल्पः ।
सर्वं पूर्ववत् । (अहयर्षीणविशेषः ।) ॥ १७ ॥

पृष्ठयः षडहस्रयस्त्रिंशं महाप्रतमतिरात्रे ॥ १८ ॥

पृष्ठ्यः षडहः समूहः । महाव्रतवानतिरात्रः महाव्रतस्तोत्रश्रवणान्, आतिरात्र इति । पूर्ववदनीका पशुकलसिञ्च ॥ १८ ॥

प्राजापत्यस्तृतीयः प्रजाकामः ॥ १९ ॥

प्राजापत्येन सप्तारात्रेण यक्ष्ये प्रजार्थमिति संकल्पः । सर्वं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

पृष्ठ्यः षडहः प्राजापत्यस्ययास्त्रिंशं महाव्रतश्र-
तिरात्रे ॥ २० ॥

पृष्ठ्यः षडहः प्राजापत्यं महाव्रतमतिरात्रे, प्रजापतिना दृष्टमित्यर्थः । एवमहर्षो-
गोऽस्मिन्महाव्रते तद्वर्माश्च सर्वेऽतिग्राह्याः । प्राजापत्यः पशुः । अनीका पशुकलसिञ्च पूर्व-
वत् । ततः सौवामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २० ॥

पृष्ठ्यावलम्बेन प्रतिष्ठाकामः । पृष्ठ्यः षडहः
पृष्ठ्यावलम्ब्ययास्त्रिंशं महाव्रतमतिरात्रे ॥ २१ ॥

पृष्ठ्यावलम्बः पञ्चमः । पृष्ठ्यावलम्बेन सप्तारात्रेण यक्ष्ये, प्रतिष्ठार्थमन्वार्थं वेति ।
श्रवर्षाणां सप्तारात्रवत्सर्वम् । अहर्योगविशेषः— पृष्ठ्यस्तोमाः षडहं पाडाहिकाः स्तोमा
भवन्ति न साक्षाद्वैरूपादयो भवन्ति । रथंतरपृष्ठः पृष्ठ्यः षडहो महाव्रतवानतिरात्रो
व्याख्यातः ॥ २१ ॥

छन्दोमपवमानेन पशुकामः । पृष्ठ्यः षडहश्छ-
न्दोमपवमानं महाव्रतमतिरात्रे ॥ (ख०२०) ॥ २२ ॥

छन्दोमपवमानमिति कर्मनामधेयम् । छन्दोमपवमानेन सप्तारात्रेण यक्ष्ये पश्वर्षमिति ।
सर्वं पूर्ववत् । अहर्योगविशेषः— पृष्ठ्यः षडहश्छन्दोमपवमानं महाव्रतमतिरात्रेऽतिरात्रे
छन्दोमपवमानानि चतुर्विंशदियुक्तं महाव्रतमतिरात्रसंस्था भवति । पूर्ववदनीका पशु-
कलसिञ्च । केचित्केवालातिरात्रे छन्दोमपवमानं महाव्रतसाम भवति, इति ॥ २२ ॥

जनकः सप्तारात्रेण पुरुषकामः ॥ २३ ॥

अष्टमो जनकसप्तारात्र इति भाष्यकृत् । सप्तारात्रेण यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति
प्रथमसप्तारात्रवत् ॥ २३ ॥

तस्य चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्याग्निष्टोममुत्तानि ।
विश्वजिन्महाव्रतमतिरात्रे । ऐन्द्रेण सप्तारात्रेणा
त्यन्या मजा भवति । ओजिष्ठो भवति । त्रिवृद-
ग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः । सप्तदश उक्थ्योऽग्निजि-
ह्विष्टोमः । सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ २४ ॥

८ पटलः] महादेवज्ञास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्यास्यासमेतम् । ६७९

तस्य जनकसतरात्रस्य । अश्वार्यं विशेषः— चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यशिष्टोमः प्रथमो न नियतः । इतर उक्थ्याश्चतुःषोडश्यन्तास्त्रिवृत्स्तोमः । पाष्टिकाणां चतुर्णां महास्तोमानां विधिः । पृष्ठयवदतिग्राह्याः । पञ्चमे विश्वजित्स्तोमोऽपि पत्नीसंयाजान्तम् । महाव्रत-
स्तोत्रमतिग्राह्या भवन्ति । न प्राजापत्यः पशुः । ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रः ।
आग्निर्वा पशुकल्प्रश्चिध पूर्ववत् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २४ ॥

अथाष्टरात्रोऽभिधीयते—

अष्टरात्रेण ब्रह्मवर्चसकामः । पृष्ठयः षडहः पञ्च-
विंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
रात्रः ॥ २५ ॥

उत्पत्तिविधिरप्ययम् । ‘य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजेत ब्रह्मवर्चस्येव भवति’
(तै० सं० ७-२-३) इत्याज्ञातः । अष्टरात्रेण यज्ये ब्रह्मवर्चस्वी भूयासमिति ।
सर्वं द्वादशाहवत् । औपवस्यन्तं वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा
श्वोभूते त्रिवृदग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्निष्टस्य दक्षिणत ऐन्द्रः । पत्नीसंयाजान्तम् ।
श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । श्वोभूत एकविंशः । अत्र षोडशी
ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्युत्तरतस्तृतीये सारस्वम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।
श्वोभूते विणव उक्थ्यः शुक्राग्रः पाक्षि(र्ष्टि)कस्य पञ्चमः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृति दक्षिणत-
स्तृतीये सावित्रं पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्य आग्रयणाग्रः । अग्निष्ट-
प्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं तथैव दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् पूर्वमेव व्याख्यातः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्यु-
त्तरतः पञ्चमे पौष्णं दक्षिणतो वा पञ्चमे मारुतं पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । पशुकाल उत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यं दक्षिणतः षष्ठे
वारुणम् । षोडशी । चतुर्थो महारात्र इति वचनात्तत्र तिरोअह्नान्तं, यज्ञपुच्छादि
पयस्यान्तमुदवसाय रोहिणीं वत्सतरामित्यादि सर्वस्वदानं भवति । अहर्गणेषु चैतादृश-
मेतद्भवतीति च्छन्दोगकालायनयोर्वचनात् ॥ २५ ॥

अथ नवरात्रोऽभिधीयते—

त्रयो नवरात्रा आयुष्कामो यजेत ॥ २६ ॥

नवरात्रेण यजते (७-२-४) इति ब्राह्मणार्थोऽनुमेषः ॥ २६ ॥

पृष्ठयः षडहो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी विश्व-
जिदतिरात्रः ॥ २७ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पृष्ठचः षडहस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकाळेऽग्निष्ठ आग्नेयः ।
पत्नीसंयोजान्तमह्निनसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः शुक्राग्रः । उत्तरतो द्वितीय ऐन्द्रः पत्नीसंयोजान्तम् ।
श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । आग्रयणाग्रः । पशुकाळे दक्षिणतो द्वितीय ऐन्द्रः पत्नीसं-
योजान्तमह्निनसंततयः ।

श्वोभूत एकविंशः । अत्र षोडशी । ऐन्द्रवायवाग्र उत्तरतस्तृतीये सारस्वतं पत्नी-
संयोजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः । दक्षिणतस्तृतीये सावित्रं पत्नीसंयोजान्तम् । श्वोभूते त्रयस्त्रिं-
श उक्थ्यः । आग्रयणाग्रः । उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यम् । पत्नीसंयोजान्तं मध्वशनादिनियमा
भवन्ति ।

श्वोभूत आयुरतिरात्र आग्रयणाग्र उत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यम् । दक्षिणतः षष्ठे
वारुणम् । सर्वत्रोपशयनिर्देशः । अहन्यहनि द्वादशशतं दक्षिणा । तिरोअहान्तं यज्ञपु-
च्छादि सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २७ ॥

द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसकामो ज्योतिर्गौरायुरुयहोऽ-
ग्नासङ्गन्धः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः ॥ २८ ॥

अथ द्वितीयेन नवरात्रेण यक्ष्ये ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वं पूर्ववत् ।
अहर्योगविशेषः—त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः पास्ति(र्हि)कोऽग्न्यास-
ङ्गन्धः पञ्चाहः प्रसिद्धः त्रिवृती द्वे सवने इत्यादिपञ्चाहे प्रथमेऽहनि षोडशी । अत्र पञ्चाह-
स्योऽग्न्यो नातिरात्रः । अस्मिन्नपि षोडशी । चतुर्थे चतुर्थे इति वचनाद्विश्वजिदतिरात्रः ।
अनीकं पशुवल्गुसिद्धं पूर्ववत् ॥ २८ ॥

शल्ललीपिशङ्गेन । यं कामं कामयेत तमभ्यश्रुते
ज्योतिर्गौरायुरुयहो ज्योतिर्गौरायुरुयहो आयुर्गौ-
रायुरतिरात्रः ॥ (ख० २१) ॥ २९ ॥

ज्योतिर्गौरायुरित्ययमेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्र इति भाष्यकृत् । चतुर्विधेषु
नवरात्रयागेष्विदानीमुच्यमानस्य शल्ललीपिशङ्ग इत्येतन्नाम । शल्ललीपिशङ्गस्तृतीयः ।
शल्ललीपिशङ्गेन नवरात्रेण यक्ष्ये, अन्नाद्यर्थम् । द्वादशाहवदारम्भः । सत्र एवेति
केचित् । द्वादशाहवदग्निपक्षे षडुपसदः । काठकपक्षेऽप्येवम् । केचिद् द्वादशाहवद्दीप्ता-

८ पटलः । महादेवशालिसंकलितमयोगचन्द्रिकाध्यास्यासमेतम् । ४८१

द्यौपवसथ्यान्तमहयोगविशेषः । ज्योतिर्गौरायुज्योतिर्गौरायुरायुर्गौरायुरतिरात्रः । चतुर्थे षोडशग्रहणमनीका पशुकलसिद्धि पूर्ववत् । न दृष्ट्यः । पद्धवदतिमाह्यास्तथैव केचिदिच्छन्ति ।

अत्र केचिदेवं वर्णयन्ति—यत्र यत्र ग्रणमध्ये गणत्वेन ज्योतिर्गौरायुः पठ्यते तत्र ज्योतिर्गौरादिषु कतुपशूनेवेच्छन्ति । महात्रते प्राजापत्यः शिष्टेष्वहःस्वैकादशिनानां विधिरिति । तत्र । कपेया एवाहीनानामुपदेशेन विहितत्वात् ॥ २९ ॥

अथ दशरात्रोऽभिधीयते—

चत्वारो दशरात्राः ॥ ३० ॥

भवन्तीति शेषः । चत्वारो दशरात्रास्त्रिककुत् प्रथमो भवति । त्रिककुदः दशरात्रेण यद्ये, समानानामुत्तमो भूयासमिति ॥ ब्रह्मवर्चसेन समानेन धर्मेण वा केचित्समुच्चयः । सर्वं द्वादशाहवत् ॥ ३० ॥

दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहोति ॥ ३१ ॥

सप्तहोतृकाले दशहोतारम् । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानो भवति ॥ ३१ ॥

भुवत इन्द्रस्य त्रिककुदशरात्रो यः कामयेत
त्रिककुदेव समानानां स्यामिति । स एतेन
यजेत ॥ ३२ ॥

विंशत्यमानेषु दशस्वहःसु त्रयाणामहो वृषसंबन्धिककुत्साम्येनौन्नत्यं संपाद्य प्रशंसति—‘त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकाविंशः ककुत्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजेत त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतराः’ (तै० सं० ७।२।९) इति । श्रीणि ककुत्तदशान्युनतस्तोमयुक्तान्यहानि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिककुत् । किं तदुक्तमहस्त्रयमिति । तदुच्यते—यः पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयमहस्तदेकं ककुत्स्थानीयम् । प्रथमतृतीययोस्त्रिवृदग्निष्टोमयोरहोर्नौन्नत्योक्तत्वात् । यथा वृषसंबन्धिककुदः पुरोवर्ती गलभागः पञ्चाद्वर्ती पृष्ठभागश्चेत्युभौ निस्त्रौ तद्वत् । तथैकाविंश उक्थ्यः पञ्चममहः । तदेकं ककुत्स्थानीयम् । चतुर्थषष्ठयोः सप्तदशोक्थ्यरूपयोरहोर्निस्त्रस्थानीयत्वात् । तेषां त्रयस्त्रिंश उक्थ्योऽष्टममहः । तदप्येकं ककुत्स्थानीयम् । त्रिणवाग्निष्टोमरूपयोः सप्तमनवमयोरहोर्निस्त्रस्थानीयत्वात् । एवं महिमानमभिज्ञाथानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनौन्नत्येन प्रजपपशुपनादिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकाविंशत्रयस्त्रिंशास्तत्स्था-नीयो यजमान इतरा अहस्थानीयाः प्रजा यजमानस्य पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरं सर्वासां राजा स्वामी, एवंमन्यासां प्रजानां यजमानः स्वामी भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः । पञ्चदश उक्थ्यस्त्रिवृदग्नि-
ष्टोमः सप्तदशोऽग्निष्टोम एकविंश उक्थ्यः । सप्त-
दशोऽग्निष्टोमस्त्रिणवोऽग्निष्टोमस्त्रयस्त्रिंश उक्थ्य-
स्त्रिणवोऽग्निष्टोमः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ ३३ ॥

औपवसथ्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशासनं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा
त्रिवृदग्निष्टोमः पाप्ति(र्ष्टि)कस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवामः । पशुकाले अग्निष्ट आग्नेयं
पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । पार्थिकस्य द्वितीयः । शुक्रामः । अग्निष्टस्योत्तरत
ऐन्द्रः । पत्नीसंयोजान्तम् । श्वोभूते त्रिवृदग्निष्टोमः । पार्थिकस्य तृतीयः । आम्रय-
णामः । अग्निष्टस्य दक्षिणत ऐन्द्रः । पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदशोऽग्निष्टोमः पाप्ति(र्ष्टि)कस्य चतुर्थः । अत्र षोडशी । पशुकाल उत्तरत-
स्तृतीये सारस्वतम् । पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूत एकविंश उक्थ्यः । पाप्ति(र्ष्टि)कस्य पञ्चमः शुक्रामः । दक्षिणस्तृतीये सावि-
त्रम् । पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदशोऽग्निष्टोमः । पार्थिकस्य षष्ठ आग्रयणामः । उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यम् ।
पत्नीसंयोजान्तं मध्वशानादि ।

श्वोभूते त्रिणवोऽग्निष्टोमः । छन्दोमानां प्रथमविकार ऐन्द्रवायवामः । दक्षिणतश्चतुर्थे
वैश्वदेवम् । पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । छन्दोमानां द्वितीयः शुक्रामः । अत्र षोडश्युक्थ्यवदेव
क्रतुकरणमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणवोऽग्निष्टोमश्छन्दोमानां तृतीय आग्रयणामः । दक्षिणतः पञ्चमे मारुतम् ।
पत्नीसंयोजान्तमहीनसंततयः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो व्याख्यातः । अविवाक्यधर्माः
प्रवर्तन्ते । उत्तरेण (उत्तरतो) षष्ठे बार्हस्पत्यम् । दक्षिणतः षष्ठे वास्वाम् । यज्ञपु-
ष्पादि सर्वं द्वादशाहवत् । पयस्थान्तमुक्तो दशरात्रः । प्रनार्थं पापक्षयार्थं च तैत्तिरीय-
श्रुत्यभिप्रायेण ॥ ३३ ॥

पुर इतरा अभिचर्यमाणो यजेत । त्रिवृदग्नि-
ष्टोमो ज्योतिरग्निष्टोमस्त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिरुक्थ्यो
गौरुक्थ्य आयुरुक्थ्योऽभिजिदग्निष्टोमो विश्वजि-
दग्निष्टोमः सर्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः
॥ ३४ ॥

गतः । पुर इतरा अभिचर्यमाण इति । देवपुराऽतिरात्रेण यक्ष्ये, अभिचारपरिहारा-
रार्थम् । पूर्ववत् । अहयोगविशेषः—त्रिवृदग्निष्टोमः पाक्षि(ष्टि)कस्य प्रथमज्योति-
रुक्त्यः । त्रिकट्टकाणां प्रथमो ज्योतिरुक्त्यः । पुनश्च त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोमः । पाक्षि(ष्टि)-
कस्य तृतीयः । तथैवातिग्राह्यः । अथाभिजिदग्निष्टोमः । अभिजिदेकाहः । अत्र षोडशी ।
अग्निष्टोमवत् क्रतुकरणम् । अथ गौरुक्त्यः । त्रिकट्टकाणां द्वितीयः । अथाभिजिदग्नि-
ष्टोमः । अथ विश्वजिदग्निष्टोमः । आयुर्लक्ष्यः । अत्र न षोडशी । विश्वजिदग्निष्टोमः
सर्वस्तोमोऽतिरात्र एकाहः पृश्निप्राणग्रहाद्यविवाक्यधर्मोन्केचिदिच्छन्ति ।

अथवाऽनुष्टुभश्चरन्तीति तिरोअहान्तम् । पत्नीसंयानोत्तरकाळं मानस इति केचित् ।
केचिदत्र मानसं नेच्छन्ति । सुब्रह्मण्यन्ते ब्रह्मप्रतिष्ठेत्यादिना प्राचक्षितम् । अवभृथादि
समानं कर्म पथस्यायाः । अनीका पशुकल्लक्षिश्च पूर्ववत् ।

आतृण्यवतश्चैष दशरात्र उक्तः । अहःकल्लक्षिश्चन्द्रोगमज्ञाता । तैत्तिरीयाणामहःकल्लक्षि-
त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टोमो भवति (तै० सं० ५-२-१) इत्यादि । आग्नेयीषु
साम स्तुवते । पञ्चदश उक्त्यः । ऐन्द्रीषु स्तुवते । इन्द्रस्तुतो विकारः । त्रिवृ-
दग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु वैश्वदेवस्तुतो विकारः । षडहस्याहर्विकाराणामविरोधेन । सप्तदशोऽ-
ग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीक्ष्णोमस्तीक्ष्णसुद्विकारः । प्राजापत्यासुस्त्वु स्तवनम् । अत्र षोडशी ।
एकविंश उक्त्यः सौरीषु सूर्यस्तुतो विकारः । सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्यः ।
उपहव्यस्य विकारः । उपहव्यो नाम कश्चिदेकाहविशेषः । त्रिणवात्राग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु ।
इन्द्रस्तुतो विकारः । तयोर्मध्ये विकारे वैश्वदेवस्यैकविंश उक्त्यो वैश्वदेवस्तुत् । अत्र
षोडशी । तेषां क्रमः—त्रिणवमग्निष्टोमं कृत्वा इन्द्रस्तुतं कृत्वा वैश्वदेवमुक्त्यषोडशि-
मन्तं कृत्वा पुनश्च त्रिणवमग्निष्टोममिन्द्रस्तुतं विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्विकारः ।
नारम्भोऽहरहरपशयश्च । अत्रायं प्रकारान्तरेणोक्तः । उत्तमवर्जं सर्वाणि पत्नीसं-
यानान्तानि ।

एवमहःकल्लक्षिः । अग्न्यासक्तः (ग्यः) पञ्चाहः, षत्वाहश्चन्द्रो(मा) महाव्रतं
विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रश्चन्द्रोमानां प्रथमे मध्यशान्तिनिधमात् । चतुर्थो नामधेयाद-
विवाक्यधर्मा महाव्रतं न सांन्याय्यमुभयत्रातिरात्रः प्रथममुभयकल्लक्षौ चतुर्थाष्टमयोः षोडशि-
रात्रप्रभृत्युपरिधादतिरात्रेषु एकादशरात्रपर्यन्तेषु अत्यदि(ति)रात्रेषु षोडशी नियत इति
कैश्चिद्विद्वत्स्येन व्याख्यातं तत्र युक्तं सूत्रविरोधाच्च । अतिरात्रः । तिरोअहान्तं कृत्वा यज्ञ-
पुच्छादि सर्वं द्वादशाहवत् ॥ ३४ ॥

कौसुखविन्दो दशरात्रः । यः कामयेत सर्वमिदं
भवेयमिति । ॥ एतेन यजेत । तस्य त्रयस्त्रिं-

तोऽग्निष्टोमास्त्रयः पञ्चदशा उक्थ्याः । त्रयः सप्त-
दशा उक्थ्या अतिरात्रः ॥ ३५ ॥

गतः ॥ ३५ ॥

अथैकादशरात्रोऽभिधीयते—

पौण्डरीक एकादशरात्रः । अयुतं दक्षिणा ।
अश्वसहस्रमेके । दश दक्षिणाः । सर्वाभृद्धिसृज्मोति ।
परमेष्ठितां गच्छति । अभ्यासङ्गः (ङ्गः) पञ्चाहः
षडहः स्यादङ्गस्त्रयस्त्रिंशं द्वे सवने षट्त्रिंशत्-
मन्त्यश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमस्त्रयश्छन्दोमा विश्वजित्स-
र्वपृष्ठोऽतिरात्रः । अन्वहं दश सहस्राणि दद्यात् ।
अश्वसहस्रमुत्तमेऽह्न्यश्वसहस्रमुत्तमेऽहनि ॥ (स० २२) ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशि सूत्रे सप्तदशमश्वेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशमश्वः ।

पौण्डरीक इति । अस्य चैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्स-
त्रत्वं द्रष्टव्यम् । नञ्च साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमासि(मस्ति) चोदना ।
तद्वदत्रातिदेश्यानां धर्मविशेषाणामाश्रयणात् । ऋतवो वै प्रजाकामाः (दै० सं० ७-
२-६) इति श्रुतेरयमृतूनामेकादशरात्रः सत्रम् । इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादश-
रात्रा अहीनाः ।

‘ एतस्मिन्नृतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते—ज्योतिरतिरात्रो भवति ’ (७-२-६)
इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह उक्तस्तमेकाहमत्रातिरात्र-
संस्थारूपं कुर्यात् । अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—‘ पृष्ठयः षडहो भवति’
(७-२-६) इति । द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः
षड्भिः पृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनो-
दाहृतानि । तेषां संघः पृष्ठयः षडहः । सोऽत्र कर्तव्यः । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतर-
सामा य उक्थ्यः सोऽयमत्राष्टममहः । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथंतरसामा य
उक्थ्यः सोऽयमत्र नवममहः । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः सोऽ-
यमत्र दशममहः । एकोनत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः, सोऽयमत्रैका-
दशमहः ।

चयनं पौण्डरीके नियतम् । द्वादशाहीनस्य दशरात्रस्य प्रथमाहर्हस्त्रिवृद्धर्मः पौण्ड-
रीके, द्वयोरहोरादितः प्रवृत्तिरतिप्राज्ञादिषु प्रयोजनम् । तदा विश्वजिदतिरात्रे मानसादि

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४८५

सूत्रकारेण द्वादशरात्रे, चतुःपरिवर्तत इत्यनीकप्रकारेण उक्तः । द्वादशाहधर्मः स्वर्ग-
फलश्च । तत्र श्लोकौ—

चत्वारिंशदह्निनाश्च सूत्रकारेण चोदिताः ।

पटौत्तिरीयकेऽधीताः शिष्टाश्छन्दोगईरिताः ॥

अथनीक(कर्या)विधिश्चायं वाचकः परिकल्प्यते ।

ईरितः सूत्रकारेण पौण्डरीकविधिस्ततः ॥

व्याख्यातमन्यत् । अथसहस्रमुत्तमेऽहनीति द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्थी ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायां सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

प्रयोगवैमन्यन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।

एकाहस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भर्तुर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्नः । समाप्तः ।

अथाष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः

उक्ता अह्निना इदानीं सत्राण्यभिधीयन्ते—

द्वादशाहमजादीनि सत्राणि ॥ १ ॥

द्वादशरात्रादीनि सत्राणि (का० श्रौ० २४-१) इति कात्यायनः । रात्रिस-
त्राणीति नाम । तच्च द्वादशरात्रप्रभृतीनाम् । पूर्वपदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः । ननु ऋद्धि-
कामाः सत्रमासीरन् (जै० सू० ६-६-३) इत्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते ।
तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्नैवम् । विप्राणामात्विज्यमिति परिभाषायां व्याख्या-
तम् । ऋत्विक्कार्ये यजमानाः सत्रे समाम्नाताः ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इति ।
तस्माद्विप्राणामेव सत्रम् ॥ १ ॥

यानि पुरस्तात्संवत्सराद्भवामयनभकृतीन्पुष्टरा-
ण्युभयतोतिरात्राणि सत्राणि ॥ २ ॥

यानि सत्राणि । गवामयनस्य विधिर्विवाहितस्तं विवक्षुः सर्वसत्राणां सामान्यं विधानमारभते—‘सत्रेषु सर्वाध्वर्युर्दीक्षयेत्’ (द्रा० श्रौ० ३-३-९) इति । तेषां द्वादशाङ्गेन सत्रभूतेन कल्पो व्याख्यातः । यानि पुरस्तात्संवत्सरात् । गवामयनेनेतरेषाम् । ऋमयतोतिरात्राणि भवन्ति ॥ २ ॥

उपरिष्ठादतिरात्रस्तृतीयः पञ्चदश उक्त्यः ॥ ३ ॥

भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

तथा कुण्डपायिनामयनम् ॥ ४ ॥

तृतीयं पञ्चदशरात्रं परिहाप्य कुण्डपायिनां च सत्रमिति सूत्रान्तरम् ॥ ४ ॥

तेषां द्वादशाङ्गेन कल्पो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

गतः ॥ ५ ॥

ऋतूनामेकादशरात्रेण प्रजाः सृजन्ते प्रजा-

मवरुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति ॥ ६ ॥

मतार्थः । अस्य वैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्सत्रत्वं द्रष्टव्यम् । नह्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमासि (मास्ति) चोदना । तद्वादत्रातिदेश्यानां धर्मविशेषाणामश्रवणात् । तस्मादयमृतूनामेकादशरात्रः सत्रम् । इतोऽन्ये शास्त्राभिरविहिता एकादशरात्रा अहीनाः । स एष तित्तिरिणा समास्नातः—‘ऋतवो वै प्रजाकामाः’ (तै० सं० ७-२-१) इत्यादि ॥ ६ ॥

एतस्मिन्ऋतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रः ॥ ७ ॥

भवतीति शेषः । पूर्वं ज्योतिर्गौरागुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह उक्तस्त-
मेकाहमत्रातिरात्रसंस्कारूपं कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठयः षडहः ॥ ८ ॥

भवतीत्यत्रापि शेषः । द्वादशाङ्गे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतराक्षिभिः पृष्ठिपृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनोदाहृतानि । तेषां संघः पृष्ठयः षडहः सोऽत्र कर्तव्यः ॥ ८ ॥

त्रयश्छन्दोभाः ॥ ९ ॥

भवन्ति । अष्टमदिनमारभ्य दशमान्तेषु दिनेषु ॥ ९ ॥

अतिरात्रः ॥ १० ॥

१ पेटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ४८३

एकोनविंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः । सर्व-
स्तोमोऽतिरात्र उत्तममहरिति वचनाद्द्वादशाहे भवतीति भावः ॥ १० ॥

अथ त्रयोदशरात्रोऽभिधीयते—

द्वौ त्रयोदशरात्रौ ॥ ११ ॥

योऽयं त्रयोदशरात्रो विधास्यमान एष एव संपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाह-
देकादिनाधिक्येन फलाधिक्यादिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत्—
तदुच्यते । प्राथम्येन उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहे यादृशं तादृशमेवाप्रापीति द्विविध-
स्याहः समानत्वादद्वादशाहत्वोपचारः ॥ ११ ॥

यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्रुवते ॥ १२ ॥

यं मुख्ययजमानमुद्दिश्य कामयन्त इतर इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिरात्रः पृष्ठयः षडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्र-

श्चत्वारदछन्दोमा अतिरात्रः ॥ १३ ॥

षडहस्य च्छन्दोमानां मध्ये यदि कश्चिदन्धः सर्वस्तोमोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत तद्वार्त्तं
द्वादशाहगतां क्लृप्तां संततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्युः । तथा सति यजमानस्य वागुप-
स्यशीला स्यात् । अतस्तत्परिहाराय च्छन्दोमानामुपरि यदविवाक्यमहर्द्वादशाहगतां
तदेकाहः सर्वस्तोमोऽतिरात्ररूपं कुर्यात् । तस्मिंश्च महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रत-
शब्दप्रयोगः । संततामेव वाचमवरुन्धते (तै० सं० ७-३-३) इत्यादिशेषाच्च ॥ १३ ॥

द्वितीयं ब्रह्मधर्चसकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

द्वितीयं पृष्ठयषडहम् ॥ १४ ॥

अतिरात्रो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतम-

तिरात्रः ॥ १५ ॥

भवतीति शेषः ॥ १५ ॥

अथ चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते—

त्रयश्चतुर्दशरात्राः । यं कामं कामयन्ते तमभ्य-
श्रुवते । अतिरात्रः पृष्ठयः षडह आवृत्तः पृष्ठयः
षडहोऽतिरात्रः । सर्वांश्चतुर्दशरात्रान्नुवन्ति य एता
उपयन्त्यतिरात्रः । पृष्ठयः षडहः पृष्ठयः षडह-
स्त्रयस्त्रिंशारम्भणोऽतिरात्रो द्वितीयं ब्रह्मधर्च-
सकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहः
पृष्ठयः षडह आयुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रस्तृतीयं प्रति-

हाकामा उपेयुः । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुध द्वे

अहनी द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख०१) ॥ १६ ॥

भवन्तीति शेषः । प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशसंख्याकान्यहानि विधत्ते—
‘यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्ति’ (७-३-४)
इति । रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैवतसामसाध्येः पृष्ठस्तोमैरुक्तान्यहानि पृष्ठानीत्युच्य-
न्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वम् । विपरीतक्रमः प्रतीचीनत्वम् । तेन द्वैविध्यम-
लोकद्वयप्राप्तिः । एतमेवाऽऽरोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति—अयस्त्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ
भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्ति (७-
३-४) इति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिंशदक्षिणवस्त्रयस्त्रिंश इत्येष स्तोमानां
षट्स्विहाऽऽरोहक्रमः । अयस्त्रिंशदक्षिणव एकविंशः सप्तदशः पञ्चदशस्त्रिंशद्विद्युदित्ययमवरोह-
क्रमः । एवं च सत्येषु द्वादशस्वहःसु मध्ये षष्ठसप्तमयोरङ्कोर्नैरन्तर्येण अयस्त्रिंशस्तोमौ
संपद्येते । तेन च यजमानाः साम्राज्यं गच्छन्ति । किंचैतावन्येषां स्तोमानामधिराजा-
धर्वाचीनानां तत्रान्तर्भावात् । अतो यजमानाः सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

आदावेकोऽतिरात्रः । ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहरूपस्त्रिरात्रः । ततः पृष्ठयः
षडहः । तत आयुर्गौर्ज्योतिरित्यवरोहरूपस्त्रिरात्रः । ततोऽतिरात्र इति ॥ १६ ॥

अथ पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते—

चत्वारः पञ्चदशरात्राः ॥ १७ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १७ ॥

देवत्वं गच्छन्ति ॥ १८ ॥

सन्निध इति शेषः ॥ १८ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयोऽष्टम्यां महाव्रतम् ।
पौर्णमास्यामुदयनीय इतरथा शुक्लं उपेयुः ॥
अतिरात्रः पृष्ठयः षडहो महाव्रतं पृष्ठयः षडह-
स्त्रयस्त्रिंशारम्भणोऽतिरात्रः ॥ १९ ॥ द्वितीयं
कास्तव्य उदके विवाहे वा मीमांसेरन् । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुरुग्रहः पृष्ठयः षडहो महाव्रत-
मयुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रः । तृतीयं प्रतिष्ठाकामा
उपेयुः । त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिर्गौरायुरुग्रहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः । चतुर्थं स्वर्ग-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्यासमेतम् । ४८९

कामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुर्यहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः । ऐन्द्रेण षोडशरात्रे-
ण सर्वाभिजितीर्विजयन्तोऽभिपूर्वमन्त्रायमायन्ति ।
एता एव समहात्रताः ॥ २० ॥

पृष्ठचः षडहश्चत्वारश्चन्द्रोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानि । अथाहर्षिषेष्
विधातव्याः । तत्राग्निष्टुदास्यमेकमहः स्तुत्यैवोर्नीतविधिकमिति द्रष्टव्यम् । अग्निष्टुता
पाप्मानं निरदहतेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता । अत ऊर्ध्वं ग्रहं विधत्ते—ज्योतिर्गौरायु-
रिति ग्रहो भवति (७-३-७) इत्यादि । पृष्ठचषडहगतान्यहानि विधत्ते—
यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधस्य स्यान्मन्त्रे पृष्ठानि भवन्ति (७-३-७) इत्यादि ।
आरोहरूपग्रहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहरूपं ग्रहं विधत्ते—पराश्वो वा एते
सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्ग्रहो भवति (७-३-७)
इत्यादि ॥ १९ ॥ २० ॥

सप्तदश रात्रोऽभिधीयते—

सप्तदशरात्रमन्त्राधकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्यो-
तिर्गौरायुः पञ्चाहः । द्वादशाहस्य दशा-
हान्यतिरात्रः ॥ २१ ॥

सप्तदशरात्रेण यक्ष्ये, अज्ञादो भूयासमिति । अथैतदीपेज्वहःसु ज्योतिर्गौरायुरित्येवं
विधमह्नां पञ्चकं पञ्चाहो भवति (७-३-८) इति विदधाति । द्विरावृत्ते ग्रहे
द्वितीयज्योतिर्विर्जितोऽवशिष्टः पञ्चाहः । अथ पृष्ठचं षडहं चतुश्चन्द्रोमाश्च पूर्व-
वद्धारुभेयम् ॥ २१ ॥

अष्टादशरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरा-
त्रोऽभिष्टुवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यति-
रात्रः ॥ २२ ॥

अष्टादशरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चस्विनो भूयास्मेति । शेषं पूर्ववत् ॥ २२ ॥

एकादशविंशतिरात्रेण । सर्वेषां पशूनामाधिपत्यं
गच्छन्ति । एता एव समहात्रताः ॥ २३ ॥

एकादशविंशतिरात्रेण प्र प्रजया पशुभिर्जायन्ते (२३-२-१७) इत्याप-
स्तम्बः ॥ २३ ॥

विंशतिरात्रेण ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति ।
य एता उपयन्ति । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे
अहनी । अभिप्लवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहा-
न्यतिरात्रः ॥ (स्व० २) ॥ २४ ॥

विंशतिरात्रेण यस्यामहे ब्रह्मवर्चःस्विनो भूयासुरन्नादा भूयासुरिति च । यथा प्रथ-
मरूपहो ज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीयावपि ज्योतिरादिकौ । नत्वत्र कश्चिदप्यायुरादि-
कोऽस्ति । पूर्वोक्तेषु ऋहेषु योऽयमन्तरुपहो यश्च माषी ज्यहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्ति-
त्वेन विवधसाम्यम् । अन्यच्च पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ननु—प्रतिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रिरुपयन्ति (जै० सू० ४-१-८) इति
श्रुतम् । रात्रिशब्देन ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौप्ता (छा) नि कर्मा-
प्युच्यन्ते । तदिदं रात्रिसंघं स्वर्गार्थमुत प्रतिष्ठार्थमिति संशयः । तदर्थं च प्रतिष्ठि-
हन्तीति किमयं फलविधिरुतार्थवाद इति ।

अपापश्लोकवत्तत्र वर्तमानापदेशतः ।
फलविध्यसमर्थत्वात्तद्वदेवार्थवादता ॥
अनादिष्टफलत्वेन तस्मात्स्वर्गफलार्थता ।
निर्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विनम्यते ॥
नुहूयन्तैव कर्मेतिराकाङ्क्षं फलं प्रति ।
कल्पनीयं फलं तत्र विनामोऽध्याहृतेर्वरम् ॥

स्वर्गस्याध्याहारे तत्स्वरूपं तस्य च श्रुतकर्मसंज्ञः फलत्वं च कल्प्यम् । प्रतिष्ठा-
यास्तु स्वरूपमेकवाक्यत्वं च क्लृप्तं फलत्वसिद्धयर्थं सज्जन्ततया विपरिणाममात्रं लघीयः ।
उपयन्तीत्यपि वर्तमानापदेशो विधिरूपेण विपरिणम्यते । यच्छब्दश्च व्यवहितान्वयः ।
तदयमर्थः—ये प्रतिष्ठिष्यन्ति त एता रात्रिरुपयुरिति । एवं हि धर्ममात्रकल्पनाला-
घवमितरथा तु सर्वस्यैवार्थवादत्वात्सकल एव विध्युद्देशोऽप्रतिपन्नफलविशिष्टः कल्पनीयः ।
स्वर्गकामा एता रात्रिरुपयुरिति कल्पितेऽप्यसौ प्रतिष्ठार्थवादे न सुखं संगच्छते ।
यस्मात्प्रतिष्ठन्ति तस्मात्स्वर्गकामा उपेयुरिति किं केन संगच्छते । ततश्च यद्यप्य-
ध्याहारः स्यात्तथाऽप्यर्थवादसंगत्यर्थं प्रतिष्ठैवाध्याहृत्येति प्रतिष्ठार्थता ॥ २४ ॥

अथैकविंशतिरात्रोऽभिधीयते—

द्वावेकविंशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तम-
भ्यश्नुवते । सर्वोऽयं हि श्रुनुवन्ति । वसीयाऽसौ

भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः पृष्ठयः षड-
हस्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्रयः स्वरसा-
मानः पृष्ठयः षडहस्रयस्त्रिंशास्मणोऽतिरात्रो
निदाघ उपयन्ति सौमापौष्णं पशुमालभन्ते ।
मनोर्हचः सामिधेन्यो भवन्ति ॥ २५ ॥ द्वितीये-
नोभयोर्लोकयोर्ऋधनुवन्ति । अस्मिंश्चामुष्मिंश्च ।
य एता उपयन्त्यतिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽभिप्लवः
षडहोऽतिरात्रः ॥ २६ ॥

तत्र तावदियमहःकल्पिः—आदावतिरात्रः । ततः पृष्ठयः षडहः । ततः स्वरसा-
मानस्योऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि त्रयः स्वरसामानः । पुनरपि
पृष्ठयः षडहः । ततोऽतिरात्र इति । गतमन्यत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

द्वाविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहोऽभिप्लवः । षडहो द्वाद-
शाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रः ॥ २७ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २७ ॥

प्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति ।
अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुः पञ्चाहोऽभिप्लवः । षडहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ २८ ॥

प्रयोविंशतिरात्रेण यस्यामहे प्रतिष्ठार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ २८ ॥

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तम-
भ्यश्नुवते । सर्वामृद्धिमुध्नुवन्ति । वसीयाश्चो
भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रो द्वावभि-
प्लवौ । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः (ख० ३)
॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अत्र चत्वारस्त्र्यहो विज्ञेयाः । तावता विवक्षितसंख्यायाः पूरणात् ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथाष्टादशप्रश्ने द्वितीयः पदलः ।

अथान्यश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिधीयते—

सःसदा चतुर्विंशतिरात्रेण स्वर्गे लोके सीदन्ति ।
य एषा उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्य आर-
म्भणीयस्त्रिवृद्वा पृष्ठयः स्तोमः षडहः । अथ
त्रयस्त्रिंशमहर्निरुक्तमुक्तमुपहन्यस्य तन्त्रे क्लृप्तं
तस्य कण्वरयंतरं माध्यंदिने सवने यश्चयस्त्रिं-
शमहर्निरुक्तं त्रिणवं द्वे एकविंशे त्रिणवं त्रय-
स्त्रिंशमहर्निरुक्तं पृष्ठयः स्तोमः षडहः प्रत्यङ्-
त्रिवृदहर्निरुक्तं ज्योतिर्वैश्वानरोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

अत्रेयमहःकल्पतिः सूत्रकारेण दर्शिता । यदिदमतिरात्ररूपं प्रथममहः सूत्रेऽभिहितं
तज्ज्योतिरतिरात्रो भवतीति वाक्येनाऽऽस्मात् । यस्त्वारम्भणीयरूपं द्वितीयमहस्तच्छा-
खान्तरगतम् । तृतीयमहशारभ्याष्टमान्तः परात्रूपः पृष्ठयः षडहः । तत्र षष्ठमहस्त्रयस्त्रिं-
शरूपम् । यच्चाऽऽदित आरभ्य गणनायामष्टममहः । ततो नवममहर्निरुक्तं त्रयस्त्रिं-
शम् । स्पष्टलिङ्गैर्मन्त्रैर्गानं निरुक्तं तद्विपरीतमानिरुक्तम् । ततो दशममहर्निरुक्तं त्रय-
स्त्रिंशम् । त एतेऽष्टमनवमदशमा अहर्विशेषास्त्रयोऽवस्तादधोभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः ।
तत एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाख्यान्यहानि त्रिणवैकाविंशद्वयात्रिणवरूपाणि मध्य-
वर्तीनि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । ततः पञ्चदशषोडशसप्तदशा अहर्विशेषास्त्रिसंख्याकाः परस्ता-
दूर्ध्वभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः । तेषु त्रिषु मध्यमं निरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुपरितनं
त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्तमनिरुक्तम् । सप्तदशसंख्यापूरकं दिनमारभ्य द्वाविंशतिदिनपर्यन्तमाधृतः
पृष्ठयः षडहः । अत एवायं प्रत्यङ्किति (७-४-२) निर्दिश्यते । तत ऊर्ध्वमुपा-
न्तिममहस्त्रिवृदनिरुक्तं ज्योतिरग्निष्टोमरूपम् । तत ऊर्ध्वमतिरात्रोऽन्तिमः । एवं स्थिते
सति एकादशादिचतुर्दशान्तान्मध्यवर्तीनोऽहश्चतुष्टयादथ उपरिष्टाच्च ये त्रिसंख्याका-
स्त्रयस्त्रिंशास्तैरुभयतोऽवस्थितैर्दारिद्र्यहेतुं पाप्मानमपहत्य दैवी सना मध्यवर्तीनी गच्छन्ति ।
यानि मध्यवर्तीनि चत्वारि पृष्ठाख्यान्यहान्येतान्येवात्र दैवी संसदित्युच्यते ।
तस्मादुभयतस्त्रयस्त्रिंशयुक्तान्यहानि कुर्यादिति विधिरुन्नेयः ।

अथाधोवर्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यमो यश्चोर्ध्ववर्तिषु त्रिषु मध्यमस्तस्योभय-
विविधस्य मध्यमस्यानिरुक्तत्वमिति माप्यकृत् ।

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां मध्यवर्तिषु चतुर्ष्वहःसु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्ति (७-४-२) इति । रयंतरबृहदाद्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनीयानि । तथा चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाद्यनुक्रमगताश्छन्दोमा निष्पादनीयाः । यद्यपि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पादनीति शास्त्रान्तरानुसारेण सूत्रेऽभिहितम् । तथाऽप्यवचनबलात्पवमानादिषु केषुचित्स्तोत्रेषु चतुर्विंशादयश्छन्दोमा अनुक्रमेण प्रयोक्तव्याः ।

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते—‘ बृहद्रयंतराम्याम् ’ (तै० सं० ७-४-२) इत्यादि पूर्ववद्व्यारूपेण । अथोपान्त्यं त्रयोविंशमहर्विधत्ते—त्रिवृत्तोऽभिप्रिवृत्तमुपयन्ति स्तोमानां संपत्त्यै प्रभवाय ज्योतिर्गच्छोमो भवति (७-४-२) इत्यादि । आवृत्तः पृष्ठचः षडहस्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमयुक्तादहोऽप्यध्यूर्ध्वं त्रयोविंशदिने त्रिवृत्तमेकानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सातत्यादेष्टां स्तोमानां संपत्तिर्भवति । सा च संपत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय संपद्यते । स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहर्विंशेषो ज्योतिष्ठोमः कार्यः । सप्तसंस्थारूपोऽ (पेऽ) गच्छोमः (मे) प्रथमसंस्थारूपं कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

पञ्चविंशतिरात्रमन्त्रायकामा उपेयुः । अतिरात्रो
द्वावभिष्टुवौ । द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं
चातिरात्रश्च ॥ २ ॥

पञ्चविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे इत्यादि ॥ २ ॥

षड्विंशतिरात्रं स्वर्गकामा उपेयुः । अतिरात्रो
गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वावभिष्टुवौ । द्वादशाहस्य
दशाहान्यतिरात्रः ॥ ३ ॥

षड्विंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे । स्वर्गं लोकमवाप्नुवाम इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

सप्तविंशतिरात्रेणाऽऽदित्यलोकं जयन्ति एता
एव समहाव्रताः ॥ ४ ॥

सप्तविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे आदित्यलोकजयार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहो द्वावभिष्टुवौ । द्वादशा-
हस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ ५ ॥

अष्टाविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चसमवाप्नुवाम इत्यादि ॥ ५ ॥

एकाविंशतिरात्रं श्रीकामा उपेयुः । अतिरात्रो

ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहो द्वावभिषुवौ द्वाद-
शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ६ ॥

एकोनत्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । अक्रामार्थमित्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

त्रिंशद्वात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयोऽ-

भिषुवा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख० ४ ॥) ७ ॥

त्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे अन्नाद्यकामार्थमित्यादि ॥-७ ॥

एकत्रिंशद्वात्रेणाभिपूर्वमन्नाद्यमाप्नु-

यन्त्येता एव समहाव्रताः ॥ ८ ॥

एकत्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । अन्नादा भूयामुत्तियादि ॥ ८ ॥

द्वात्रिंशद्वात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रो

गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी । त्रयोऽभिषुवाः । द्वाद-

शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ९ ॥

द्वात्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चसमवाप्नवाम इत्यादि ॥ ९ ॥

त्रयत्रिंशद्वात्रमृद्धिकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयः

पञ्चाहा विश्वजिदतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा अतिरात्रः ।

द्वितीयेन यावद्वयेन सत्रेणद्धिमाप्नुवन्ति ।

तावता समृद्धिरतिरात्रोऽभिषुवः षडहोऽतिरात्रोऽ-

भिषुवः षडहोऽतिरात्रोऽभिषुवः । षडहो द्वादशा-

हस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च । तृतीयं

मतिष्ठाकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा

विश्वजिदतिरात्र एकः पञ्चाहो द्वादशाहस्य दशा-

हान्यतिरात्रः ॥ १० ॥

त्रयत्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे, ऋद्धिमवाप्नवाम इति । समृद्धिषिकलः । ज्योतिर्गौरायु-
रित्येवंविधो द्विरावृत्तरूपहो द्वितीयज्योतिर्विवर्जितः पञ्चाहः । अत्र प्रायणीयोदयनीय-
योरतिरात्रयोर्मध्यमे चातिरात्रे शस्त्राणि-‘त्रीण्याशिनानि भवन्ति’ (तै० सं० ७-४-
९) इति श्रुतेः । अन्यदहर्विश्वजिद्धवति, इति विधानात् । अत्र द्वादशाहशब्देन
प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वाऽवशिष्टस्य दशरात्रस्य विवक्षां दर्शयति । गतमन्यत् ॥ १० ॥

चतुस्त्रिंशद्वात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति

रात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहरूपहोऽभिषुवाः । द्वादशा-

हस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ (ख० ५) ॥ ११ ॥

संक्लृपादिवाक्यं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

चत्वारिंशद्वारेण यक्ष्यामहे । परमां प्रतिष्ठ गच्छन्तीति श्रुतिश्च ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः

अथाष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः :

विधृतिरेकस्मान्न पञ्चाशो विषाप्मना भ्रातृव्ये-
णाऽऽवर्तन्ते । य एता उपयन्त्यतिरात्रस्त्रयस्त्रि-
वृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रो दश पञ्चदशा उक्थ्याः
षोडशिमदशममहरतिरात्रो द्वादश सप्तदशा उक्थ्या
अतिरात्रः पृष्ठयः षडहोऽतिरात्रो द्वादशैकविंशा
उक्थ्या अतिरात्रोऽयमतिरात्रः ॥ १ ॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अहर्विशेषास्त्रयः कर्तव्याः । पञ्चदशस्तोमयुक्ता
अहर्विशेषा दशसंख्याकाः कर्तव्याः । षोडशस्तोमयुक्तं दशरात्रस्य दशममविवाक्य-
मेकमहः कार्यम् । सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादशसंख्याकाः कार्याः । अथ
षट्संख्याकान्यहानि—‘पृष्ठयः षडहो भवति’ (तै० सं० ७-४-७) इति विधि-
दर्शनात् । अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—‘द्वादशैकविंशा भवन्ति’ (७-४-७)
इत्यादि । एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादश कर्तव्याः ॥ १ ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

द्वितीयोऽयमेवेतेषां श्रीर्भवति । मित्रश्च वर-
णश्च धाता चार्यमा चाक्षश्च भगश्चेन्द्रश्च विव-
स्वाश्चेत्येतासां देवतानामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसी-
मांसो भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः ।
द्वावभिष्टवौ । गोआयुषी द्वौ द्वावभिष्टवावभिजिच्च
विश्वजिच्चातिरात्रावेकोऽभिष्टवः सर्वस्तोमो नव-
सप्तदशाश्चातिरात्रा द्वादशाहस्य दशाहानि महात्र-
वश्चातिरात्रश्च ॥ (ख० ७) ॥ २ ॥

तेषां यजमानानां श्रीः शोभा भवतीत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ २ ॥

१ ख. व. ‘ओ गायत्रीषु जराबोधियमुक्षिषुष्टयमनुष्टुप् नानदं बहतीषु रथंतरपङ्क्तिषु रायोवा-
दिवं । त्रष्टुभिः छणनं जगतीषु कावमुद्यानि च्छन्दांस्युपयन्त्युपप्रश्नायमतिरात्रो द्वि’ ।

आञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो यां न जानीयु-
 र्यदा वाऽञ्जतेऽभि वाऽञ्जते शुभमेवाऽऽत्मन्दघते
 जानन्त्येनान् गौल्युलवेन प्रातःसवने । सौगन्धि-
 केन माध्यंदिने सवने । पौतुदारवेण तृतीय-
 सवने । य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चत्वारोऽभि-
 पुवाः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो नवरात्रगर्भश्च द्वावभि-
 पुवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रो नवरात्रग-
 र्भश्चतुर्थः । संवत्सरसंमिता संवत्सरस्य प्रसवं
 गच्छन्ति य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश
 उक्थ्यश्चाऽऽरम्भणीयस्त्रिष्टुद्वौ द्वावभिपुवौ पृष्ठयः
 षडहोऽभिजिह्वयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमह-
 स्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदेकोऽभिपुवः प्रत्य-
 ह्ने आयुषी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चाति-
 रात्रश्च ॥ (ख० ८) ॥ सवितुः ककुहः पञ्चमः
 सर्वस्य प्रसवं गच्छन्ति । य एता उपयन्त्य-
 तिरात्रस्त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुसः षडहोऽभि-
 यानि त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोमावभित उक्थ्यं
 मध्ये तथैव नव पञ्चदशानि नव सप्तदशानि
 नवैकविंशानि द्वादशाहानि महाव्रतं चातिरा-
 त्रश्च । ऋतूनां षष्ठं प्रतिष्ठाकामा उपेयुः । अति-
 रात्रश्चत्वारोऽभिपुवा महाव्रतम् । द्वावभिपुवौ
 द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रम् । इन्द्रान्योः
 सप्तमोऽत्यन्याः प्रजा भवन्त्योजिष्ठा भवन्ति ।
 य एता उपयन्त्यतिरात्रः । षडभिपुवा महाव्रतं
 द्वावभिपुवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥
 (ख० ९) ॥ ३ ॥

अत्राऽऽञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो नवरात्रगर्भश्चतुर्थः सवितुः ककुहः पञ्चमः ऋतुः षष्ठ-
 श्वेकोनपञ्चाशद्वात्रे प्रमेदु इति माप्यकृद्भिप्रायः । गतार्थः ॥ ३ ॥

एकपष्टिरात्रेण यं कामं कामयन्ते तमभ्य-
 शुवते सर्वामृद्भिर्धनुवन्ति वसीयांसो
 भवन्ति । य एता उपयन्ति अतिरात्रश्च-

तुर्विंश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रिवृद्वा
त्रयोऽभिष्टुवाः पृष्ठयः षडहोऽभिजित्त्रयः
स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसा-
मानोऽभिजिन्नयस्त्रिंशारम्भणः पृष्ठयः
षडह एकोऽभिष्टुवः प्रत्यङ्गो आयुषी
द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरा-
त्रश्च ॥ ४ ॥

सर्वा समस्तान्मृद्धिं प्राप्नुवन्ति वसीयांसो घनवन्तो भवन्ति । एकषष्टिरात्रेण यक्ष्ण-
महे वसुमन्तो भूयास्मेत्यादि । द्वादशाहवत्सौत्रामण्यन्तं समानम् ॥ ४ ॥

देवानां शतरात्रेण देवत्वं गच्छन्ति । य एता
उपयन्त्यतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्रयहश्चतुर्दशाभि-
ष्टुवाः द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्र-
श्चाभिप्रयन्तः समानत्र वा तिष्ठन्तोऽभिष्टुवन्ति ॥
(स्व० १०) ॥ ५ ॥

देवानां शतरात्रमिति कर्मनामधेयम् । संकल्पादि सौत्रामण्यन्तं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

आदित्यानामयनेनेषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

आदित्यानामयनमिति संज्ञा सत्रस्थ ॥ ६ ॥

गवामयनेन व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

गवामयनेन प्रकारेण ॥ ७ ॥

सर्वेऽभिष्टुवा भासां मध्ये पृष्ठयः पञ्चदशस्त्रिवृतोऽ-
भिष्टुवाः ॥ ८ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि यानि यानि सत्राणि तानि गवामयनप्रभृतीनि भवन्ति । संवत्सर-
सामान्यास्तद्गुणदर्शनाच्च (का० श्रौ० २९--११०) । दृश्यन्ते हि तेषु गवामयनिका
गुणाः । अथ यत्पृष्ठयः षडहमुपयन्ति । यदभिष्टुवः षडहमुपयन्ति, इति । तत्राभिष्टु-
वास्त्रिवृतपञ्चदश स्तोत्रा भवन्ति गवामयने हि पृष्ठयान्ता भासा इह पृष्ठयमध्या
भवन्ति ॥ ८ ॥

अभिजितः स्थाने त्रिवृद्बृहस्पतिसवः ॥ ९ ॥

भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

विश्वजितः स्थाने पञ्चदश इन्द्रस्तोमः ॥ १० ॥

अत्रापि भवतीति शेषः ॥ १० ॥

पृष्ठाभिप्लुनाबुपेत्य व्यूढा अग्निष्टोमास्त्रिवृत ऊर्ध्व-
द्वलभिद्भ्यामिति । ऊ(द्यू)नो मास उत्तमे
संभार्येऽभिप्लुवति । र्या मध्ये षष्ठ्यः षडह ऊर्ध्व
गोआयुषी ॥ ११ ॥

पूर्वद्व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

छन्दोमा दशरात्रः ॥ १२ ॥

भवतीति शेषः । दशरात्रस्य छन्दोमदशाह इति कात्यायनः ॥ १२ ॥

प्रत्यङ्मुष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं षट्त्रिंशं
द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे पञ्चविंशं चतु-
र्विंशमविवाक्यं दक्षमं महाव्रतमुदयनीयश्चातिरात्र
इति ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्मुष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं षट्त्रिंशं द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे
पञ्चविंशं चतुर्विंशम् । महाव्रतोदयनीयाम्यामिति द्यूनो मासः पूर्यते (आप० श्रौ०
१३-९-१०) इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

अङ्गिरसामयनः स्वर्गकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

अङ्गिरसामयनमिति सप्तसंज्ञा ॥ १४ ॥

आदित्यानामयनेन व्याख्यातम् । १५ ॥

तदादित्यानामयनवद्भवति ॥ १५ ॥

सर्वेऽभिप्लुवा मासाः पुरस्तात्पृष्ठ्याः प्राग्विषुवत
उपरिष्ठात्पृष्ठ्या ऊर्ध्वं विषुवतश्छन्दोमा दशरात्रः ।
ऊर्ध्वं स्तोमः पञ्चविंशं द्वे अष्टाविंशे त्रिंशं
द्वात्रिंशं षट्त्रिंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं
चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं चतुर्विंशमविवाक्यं
दक्षमं महाव्रतमुदयनीयं चातिरात्र इति ॥ १६ ॥

त्रिवृतोऽभिप्लुवा भवन्ति । मासाः पुरस्तात्पृष्ठ्या भवन्ति प्राग्विषुवत ऊर्ध्वं विषुवत
उपरिष्ठात्पृष्ठ्याः पञ्चदशिनः । छन्दोमदशरात्र ऊर्ध्वं स्तोमश्चतुर्विंशं पञ्चविंशं द्वे अष्टा-
विंशे त्रिंशं द्वात्रिंशं षट्त्रिंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशम् ।
महाव्रतोदयनीयाम्यामिति द्यूनो मासः पूर्यते । अथैकेषाम्—पृष्ठ्या आक्षयन्ति चाऽऽ-

दित्यानामयनमभिष्टुवा आक्षयन्ति चाङ्गिरसामयनम् । यदन्यत्पृष्ठ्याभिष्टुवेऽभ्यस्तान्या-
क्षयन्तात्याचक्षते (भ० श्रौ० २३-९-१६) इति भरद्वाजश्चाऽऽह ॥ १६ ॥

दृतिवातवतोरयनेन यं कामं कामयन्तै तमभ्यशु-
वते सर्वाभृद्धिमृध्नुवन्ति वसीयाऽसौ भवन्ति । य
एता उपयन्त्यतिरात्रः ॥ (ख० ११) । १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

दृतिवातवतोरयनमिति सत्रस्य संज्ञा । संकल्पादि पूर्ववत् ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रत्रय्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथाष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मास-
मेकाविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन
मासम् । एत एवोत्तरे मासास्त्रयस्त्रिंशारम्भण-
स्त्रिवृदुत्तमा अतिरात्रः ॥ १ ॥

अतिरात्रत्वमितः । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं त्रयस्त्रिंशेन मासम् । अथ विषु-
वन्महाव्रतं वेत्यास्तम्बेऽपि विकल्पः । एत एवोत्तरे मासास्त्रयस्त्रिंशारम्भणास्त्रिवृदुत्तमाः ।
तत्रैकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं नयेत् । पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृदादयः । एवं स्रष्टु श्रूयते—
त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकाविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशे-
न मासमिति मैत्रायणीयश्रुतिः । अतस्त्रिवृदादिभिरेकाहैर्मासं मासं नयेदिति । तदुक्तं
कात्यायनाचार्येण—‘ एकाहास्तच्छब्दात् ’ (का० श्रौ० २५-१२५) इति । तेषां
शब्दस्तच्छब्दः सत्राभिधादक उपलभ्यते पृष्ठ्यस्तोमशब्दोऽपि चैकाहानामेव वाचक उप-
लभ्यते । पृष्ठ्यस्तोमशब्दास्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते पृष्ठ्यस्य षडहस्य
स्तोमाः पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेष्वपि भवति । नैतदेवम् । पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्रत्यस्तमि-
तावयवार्थवृत्तितयाऽश्वकर्णादिवदेकाहानां वाचक इति । स्तोमेषु पुनः षष्ठीं कल्पयित्वा
समासलक्षणेन तल्लोपेन च स्तोमेन प्रवृत्तिः । न च तन्न्याय्यम् । तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमश-
ब्द एकाहानां वाचक इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

नानाहानि वा संघातशब्दात् (का० श्रौ० २५-१२६) इति । वाशब्दः पक्ष-
व्यावृत्तौ नानाहानि वा । यान्यन्यप्रसादानि तेषु स्तोमविधानं त्रिवृता स्तोमेन मासं

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ५०१

पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येवमादि । कुत एतत्—संघातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्भवति, स च मासमिति वाक्यं भिद्यते । अथ पुनर्यो मासः स त्रिवृता स्तोमेनेति नैव दोषो भवति ॥ १ ॥

कुण्डपायिनामयने मासं दीक्षिताः २ ॥

भवन्तीति शेषः । कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा ॥ २ ॥

राजानं कीत्वोपनह्य द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा

हविर्यज्ञमासैर्यजन्ते ॥ ३ ॥ मासमग्निहोत्रं जुह्वति ॥ ४ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य राजानं कीत्वोपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा हविर्यज्ञैर्यजन्ते इति । सोमोपगृह्णन् कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च सायमारम्भं प्रातरपवर्गम् । तत्र द्वावपि होमौ फलैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्थ तु भेदः—‘अग्निज्योतिर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः संभृष्टिर्वा’ (इत्यादि) गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राजहित एव न शालामुखीये । ज्योतिष्टोमे हि ‘न जुहोति न पचती-स्थादिनिषेधोऽपि ।

ननु कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे किं प्राजहिते मुख्ये गार्हपत्ये श्रपणमुत शालामुखीय इति संशये चोदकप्राप्ते शालामुखीये स्यात् ‘ज्योतिष्टोमे हि शालामुखीय एवात ऊर्ध्व गार्हपत्यो भवति’ इति शालामुखीये गार्हपत्यकार्ये विहितश्चोदकप्रश्नस्या कुण्डपायिनामयने प्रागस्तस्मात्तत्र श्रपणम् । सत्यम् । चोदकादेवम् । अग्निहोत्रनामधेयात्तु नैमित्तिकाग्निहोत्र-वन्मुख्य एव गार्हपत्ये श्रपणं प्रापितं तच्चोदकाद्वलीय इत्युक्तम् । केचित्तु—कृत्वाचिन्ता-माहुः । असत्यपि नामधेये ‘गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति’ इत्यस्यानारभ्यवादस्य सर्वार्थत्वादु-पदेशतः प्रागः प्राजहितश्चोदकप्राप्तं शालामुखीयं बाधत इति । तत्तु नैवम् । अनारभ्यवा-दस्य हविःश्रपणद्वारकत्वात्कुण्डपायिनामयने च हविःश्रपणस्याश्रुतत्वात्प्रकृतितः प्राप्य-माणस्य सहैव प्राजहितेन प्राप्तेर्द्विरुक्तत्वाच्चोपदेशसंभवः । तस्मान्नास्मैव प्राजहितप्राप्तिः ।

ननु सिद्धं नास्त्रः प्राबल्यं सत्तमे । सत्यम् । इह तु प्रसङ्गनिराकरणार्थं सूत्रम् । शालामुखीयस्तावदास्मिन्तन्त्रे चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय प्रवृत्तः स एव प्रसङ्गादग्निहोत्रश्रपणमपि साधयिष्यति, विनाऽपि तादर्थ्येनेति शङ्का सेयं निराक्रियते । अन्या-र्थस्य नामप्राप्तेन प्राजहितेन बाधितत्वादिति पूर्ववत्साद्रूप्यसंभवे दैगुण्यानाश्रयणादि-त्यस्यैव न्यायस्य प्रपञ्चोऽयम् । (जै० सू० १२-१-६) ॥ ३ ॥ ४ ॥

मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति कात्यायनपरद्वानौ ॥ ५ ॥

मासं वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासः साकमेधैः
मासः शुनासीरीयेण । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मास-
मेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासमष्टादश त्रयस्त्रि-
शान्यहानि द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं
चातिरात्रश्च ॥ ६ ॥

पृथग्मासाश्चातुर्मास्यपर्वण्यभिनीयन्ते (मा० क० १-३-८) वैश्वदेवेन मासं
वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैर्मासं शुनासीरीयेण मासमिति श्रुतेः ॥ ६ ॥

सर्वेण यज्ञेन यजन्ते ॥ ७ ॥

यज्ञं व्याख्यास्याम इति न्यायवदेकवचनेन सर्वयज्ञोपलक्षणत्वाच्च ॥ ७ ॥

सर्वे भवन्ति ॥ ८ ॥

हविर्यज्ञसंस्थाः सोमसंस्थास्तद्विकृतयश्च भवन्तीति । मासमिति सर्वत्र ॥ ८ ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्मक्षयन्ति ॥ ९ ॥

अत्सरुका अवृन्तकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकारास्तदुक्तं कात्यायनेन—अत्सरुकाः
कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः (का० श्रौ० २९-१४) इति । भवन्तीति शेषः ॥ ९ ॥

यो होता सोऽध्वर्युः स पोता य उद्गाता । स नेष्टा
सोऽच्छानाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा । स
प्रतिहर्ता । यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छस्त्री स
ग्रावस्तुथः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीत्स उज्जेता गृहप-
तिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः ॥ १० ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्मक्षयन्तीत्यन्वयः ॥ १० ॥

तपस्विनामयने संवत्सरं दीक्षाः । संवत्सरमुप-
सदः । संवत्सरः सुत्याः ॥ ११ ॥

भवन्तीति शेषः । चतुरश्वतुरो मासानेकैकेनोपसन्मन्त्रेण जुहोति । अनुपसदमग्निं
चिनोति । द्वौ द्वौ मासावेकैका चितिः । चतुर उत्तमाः । चतुस्तनं त्रिस्तनं द्विस्तन-
मेकस्तनामिति त्रीन्स्त्रीन्मासान्ब्रतानि । संवत्सरं प्रमुताः (आप० श्रौ० २३-११-
३ । ७) इत्यापस्तम्बीये विशेषः । तपस्विनामयसत्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं
भवन्ति उपसदः सुत्याश्च ॥ ११ ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरं प्रजया पशुभिर्जायन्ते ॥ १२ ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरेण प्रजापतेर्द्वाद्विंशत्युवन्ति, इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ १२ ॥

य एतदुपयन्ति त्रयस्त्रिंशतः संवत्सरास्त्रयः पञ्च-
दशास्त्रयः सप्तदशास्त्रय एकविंशाः ॥ १३ ॥

प्रजापतिसप्तमिति संज्ञा ॥ १३ ॥

एतदेव नैमिषीयाणां (स्वर्गकामा उपेयुः । नव
त्रिंशतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशाः) शाक्यानां षट्त्रिंशत्संवत्सरं
तरसपुरोडाशमगस्त्यगृहपतिकम् ॥ १४ ॥

शाक्यानामयनमिति संज्ञा सप्तस्य । तत् षट्त्रिंशं संवत्सरं भवति । तत्र तरसमथाः
पुरोडाशा भवन्ति । मांसमथा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

काप्याध्वर्यवः सः स्थिते सः स्थितेऽहनि गृहपति-
र्भृग्यां प्रयाति ॥ १५ ॥

गृहपतिर्भृग्वयजमानः ॥ १५ ॥

स यान्मृगान्हन्ति । तेषां तरसाः पुरोडाशा भवन्ति ॥ १६ ॥

सर्वप्राविशेषादिति पूर्वपक्षः । सवनीया वा बहुश्रुतेरिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

नव त्रिंशतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशाः ॥ १७ ॥

भवन्तीति शेषः ॥ १७ ॥

एतेन ह वै शाक्यो गौरवीतिः सर्वाग्निमृध्नो-
त्सर्वाग्निमृध्नोऽनुवन्ति । वसीयास्तो भवन्ति । य
एतदुपयन्ति ॥ १८ ॥

हवै शब्दो निश्चयार्थे निपातः । तरसपुरोडाश आर्धोदेवलोके च मनुष्यलोके
षट्त्रिंशत्युवन्ति (२३-११-१४) इत्यापस्तम्बः ॥ १८ ॥

पञ्चविंशतिस्त्रिंशतः संवत्सराः पञ्चविंशतिः
पञ्चदशाः पञ्चविंशतिः सप्तदशाः पञ्चविंशति-
रेकविंशाः ॥ १९ ॥

शाक्यो गौरवीतिः सप्तमिति वैखानसः ॥ १९ ॥

अग्नेः सहस्रसाध्येन सर्वस्य मसवं गच्छन्ति ।
य एतदुपपन्त्यतिरात्रः सहस्रनामानि त्रिवृतोऽ-
ग्निष्टोभोऽतिरात्रः ॥ २० ॥ (ख० १२) ॥

साध्यानामयनं सत्रं तच्छतसंवत्सरं भवति । तदाह कात्यायनः— ' शतसंवत्सरं
साध्यानाम् ' (२४—१७९) इति ॥ २० ॥

त्रीणि सारस्वतानि ॥ २१ ॥

सत्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कानि पुनस्तानि—

मित्रावरुणयोः प्रथमम् । इन्द्राग्न्योर्द्वितीयम् ।

अर्यम्णस्तृतीयम् ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

सरस्वत्या उषमज्जकेन दीक्षन्ते ॥ २३ ॥

ये सत्रिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अमावास्यायां प्रायणीषमहस्तदहर्वत्सानपाकुर्वन्ति ॥ २४ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपसाद्भिश्चरित्वा प्राय-
णीयमतिरात्रमुपेत्य तदहर्वत्सानपाकुर्वन्तीति सूत्रान्तरम् ॥ २४ ॥

स संस्थितेऽतिरात्रे सांनार्येन यजन्ते ॥ २५ ॥

संस्थिते प्रायणीये सांनार्येन यजन्त इति ॥ २५ ॥

तस्मिन्संस्थितेऽध्वर्युः शम्भ्यां परास्यति ॥ २६ ॥

शम्भ्यां प्राचः परास्यति ॥ २६ ॥

सा यत्र निपतति तद्गार्हपत्यः । ततः षट्त्रिंशत्-

त्पक्रमेष्वाहवनीयम् ॥ २७ ॥

सा शम्भ्या यत्र निपतति तद्गार्हपत्यायतनं भवति । तस्मात् षट्त्रिंशतं प्राचः प्रक-
मान्प्रक्रामति । तदाहवनीय इत्यापस्तम्बः ॥ २७ ॥

चक्रीवन्ति सदोहविर्धोनान्याग्नीध्रश्च ॥ २८ ॥

भवन्त्यन्यथा गमनासंभवात् ॥ २८ ॥

उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्य उपोस्य एव ॥ २९ ॥

उलूखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति । स च प्रकृष्यते न निक्षिप्यते ॥ २९ ॥

नोपरवान्त्वनन्ति ॥ ३० ॥

प्रतिषेधात् ॥ ३० ॥

त एतमापूर्यमाणपक्षममावास्यायेन यजन्ति ॥ ३१ ॥

अमावास्यायेन हविषा यजन्ति ॥ ३१ ॥

पौर्णमास्यां गोष्ठोम उक्थ्यो रथंतरसामा ॥ ३२ ॥

रथंतरसामस्थाने बृहत्सामानमुपयन्तीत्यापस्तम्बः ॥ ३२ ॥

तस्मिन्संस्थिते पौर्णमासेन यजन्ते ॥ ३३ ॥

तस्मिन्पौर्णमास्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

त एतमपरपक्षं पौर्णमासेन यजन्ति ॥ ३४ ॥

अपरपक्षः कृष्णपक्षः । पौर्णमासेन हविषा यन्तीत्यापस्तम्बः ॥ ३४ ॥

अमावास्यायामायुष्टोम उक्थ्यो बृहत्सामैवं विप-

र्यासयन्ति ॥ ३५ ॥

‘अमावास्यायामायुष्टोमं रथंतरसामानमुपयन्ति’ इत्यापस्तम्बः ॥ ३५ ॥

सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽक्रोशन्तो यजन्ति ॥ ३६ ॥

त एवमेव व्यत्यासं सरस्वत्या दक्षिणेन कूलेनाऽऽक्रोशन्तः प्राञ्चो यान्ति या सर-
स्वत्यास्त्या नदी तथा सह तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुरिति आप्यकृत् । उत्साहातिशयेन
क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ॥ ३६ ॥

दृष्टव्या अप्यथेऽपोनप्रीयं चरं निरुप्यातियन्ति ॥ ३७ ॥

दृष्टव्यपथये प्रवेशे चरुर्भवति ॥ ३७ ॥

मवां दशसु शते वर्षभमुत्सृजन्ति ॥ ३८ ॥

दशसु गोषु शते वृषभमुत्सृजन्ति ॥ ३८ ॥

यदा दशस्रतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदा स्रतः

सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदैषां गृहपतिर्भि-

यतेऽथैकमुत्थानम् । यदा वा सर्वे ज्यामिं जीय-

न्त्यथैकमुत्थानम् । यदा पुंसं प्रसवणं प्राप्नुवन्त्य-

थैकमुत्थानम् । पुंसं प्रसवणं प्राप्याग्नये कामायेहि

निर्वपन्ति ॥ ३९ ॥

पुंसे प्रसवणप्रवेशेऽग्नये कामायेहिर्भवति ॥ ३९ ॥

तस्यामथां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा कारवचवं

(यं) प्रति यमुनावभृथमभ्यवयन्ति ॥ ४० ॥

इज्यतेऽश्वपुरुष्योर्दानं धेनुत्वे सति तदुपकाराभावात्तत्प्रसूतेऽथ दानम् । दानं च प्रसर्पकेभ्यः । तस्यां कामेष्ट्यामित्यर्थः । अवभृथग्रहणेन सत्रसमाप्तिः ॥ ४० ॥

देवमनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणार्थोऽयं सत्रप्रशंसावादः ॥ ४१ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरयनं विश्वजिदभि-
जिता मनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४२ ॥

आयुर्गृहपातिमरणेऽतिरात्रो भवति (२४-२११) इति कात्यायनः । सर्वज्यानां विश्वजिज्ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषां भवतीति सूत्रान्तरम् ॥ ४२ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरयनं विश्वजिदभि-
जिताविन्द्रकुक्षी । अत्यन्याः भजा भवन्ति ॥ ४३ ॥

अतिरात्रः कर्तव्यः । द्वितीये सारस्वते सत्रे ॥ ४३ ॥

ओजिष्ठा भवन्ति ॥ ४४ ॥

ओजिष्ठा बलिष्ठाः ॥ ४४ ॥

तृतीयेऽतिरात्रस्त्रिद्वत्यश्च दशमपरे गोआयुषी इन्द्रकुक्षी ॥ ४५ ॥
भवन्तीत्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥

अर्यम्णाः पन्थानं यन्ति ॥ (ख०) १३ ॥ देवयानं पन्थानं गच्छन्ति ॥ ४६ ॥
सन्निष्ठा इत्यर्थात् ॥ ४६ ॥

दार्षद्वते संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेत् ॥ ४७ ॥

दार्षद्वतमिति सत्रनामधेयम् । तत्र कर्म न्याख्यायते । कात्यायनः—‘‘कृत्विगाचा-
र्ययोरन्यतरस्य गा रक्षेत्संवत्सरम्’’ (का० श्रौ० २४-२२४) इति । संवत्सरं
गवां रक्षणमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

संवत्सरं व्यर्णे नैतन्धवेऽग्निमिन्धीत ॥ ४८ ॥

अग्निमिन्धीत, पुनराधानवचनाच्च । नैतन्धवप्रदेशे गत्योदकेऽश्विन्यनं कुर्यात् ॥ ४८ ॥

संवत्सरे परिणशाग्नीनादधीत ॥ ४९ ॥

अन्वारम्भणीयान्तमिति कात्यायनोक्तविकल्पः । दर्शपूर्णमासान्तं वेति सिद्धान्तितः ।
नैतद्युक्तमस्मच्छाखायामाग्नेयेर्धिवति वक्ष्यमाणसूत्राच्च ॥ ४९ ॥

दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽग्नेयेनाष्टाकपालेन
शम्यापरासा ॥ ५० ॥

तेन यामं कुर्वन्पूर्वच्छम्याप्रासे दृषद्वतीतीरेण दक्षिणेन गच्छेत् ॥ ५० ॥

हिः पुनः प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति ॥ ५१ ॥

त्रिः प्लक्षवहरणस्याऽऽर्ज्येन यमुनावभृथमभ्युपैति ॥ ५१ ॥

तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवति ॥ ५२ ॥

गतः ॥ ५२ ॥

तुरायणेन सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति ॥ ५३ ॥

तुरायणमिति सत्रनाम ॥ ५३ ॥

परमेष्ठितां गच्छन्ति ॥ ५४ ॥

परमेष्ठी ब्रह्मा ॥ ५४ ॥

आग्नेधोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्र एकादशकपालो वैश्व-
देवं चरुम् ॥ ५५ ॥

यत्तपस्तप्यते दैवी तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति । संवत्सरं सवनविधा इष्टीर्निर्वपति ।
वैश्वदेवो द्वादशकपालः (आप० श्रौ. २३-१४-५) इत्यापस्तम्बसूत्रम् । कुत
एतत्—आग्नेयं प्रातःसवनमेन्द्रं माध्यंदिनं वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थादात् ॥ ५५ ॥

दीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ ५६ ॥

स्वयमेव तूष्णीं कृष्णाजिनादीनि (२४-२३९) इति कात्यायनः ॥ ५६ ॥

मानुषि (धी)मेव तेन समृद्धिमृध्नुते ॥ ५७ ॥

मनुष्यसंबन्धेनर्द्धिसृष्टोति तेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

यत्तपस्तप्यते दैवी तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति ॥ ५८ ॥

तेन गृहपतिना । वा प्रकृताशनः ॥ ५८ ॥

संवत्सरमहरहरिष्टिभिर्यजते ॥ ५९ ॥

संवत्सरं यजनीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते । संवत्सरशब्देन हि
सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव । अत्रैवाहरहरिति प्रयोगदर्शनात् ॥ ५९ ॥

सवनकलशो भवति ॥ ६० ॥

गतः ॥ ६० ॥

सर्वसन्धेनापुनर्मृत्युं जयति ॥ ६१ ॥

गृहपतिः ॥ ६१ ॥

आदित्यानामिवैषां प्रकाशो भवति ॥ ६२ ॥

स्पष्टम् ॥ ६२ ॥

अतिरात्रावग्निष्टोमं मध्ये ॥ ६३ ॥

प्रायणीयोदयनीयव्रतम् । मध्येऽतिरात्रावग्निष्टोमश्च भवति ॥ ६३ ॥

सर्वो दशदशी संवत्सरो द्वादशो विषुवान् ॥ ६४ ॥

भवतीति शेषः ॥ ६४ ॥

त्रिसंवत्सरं गवामयनमादित्यानामाङ्गिरसाम् ।
प्रजापतिं भूमानं गच्छन्त्यभिस्वर्गं लोकं जय-
न्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६५ ॥

आदित्यानामाङ्गिरसां गवामयनं नाम सत्रं त्रिसंवत्सरमिति । ते च यजमानाः प्रजा-
पतिं भूमानं गच्छन्ति । पश्चात्स्वर्गं लोकं प्राप्तुवन्ति । ततः स्वर्गमृत्युपातालेषु प्रतिति-
ष्ठन्तीति फलार्थवाददर्शनाच्छास्त्रान्तरे ॥ ६५ ॥

प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण प्रजापतेर्होद्विभृशु-
वन्ति ॥ ६६ ॥

ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां यन्ति यजमानाः । प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण सत्रेण
यक्ष्यामह इत्यादि ॥ ६६ ॥

य एतदुपयन्त्यतिरात्रः सहस्रं संवत्सरांश्चि-
वृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रः ॥ ६७ ॥

प्राचणीयोदयनीयावतिरात्रावभितो भवत इति विध्यर्थवादश्रवणाच्च ॥ ६७ ॥

विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरं विश्वमेनाननुसृजते ।
य एतदुपयन्ति-पञ्चपञ्चाशत्सहितः संवत्सराः
पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः
पञ्चपञ्चाशत एकविंशः । विश्वसृजां सहस्रसं-
वत्सरम् । विश्वमेनाननुसृजते । य एतदुपयन्ति ।
तत्र श्लोको विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत्त सह-
स्रसमं प्रसुतेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य
गोपा हिरण्यः शकुनिर्ब्रह्मनामेति । तत्र ब्रह्मणः
सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति य
एतदुपयन्ति ॥ (स्व० १४) ॥ ६८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशमश्रे चतुर्थः पटलः ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशमश्रे ॥

सार्धशतद्वयसंवत्सराः सहस्रचतुर्थीशरूपास्त्रिवृतः कार्याः । त्रिवृत्स्तोमयुक्तेन सोम-
यागेन तावन्तः संवत्सरा नेतव्याः । सोऽयं सहस्रसंवत्सरत्रयस्यैकोऽशः । पुनस्तावन्त
एव संवत्सराः पञ्चदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं द्वितीयोऽशः । पुन-
रपि तावन्तः संवत्सराः सप्तदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं त्रितीयोऽशः ।
पुनरपि तावन्तः संवत्सरा एकविंशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं चतुर्थोऽशः ।
तदेतत्सर्वं मिलित्वा विश्वसृजां देवानां सहस्रसंवत्सरसप्तमित्युच्यते ।

ये मनुष्या एतत्सहस्रसंवत्सरसप्तमुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति । ये चाध्यापका एतद्ब्रह्मजान-
माहुः । येभ्यश्च शिष्येभ्य एतद्ब्रह्मजानमाहुः । एताननुष्ठातृनध्यापकाच्छिष्याश्चानुसृत्य
विश्वं प्रजायते । तत्रानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्तारः । अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्तारः ।
शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठानप्रकारान्तरं विदित्वा तथाऽनुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्तारः ।
तदेवं साक्षात्परम्परया वा तान्सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किंच देहपातादूर्ध्वं
ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । किं
चैतासामेवाऽऽदित्यानां देवतानां सायुज्यं तादात्म्यं सार्धितां समानैश्वर्योपेतत्वं सलोकतां
समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । तत्र कर्मानुष्ठानप्रवृत्तितात्पर्यानुसारेण फलभेदो
दृश्यः ।

पूर्वेषु लक्षसंवत्सरसप्तं निरूपितम् । उत्तरेषु सहस्रसंवत्सरसप्तं निरूप्यते—विश्वं
सृजन्तीति विश्वसृजस्ते च प्रथमाः सृष्ट्यादावुत्पन्नाः सप्तमनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सप्तं
सहस्रसंख्याकाः समाः संवत्सरा यस्मिन्सप्ते तत्सहस्रसप्तम् । किं कुर्वन्तः प्रसुतेन
यन्तः प्रतिदिनमभिषुतः सोमः प्रसुतस्तेनानुतिष्ठन्तः । ततः संवत्सरसप्तानुष्ठानाच्छ-
कुनिर्गन्ते ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरूपद्वयवान्पक्षी समुत्पन्नः । स च भुवनस्य गोपाः
सर्वस्य लोकस्य पालकः । हिरण्ययो ज्योतिर्मयः । ब्रह्मेति तस्य नाम परब्रह्मैव विश्व-
सृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्ययशकुनिरूपं स्वीचकार । तं हिरण्यगर्भं इत्याचसते ।
तथा च मन्त्रान्तरमास्नायते—हिरण्यगर्भः समवर्ततामे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्
(तै० सं० ४-१-२) इति य एतदुपयन्तीतिद्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ६८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

प्रयोगवैभक्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
सत्रसूत्रस्येह श्रुतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

५१० सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं यथादेवमेतम् । [१८ प्रश्ने ४ पटलः]

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्यास्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-

चन्द्रिकायामष्टादशप्रश्नः ।

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकाहादिविधिप्रतिपादक-

सप्तदशाष्टादशप्रश्नगतसूत्राणां क्रमेण प्रतीकानि ।

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सर्वकतूनां प्र०	३९५	पूर्वेद्युराग्नेयः	४००
निकायिनां तु	३९	तदन्तम ए०	४०१
यथादिष्टं वा	३९	धारयत्याह०	३९
ज्योतिर्गौरायु०	३९	व्याधारयत्सु०	३९
प्रथमोऽग्निष्टो०	३९६	सर्विष्मद०	३९
सर्वे	३९	हिरण्यं मुखे०	३९
ज्योतिषि सह०	३९	इष्ट्या यक्ष्ये	३९
इष्टेनियमाद्	३९	ताजिषाय	३९
सर्ववेदसे	३९७	तेभ्यो यन्नवनी०	४०२
दक्षिणाकाले	३९	योजने घृत०	३९
यदन्यद्वाह०	३९	व्याख्यात उ०	३९
उत्तमां दक्षिणां	३९	त्रिवत्सः साण्डः	३९
उदवसाय रो०	३९	उपसत्सु विः	३९
संवत्सरं द्वा०	३९८	समील्य वा	३९
इन्द्रस्याभिनि०	३९	यथोर्वरा	३९
बृहत्तु होतुः	३९	यवानां सल	४०३
सहस्रदक्षिणां	३९	आरोहणे ह०	३९
सर्वजित्ताऽग्नि०	३९९	विमित५ सदः	३९
अनादश्च	३९	स्फपो कूपः	३९
तस्य महाश्रुते	३९	अग्नीषोमीय०	३९
सहस्रं दक्षि०	३९	सवनीयका०	४०४
चत्वारः साह०	३९	अग्नीषोमीय५	३९
ज्योतिरग्निष्टो०	३९	अग्नीषोमीय०	३९
चत्वारः साद्य०	४००	सदश्चः श्वेतो	३९
रथंतरसामा	३९	तमाङ्गिरसा०	३९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
द्वेष्यं वा ब्राह्म०	४०४	तां दक्षिणाकाले	४१०
संवत्सरं नो०	४०५	अथो वाचस्तो०	४११
द्वितीयस्यैक०	४०६	ब्राह्म्यानां प्रवा०	४१२
तिसृभिस्तिष्ठ०	"	त्रिवृतोऽग्नि०	"
तृतीयस्य	"	उष्णीषं प्रतो०	"
परोक्षदृष्टौ	"	तद्गुरुपतेः	४१३
हीनानुभाव०	"	बलुकान्तानि	"
अश्वसादः	"	द्वे द्वे दामनी	"
दक्षिद्विद्वतिश्च	"	द्विषश्चित्तान्य०	"
क्षी गौः सोम०	"	अयस्त्रिंशता	"
प्रक्षुण्ताग्नौ	४०७	ता दक्षिणा	"
समीलनं वे०	"	अपिवा चट्व०	"
प्रथमेन समा०	"	अयो खस्वाहु०	"
यद्यत्स्वाराउये०	"	चट्वोऽर्शा	४१४
अग्नेरग्निष्टो०	"	आदित्यानां प्र०	"
प्रनापतेरेक०	"	व्यावृत्तिं पाप्म०	"
आतृव्येप्ताया०	४०७	अग्निष्टोमा	"
सोमः२वाको	"	चितिस्तोमः प्र०	४१५
अग्नाश्विपदं	"	गायत्रेणोक्थ्येन	"
त एनं प्रात०	"	उत्तरः क्षत्रिय०	"
इथेनेनाभि०	४०९	तेजो ब्रह्मवर्ष०	"
रथौ हविर्था०	"	त्रिवृताऽग्निष्टु०	"
तैश्चको बाधको	४१०	आग्नेयः पुरो०	"
शावनमध्ये अधि०	"	आग्नेयीषु स्तु०	"
अग्नये रुद्रपते	"	एतमेव चक्षुः०	"
सादयत्युपा२०	"	अश्वः इवायो	४१६
शरमयं न०	"	स ब्रह्मणे	"
वैभीदक ह०	"	यथाप्रकृती०	"
लोहितोष्णीषा	"	एतस्यैव वाय०	"
नवनवदक्षिणाः	"	एतस्यैव रेव०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
त्रिवृद्वाद्यं	४१७	अक्षय्य ५ ह वै	४२१
पञ्चदशोऽनि०	"	त्रिवृदग्निष्टो०	४२३
सप्तदशोऽना०	"	वैश्वदेवः प०	"
त्रिणवे नौ०	"	न यूपं मि०	"
पञ्चदशेन वी०	"	नोत्तरवेदि०	"
अपिवा ज्योति०	"	परिधौ पशुं	"
त्रिवृताऽग्निष्टो०	४१८	ततश्चतुर्षु मा०	"
आनिरुक्तं प्रा०	"	ततश्चतुर्षु मा०	४२६
अश्वः श्वेतो	"	आग्नेयः पशु०	"
बृहस्पतिस०	"	ततश्चतुर्षु	४२८
ब्रह्मणो ब्रह्म०	"	सर्वत्राहतं	"
परितृजनी हो०	"	पञ्चाशद्वैश्व०	४२९
अरुणो मिमि०	"	यथर्जुना वा	"
बृहस्पते जु०	"	वत्सा ५ स्तृ०	"
बार्हस्पत्यः प०	४१९	उपहज्येना०	"
प्रातः सवने	"	यथाप्रकृती०	"
आज्येन माध्यं०	"	ऋतुषेयेना०	४३०
अश्वद्वादश	"	षड्दीक्षाः षड्०	"
ता वशायामु०	"	यावदिदं प्र०	"
अपिवाऽष्टौ	"	उत्तरेणोत्तर०	"
मनसेतरयोः	४२०	नक्तमग्निम०	"
त्रिवृतोऽग्नि०	"	ऋतमुक्त्वा	"
समानमितर०	"	औदुम्बरश्च०	४३१
त्रिवृतोऽग्नि०	"	यथाप्रकृती०	"
शुनस्कर्णस्तो०	"	बहुहिरण्येना०	"
मरणकामो य०	"	द्वादशमानं	"
याम्यः पशुः	"	एवमत ऊर्ध्वं	"
कृतान्तं दक्षि०	"	सन्नेषु नाराशक्से०	"
आर्मेवे स्तूय०	"	त्रिवृताऽग्निष्टु०	४३२
पृथगरणीष्व०	४२१	पञ्चदशेने०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सप्तदशेना०	४३२	नपुंसकपशू	४३६
प्रतिधुषा प्रा०	४३३	उद्भिद्वलभि०	"
नीतमिश्रेण	"	उद्भिदेष्टा	४३७
तीव्रमुतोक्त्ये०	"	आग्नेयेनाष्टा०	"
सोमातिपवितं	"	उभयत्र गाव०	"
प्रतिधुषा प्रा०	"	अष्टौ पूर्वस्मि०	"
शृतमाशिरे	"	अपचितिका०	"
शृतमाशिरे०	"	उभयसामानौ	"
ता दक्षिणा	४३४	पक्षिभ्यां सामि०	"
अधिसमसा०	"	ऋषभेणाग्नि०	४३८
अवजिघ्रन्त्य०	"	ऋषभो दक्षि०	"
तावच्छावाक०	"	गोसवेनोक्त्ये०	"
ब्रह्मणि होत्रका	"	अयुतं द०	"
यजमान ऋत्वि०	"	दक्षिणेनाऽऽहव०	"
प्राच्येकादशि०	"	गोसवेनेष्टा	४३९
यावद्युपं	"	उपमातरमि०	"
वदवा श्वेता	"	यज्ञ यज्ञेन	"
धपाप्रकृती०	"	मरुताः स्तोमे०	"
मरुस्तोमेन	"	एतेन त्रीन्	"
अथेवोऽराद्	४३९	इन्द्रस्तोमे०	"
विराजाऽस्वाद्य०	"	ऋषभेणाग्नि०	"
बहु प्रतिगृह्य	"	इन्द्राग्न्योः कृत्वा०	"
औपच्छदेन	४३६	तेजो ब्रह्मवर्चसं	"
एकैकया स्तो०	"	विघनेन विपा०	"
गन्धर्वाप्सरसोः	"	संक्षेपेन भा०	"
गन्धर्वा देवा	"	त्रयोदशरात्र०	"
अपध्वक्षत	"	सर्वस्तोमेन	"
पुनःस्तोमेन	"	असौर्यामेण	"
गोतमचतु०	"	यस्मान्पशवः	४४०
उक्थ्यः षोडशि०	"	ऐकादशिनाः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
नवसप्तदशेन	४४१	बभ्रुररुणा	४४६
विषुवता ज्ये०	"	सहस्रं दक्षिणा	"
गोष्टोमेन ध्रा०	"	तां प्रथमेऽह०	४४७
आयुषा स्वर्ग०	"	प्रथमेऽहनि	"
अभिजिता प०	"	वामनं तं	"
विश्वजिता ध्रा०	"	यत्तेनैकां प्र०	"
त्रिवृता ब्रह्म०	"	तामुत्तरेणाऽऽ०	"
पञ्चदशेन	"	दक्षिणेन वा	४४८
सप्तदशेन	"	उदीचीमाश्री०	"
एकविंशेन	४४२	प्रतीची५ सद०	"
द्विरात्रप्रभृत०	"	तामुत्सृज्य	"
तेषां द्वादशा०	४४३	तामग्नीधे वा	४४९
द्विरात्रस्य त्रिरा०	"	द्वौ वोद्वातरौ	"
द्विरात्रस्योत्त०	"	सा मा सुवर्ग	"
मध्यमे त्रिरा०	"	तां प्रतिगृह्णी०	"
आङ्गिरेसेन	"	तामन्ययागवा	"
तस्य ज्योतिष्टो०	४४४	यास्तिस्त्रि५०	"
सर्वस्तोमोऽ०	"	कृतानं प्रथ०	"
गायत्रं पूर्वे०	"	य आर्वयो वि०	४५०
रथंतरं पू०	"	दक्षिणा नव०	"
वैखानसं पू०	"	यदि दद्याद्नू०	"
हविष्मन्निध०	४४५	शबलि समु०	"
अमावास्यायां	"	नित्यः काम्यो	"
क्रापिबनेन यं	"	वैदत्रिरात्रेण	४५४
तस्य ज्योतिष्टो०	"	तस्य त्रयस्त्रि०	"
चैत्ररथेन स०	"	छन्दोमप्यमा०	४५५
तस्य त्रिवृत्प०	"	अन्तर्वसूनां	"
गर्गत्रिरात्रेण	४४६	पराकेण स्व०	"
अग्निष्टोम उ०	"	अत्रेक्षतुर्वि५०	"
आत्मानैष्णव०	"	अग्निष्टोमः प्र०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
उक्थ्यो मध्यमी०	४९५	सरस्वत्या या०	४७४
जामदग्न्येन	४९६	यदा दशशतं	"
पुरोडाशिभ्य उ०	"	यदा शतं स०	"
यसिष्ठस्य स०	४९७	यदैषां प्रमीयेत	"
विश्वामित्रस्य	"	ऋतूनां षड०	४७६
संवत्सरस्य प०	४९८	पृष्ठ्यः षड०	"
■ सहस्रं	"	देवानामुपरि०	"
षाचः प्रवदिता	"	त्रिवृदग्निष्टो०	"
त्रिवृदग्निष्टो०	"	कौसुरुबिन्देन	४७७
विश्वजित्सर्व०	"	सप्तर्षिणाम्	"
अभ्यासक्येन	४९०	पृष्ठ्यः षडह०	"
यं कामं काम०	"	प्राजापत्यस्तृ०	४७८
षण्णारदीये०	४९१	पृष्ठ्यः षडहः०	"
अनुसंवत्सरं	"	पृष्ठ्यावलम्बेन०	"
सप्तदश पृथी०	"	छन्दोमपवमा०	"
तान्प्रोक्षितान्	"	जनकः सप्त०	"
इतरानुत्सृ०	"	तस्य चत्वारि	"
ततः संवत्सरे	४९२	अष्टरग्निेण	४७९
ततः संवत्सरे	"	अथो नवरा०	"
पञ्चमे वर्षे	"	पृष्ठ्यः षडहो	"
यद्युक्ष्णो ह०	४९३	द्वितीयेन ऋक्०	४८०
महाप्रते स्पर्ध०	४९४	शललीपिशक्ते०	"
सर्धतोमुखेन	"	चत्वारो दश०	४८१
साध्यानां षड०	४७३	दशरत्नाय	"
पृष्ठ्यः षडहः	"	भुवत इन्द्र०	"
बृहद्रथंतरा०	"	त्रिवृदग्निष्टु०	४८२
आश्वत्थी हवि०	"	पुरा इतरा	"
चक्रवर्ती म०	"	कौसुरुबिन्दो	४८३
उलूलबुध्नो	"	पौण्डरीक ए०	"
प्राज्ञो यन्दि	४७४	अथाष्टदशमश्ने—	"

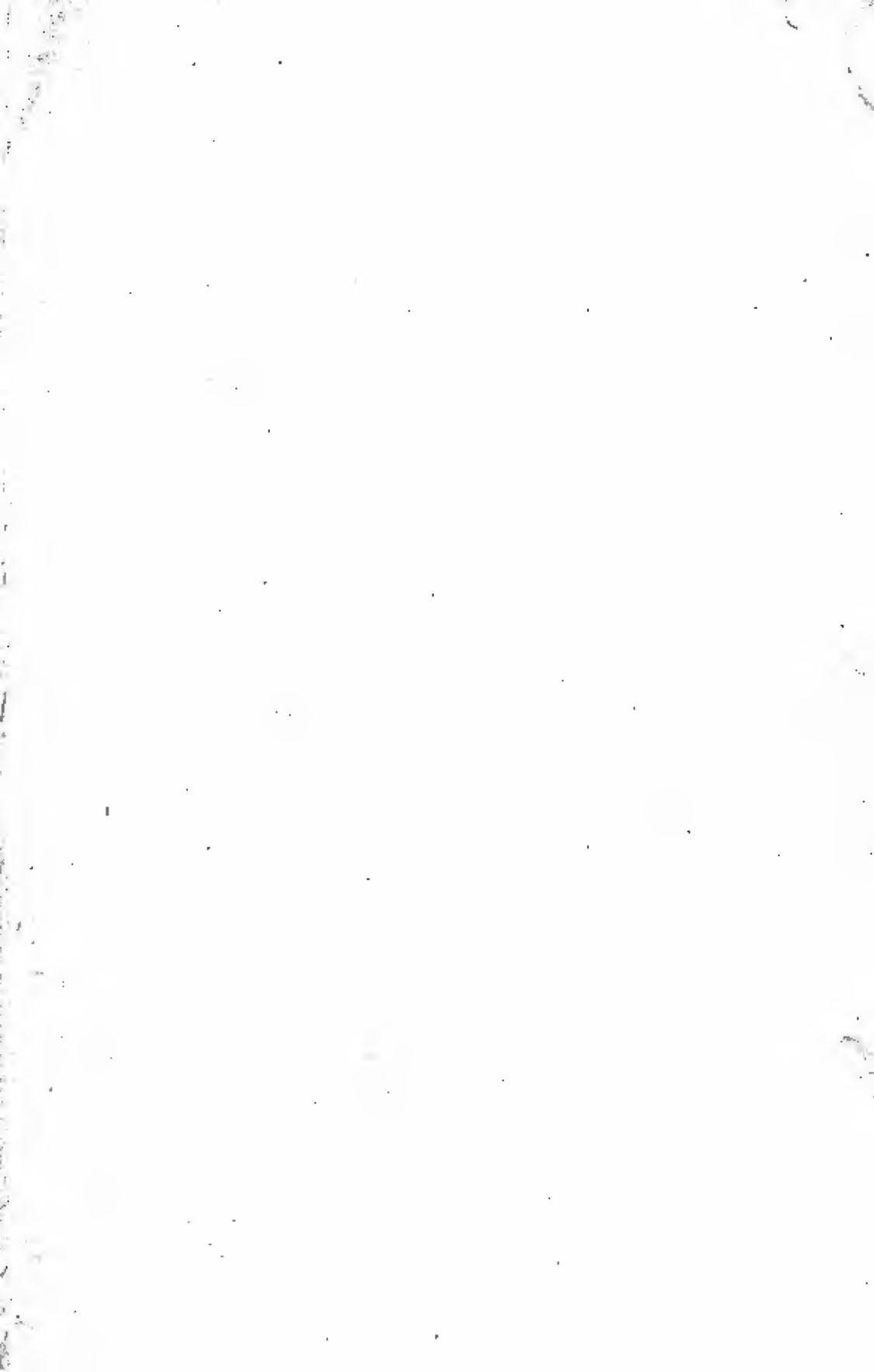
सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
द्वादशाहम्०	४८५	पञ्चविंशति०	४९३
यानि पुरस्ता०	"	षड्विंशति०	"
उपरिष्ठाद०	४८६	सप्तविंशति०	"
तथा कुण्डपा०	"	अष्टविंशति०	"
तेषां द्वादशा०	"	एकान्विंशति०	"
ऋतूनामेकाद०	"	त्रिंशद्वात्रय०	४९४
ज्योतिरतिरा०	"	एकत्रिंशद्वात्रयं	"
पृष्ठयः षडहः	"	द्वात्रिंशद्वा०	"
अयश्छन्दोभाः	"	त्रयस्त्रिंशद्वा०	"
अतिरात्रः	"	चतुस्त्रिंशद्वा०	"
द्वौ त्रयोदश०	४८७	पञ्चत्रिंशद्वा०	४९५
यं कामं काम०	"	षट्त्रिंशद्वात्रय०	"
अतिरात्रः पृ०	"	सप्तत्रिंशद्वा०	"
द्वितीयं ब्रह्म०	"	अष्टत्रिंशद्वा०	"
अतिरात्रो द्वा०	"	एकोनचत्वारि०	"
प्रयश्चतुर्दश०	"	चत्वारिंशद्वा०	"
चत्वारः पञ्च०	४८८	विधृतिरेकस्मा०	४९६
देवत्वं गच्छ०	"	द्वितीयोऽयमे०	"
अमावास्यायां प्रा०	"	आहुताम्यञ्ज०	४९७
द्वितीयं यास्तस्य	"	एकषष्टिरात्रेण	"
सप्तदशरात्रम्०	४८९	देवानां शत०	४९८
अष्टादशरात्रं	"	आदित्यानाम्०	"
एकान्विंशति०	"	गवामघनेन	"
विंशतिरात्रेण	४९०	सर्वेऽभिप्लवा	"
द्वावेकविंशति०	"	अभिजितः स्था०	"
द्वितीयेनोभ०	४९१	विश्वजितः स्था०	"
द्वाविंशतिरा०	"	पृष्ठाभिप्लवानु०	४९९
त्रयोविंशति०	"	छन्दोमा दश०	"
द्वौ चतुर्विंश०	"	प्रत्यङ्गदृष्टाच०	"
सप्तदशं चतुर्वि०	४९२	अङ्गिरसाम०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
आदित्यानाम०	४९९	चक्रीवन्ति सद्यो०	९०४
सर्वेऽभिष्टवा	"	उलूखलबुध्नो	"
द्विषातवतो०	५००	नोपरवान्त्व०	"
त्रिवृता मासं	"	त एतमापूर्य०	९०५
कुण्डपायिनाम०	५०१	पौर्णमास्यां गो०	"
राजानं क्रीत्वो०	"	तस्मिन्संस्थि०	"
मासमग्निहोत्रं	"	त एतमपरप०	"
मासं दर्शपूर्ण०	"	अमावास्यायामा०	"
भासं वैश्वदेवेन	५०२	सरस्वत्या द०	"
सर्वेण यज्ञेन	"	दृषद्वत्या अप्य०	"
सर्वे भवन्ति	"	गवां दशसु	"
अत्सरुकैश्च०	"	यदा दशशतं	"
यो होता सोऽ०	"	तस्यामधां पु०	"
तपास्विनाम०	"	देवमनुष्येभ्य०	९०६
प्रजापतेर्द्वांश०	"	द्वितीयेऽतिरा०	"
य एतदुपयन्ति	५०३	द्वितीयेऽतिरा०	"
एतेदेव नैमि०	"	ओजिष्ठा म०	"
काप्याध्वर्यवः	"	तृतीयेऽतिरा०	"
स यान्मृगान्	"	अर्यम्णः पन्था०	"
नव त्रिवृतः	"	दार्षद्वते सं०	"
एतेन ह वै	"	संवत्सरं व्य०	"
पञ्चविंशति०	"	संवत्सरे पारि०	"
अग्नेः सहस्र०	५०४	दृषद्वत्या दक्षि०	"
ग्रीणि सारस्व०	"	अग्निः प्लक्षं प्रति	९०७
मित्रावरुणयोः	"	तदेव मनुष्ये०	"
सरस्वत्या उप०	"	पुरायणेन स०	"
अमावास्यायां प्रा०	"	परमेष्ठितां	"
संस्थितेऽतिरा०	"	अग्नेयोऽष्टा०	"
तस्मिन्संस्थि०	"	दीक्षितः कृ०	"
सा यत्र निपत०	"	मानुषीमेव	"

सू० प्र०	छात्रः ।	सू० प्र०	छात्रः ।
यत्तपस्तप्य०	५०७	सर्वो दशदशी	५०८
संवत्सरम०	"	त्रिसंवत्सरं	"
सवनकल्पो	"	प्रजापतेः स०	"
सर्वसन्नेषा०	"	य एतदुपयन्त्य०	"
आदित्वानामि०	"	विश्वसृजा ५ स०	"
अतिरात्राय०	"		

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिमुन्ने सप्तदशाष्टादशप्रश्नगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

D.S.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. 32Vsl/Sat/Aga.
- 1889.

Author— Satyāsādhā.

Title— Satyāsādhaviracita
Śrautasūtra. Pt.7.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.